પ્રસ્તાવના.

વડોદરા રાજ્યના ડાયરેક્ટર ઑફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન રા. સા. (હાલ, રા. બ.) હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા અને વડોદરા નિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર એમણે ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યો છૂટક છૂટક તથા પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માંડયાં અને "તે સારૂ ઘણાં સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્ત—લીખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો" જે વખતે વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણી ખાતું દિવાન બહાદુર મણિભાઇ જશભાઇની દેખરેખ નીચે હતું, તે વખતે પ્રકાશકોએ પ્રાચીનકાવ્યના સંગ્રહ બાબત તેઓને હકીકત જણાવી, ને સરકારના ઉદાર આશ્રય વિના ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી એવું જાહેર કર્યું. ત્યારે તેમણે તે બાબતની વિશેષ તજવીજ કરી, વિદ્યાવિલાસી શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબને તા. ૮ મે ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી રજુ કરી, તે ઉપરથી શ્રીમંતે ઉદાર દિલથી રૂ. ૧૨૦૦૦) ની રકમ એ કામ માટે મંજુર કરી; અને પ્રથમ વડોદરા રાજ્યમાં થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટી નીમવામાં આવી.

પ્રમુખ.

દિ. બ. મણિભાઇ જશભાઇ.

મેમ્બરો.

રા. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ એમ. એ. એલ. એલ. બી.

ખા. બ. જમશેદજી અરદેશર દલાલ.

રા. સા. [illegible]

રા. સા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે, સર્વ કામ રા. સા. હરગોવિંદદાસની સંભાળ નીચે

શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર તથા કવિ છોટાલાલ નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવાનો ઠરાવ થયો, અને ' પ્રાચીન કાવ્યમાળા ' એ નામથી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ થઇ.

આ પ્રાચીન કાવ્ય માળાને કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગૂજરાતના રાજ્યકર્ત્તાઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી પણ ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો.

પ્રાચીન કાવ્ય માળાના ઘણા અંકો પ્રકટ થયા પછી નામદાર ગાયકવાડ સરકારથી મળેલી રકમ ખૂટી પડી ત્યારે બીજી વાર ટીપ્પણ રજુ થતાં, શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ એમણે ફરીથી રૂ. ૬૦૦૦) ની રકમ ઊદારતાથી મંજુર કરી. એ રકમ ખૂટી પડતાં અને બીજા સંજોગો બનતાં, આ ઉપયોગી કાર્ય ૩૫ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા પછી બંધ પડયુ.

સુભાગ્યે, મુંબઇની યુનિવર્સિટીએ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ગૂજરાતીનો વિષય દાખલ કર્યો તેથી પ્રાચીન કાવ્ય માળા માહેલા ઉત્તમ ગ્રંથો તે માટે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. વખત એવો આવ્યો કે બમણી, ત્રમણી કિંમત ખરચતાં પણ એ ગ્રંથો મળવા ન લાગ્યા, તેથી અભ્યાસીઓને ઘણી અડચણ પડવા લાગી અને યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રાર તરફથી રા. હરગોવિંદદાસને એ ગ્રંથો ફરીથી છપાવવા માટે પૂછાવામાં આવ્યું, પરંતુ એવા ગ્રંથોની જનસમૂહમાં ઘણી ખપત ન હોવાથી એ ગ્રંથો છાપવાનું જોખમ માથે લેવા કોઇ તૈયાર ન થયું. આખરે માગણી કરવાથી કમિટીએ અમને અમુક ગ્રંથો **અમૂક સરતોએ** છપાવવાની પરવાનગી આપી, તે ઉપરથી પ્રથમ મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો છપાવવાની અમે શરૂઆત કરી છે અને બીજા સારા ગ્રંથો પણ પ્રજા તરફથી ઊદાર આશ્રય મળતાં પ્રકટ કરીશુ.

રમણ અને કંપની.

ગ્રંથવિવેચન

પ્રાચીનકાવ્યમાળામાં નાટકનો આ પહેલો ગ્રંથ છે; અને ગૂજરાતી ભાષામાં પણ જૂના કવિની શૈલી પ્રમાણે રચાયલો નાટકનો આ પહેલોજ ગ્રંથ છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. વળી હિંદુસ્તાનની બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓની અંદર પ્રાચીન નાટકના ગ્રંથો હોય એવું જાણવામાં આવેલું નથી, માટે પણ આ ગ્રંથને પહેલોજ ગ્રંથ કહીએ છીએ. દૃશ્ય અને શ્રવ્ય એવા કાવ્યના બે ભેદ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ માને છે, તેમાંનાં શ્રવ્યકાવ્ય પ્રાચીન-કાવ્યમાળામાં આજ સુધીમાં ઘણાં પ્રકટ થઈ ગયાં છે; અને દૃશ્યકાવ્યમાંનો આ એક પ્રકટ થયેલો ગ્રંથ વાંચનાર જોશે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે ગૂજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ખીલવવામાં જે જે યત્ન કરવો પડે તે કરવામાં બાકી રાખી નથી, તેનો આ એક પુરાવો છે. એ અવિશ્રાંત યત્ન કરનારા મહાકવિએ મહાભારતથી ત્રણ ગણાં સ્વતંત્ર અને ભાષાંતરરૂપ કાવ્યો લખ્યાં છે, અને એ ઉપરાંત ઘણાંક નાટકો પણ લખ્યાં છે. જ્યારે આપણે એમ સાંભળીએ છીએ કે તેણે આશરે અગીઆર નાટકો લખ્યાં છે, ત્યારે તેના મહાન્ અને અવિરત (થાકના વગરના) પ્રયત્ન માટે તથા તેની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિમાટે આપણને ભારે વિસ્મય પેદા થાય છે. સૃષ્ટિ કોઈ કોઈ વાર અસાધારણબુદ્ધિના ચમત્કારો બતાવે છે, તેમાંનો આ પણ એક ચમત્કાર ન માનીએ તો બીજું શું માનીએ વારૂ? કદાચ કોઈ લખનાર બહુ લખે, અને તે મહાકવિ પ્રેમાનંદ કરતાં પણ વધારે લખે તોપણ તેના જેવું રસમય અને ચમત્કારવાળું લખે, એ બનવું કઠણ છે; અને આજ લગભગ બસો વરસ થયાં અને કવિની પૂર્વે સેંકડો વર્ષ પહેલાં પણ ગૂજરાતી ભાષામાં તેમ બન્યું નથી, એજ એ વાતની સાબીતી છે.

રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન, એ આખ્યાન શા માટે નહિ, અને શા માટે તેને નાટક કહેવું, એ તો જોતાંવેંતે બહિર્દૃષ્ટિથી પણ પ્રત્યક્ષ જણાય એવું છે. એમ છતાં જો શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિથીજ તેને જોઇએ તોપણ તે હાલ નાટક નામથી ઓળખાતી શ્રીહર્ષદેવકૃત રત્નાવલી અને પ્રિયદર્શિકા જેવી એક નાટિકા છે, એમ આપણે એનું વિવેચન કરતાં જોઇ શકીશું. જો

એ શુદ્ધ નાટિકાજ છે તો એવા રચનાર કવિએ શા માટે એને નાટિકા નામ ન આપ્યુ અને શા માટે આખ્યાન જેવુ સાધારણ નામ રાખ્યુ એ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ કવિએ પોતેજ નાટકની પ્રસ્તાવનામા કર્યું છે અને તે વિષે વિશેષ ખુલાસો ટીકામા પણ આપ્યો છે, તેથી અહીં હવે તે વિશે કાંઇ લખતા નથી. આ રીતે આ ગ્રંથ નાટિકાનો—અને સામાન્ય ભાષામા બોલીએ તો નાટકનો છે, ત્યારે તેમા નાટકનાં કયા કયા લક્ષણો છે તે જોઇએ પણ તે પહેલા એ નાટકનુ વસ્તુ અથવા ઇતિવૃત્ત શુ છે, તે જાણવુ જરૂરનું છે, માટે તે કહીએ છીએ

સત્રાજીત્ કરીને દ્વારકાના યાદવ પાસે એક સૂર્યે આપેલો સ્યમતક નામે મણિ હતો, તે ચોરાયાનુ આળ કૃષ્ણને માથે આવવાથી કૃષ્ણે તેનો શોધ કરી તે આણી આપ્યો હતો તેમ છતા લોકોની કૃષ્ણ પરની શંકા દૂર થઇ નહોતી જો સત્રાજીત્ પોતાની દીકરી સત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે પરણાવે તો આ શંકા લોકોના મનમાથી ખસે, એવા વિચારથી તથા કુલવાન યાદવની કન્યા મળે તેથી કૃષ્ણની ઇચ્છા સત્યભામાને વરવાની હતી પણ સત્રાજિત્નો વિચાર કોઇ બીજા સાથે સત્યભામાને પરણાવવાનો હતો કૃષ્ણના હાસ્યવિનોદના મિત્ર શ્રીદામાએ એક વાર કૃષ્ણના બાગમા સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ કરી આપીને બન્નેનો પરસ્પર અનુરાગ ઉત્પન્ન કર્યો પણ એ વાત રુક્મિણીના જાણવામા આવવાથી (શોક્ય આવે તે કોઇને ગમતુ નથી તેથી) તેણે સત્રાજિત્ને આ વાતની ખબર કરી સત્રાજિત્ બાગમાથી સત્યભામાને ઘેર લેઇ ગયો અને તેને પોતાના ઘરમા કેદ કરી બીજે દિવસે એક મોટો મેળો હોવાથી સહુ બાગમા ગયા સત્યભામાને પણ પૂરતી ચોકી સાથે સત્રાજિતે જવા દીધી એવામા વાઘ આવ્યાની બૂમ ઉડવાથી સૌ કોઇ અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયા અને સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળી. ત્યા તેમનો નારદે હસ્તમેળાપ કર્યો નાટકના ચાર અંક અહીં સમાપ્ત થાય છે

પાંચમા અંકથી જાણે નવો અને જુદોજ પ્રસંગ હોય તેવુ વર્ણાયછે. નારદ એક ફૂલ કૃષ્ણને આપી જાય છે, તે ફૂલ કૃષ્ણ પાસેથી રુક્મિણી લેઇ લે છે તે જાણીને સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે લડે છે અને સ્વર્ગમાથી તે ફૂલનુ આખું ઝાડ અણાવવા હઠ લે છે એવામા ભૌમાસુર નામે દૈત્ય જેણે યજ્ઞ કરવા માટે સોળ હજાર રાજકન્યાઓ એકઠી કરી પૂરી રાખી હતી, તે દેવોને હરાવી ઇંદ્રને પદભ્રષ્ટ કરે છે આ સંકટમાથી મુક્ત કરવાને તેઓ કૃષ્ણને નારદ મારફત પ્રાર્થના કરેછે, પણ કૃષ્ણ તે વાતની ઉપેક્ષા કરેછે એમ જોઇ તેમણે ' અદિ-

તિકુંડલાહરણ' નામે એક નાટક કૃષ્ણની પાસે ભજવી બતાવ્યું, અને તેમાં ભૌમાસુરે કરેલી દેવોની દુર્દશા બતાવી આપી. આ નાટક જોઇ સત્યભામા વગેરે સર્વ દેવોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. કૃષ્ણ ત્યાં જવા તૈયાર થાયછે તેની સાથે સત્યભામા પણ જાયછે. સત્યભામાની સમક્ષ કૃષ્ણ ભૌમાસુરનો વધ કરી સ્વર્ગમાં જઇ પારિજાતક લાવીને સત્યભામાને બારણે રોપી તેને ખુશ કરેછે. પાછલા ત્રણ અંકનું આ વસ્તુ છે.

" રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન " એ નામ ઉપરથી તો જાણે પાછલા ત્રણ અંકજ નાટકને માટે બસ છે; પણ તેમ થાય તો તે છેક નાનું થાય તથા નાટિકાનાં બધાં લક્ષણ તેટલામાં આવી શકે નહિ માટે સત્યભામાનો પરિણય એમાં પ્રથમ ઉમેરીને કવિએ આખુ નાટક ઘડ્યું હોય એમ લાગેછે.

સત્યભામાનો પરિણય, તેનો રોષ, અને તેના રોષની શાંતિ, એ ત્રણ મુખ્ય બાબતો આ વસ્તુમાં છે. હવે કવિએ એ વસ્તુનો વિસ્તાર કેવી રીતે કર્યો છે તથા તેની નાટકમાં કેવી રીતે સંકલના કરી છે, એ જોવું જોઇએ; કેમકે સ્થળ તથા કાળને સાચવીને ચમત્કારિક વાક્યોવડે રસમય વસ્તુસંકલના કરવી એમાંજ નાટકકારની ચતુરાઇ રહેલી છે. નાટકમાં કેવી રીતે વસ્તુસંકલના કરી હોય તો તે યથાયોગ્ય કહેવાય, તે જાણવા માટે આપણે પ્રથમ નાટ્યશાસ્ત્રનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરીએ.

દૃશ્યકાવ્યને સંસ્કૃત ગ્રંથકારો **રૂપક** કહેછે, કેમકે એમાં રામાદિનાં રૂપ નટને વિષે આરોપણ કરવામાં આવેછે. રૂપકમાં જૂદા જૂદા પ્રકારનું **વસ્તુ** અથવા **ઈતિવૃત્ત** વર્ણાય છે; જૂદા જૂદા **રસ** વર્ણાય છે; તથા જૂદા જૂદા પ્રકારના **નાયક** હોયછે. આથી કરીને તે રૂપકના અનેક ભેદ થઇ જાયછે. **નાટક** એ ભેદમાંનો એક ભેદ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વસ્તુ, નાયક અને રસ વડે રૂપકના જે પ્રકાર થયછે, તેમાં નાટક પહેલો ભેદ છે. પ્રકરણ, ભાણ, પ્રહસન, ડિમ, વ્યાયોગ, સમવકાર, વીથી, અંક અને ઇહામૃગ, એવા બીજા નવ ભેદ સુદ્ધાં રૂપકના કુલ દશ ભેદ થાયછે. એ વગર બીજા પણ ઘણા ભેદ થાયછે. તે નાટ્યશાસ્ત્ર જોવાથી માલમ પડે.

રૂપકના બીજા ભેદથી નાટકનો એક જૂદો ભેદ પાડવાનું કારણ પાછળ કહ્યું તેમ વસ્તુ, નાયક તથા રસ છે; ત્યારે વસ્તુ વગેરે શું છે તે જોઇએ. જે

ઉપરથી રૂપકનું અંગ રચવામાં આવેછે તે કથા અથવા વૃતાંતને વસ્તુ કે ઇતિવૃત્ત કહેછે. આ ગ્રંથમાં સત્યભામાની કૃષ્ણને પ્રાપ્તિ થવી, ભૌમાસુરનો વધ થવો, તથા પારિજાતકનું પુષ્પ લાવવુ, એ ઇતિવૃત્ત અથવા વસ્તુ છે.

એ વસ્તુમાં બે પ્રકાર હોયછે: એક તો મુખ્ય વસ્તુ જેને "આધિકારિક" કહેછે તે, અને બીજો, અંગભૂત વસ્તુ, જેને પ્રાસંગિક કહેછે તે. આ નાટકમાં સત્યભામાની પ્રાપ્તિ અને પારિજાતકનું આણવું એ મુખ્ય વસ્તુ છે; તથા ભૌમાસુરવધ, બાગમાં નગરલોકોની ઉજાણી, સોળ સહસ્ર રાજકન્યાઓ પરણી આણવી, એ **પ્રાસંગિક** વસ્તુ છે.

પ્રાસંગિકવસ્તુના બે ભેદ છે: **પતાકા** અને **પ્રકરી.** જે પ્રાસંગિક વસ્તુ નાટકમાં ઘણે લાંબે સુધી વર્ણાઇ હોય તેને પતાકા કહેછે; અને એકાદ જગોએ કાર્ય કરીને ફરી જોવામાં ન આવે તેને પ્રકરી કહેછે. આ ગ્રંથમાં રૂક્મિણીનો સત્યભામા સાથે શોક્યપણાનો વ્યવહાર એ પતાકારૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે અને બાગમાં ઉજાણી, હીમતીનો પ્રસંગ, વગેરે પ્રકરીરૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે.

ઉપર કહેલું વસ્તુ કાં તો ઇતિહાસમાંથી લીધેલું હોયછે, કાં તો કવિકલ્પિત હોયછે કે કાં તો થોડુંક ઐતિહાસિક અને થોડુંક કવિકલ્પિત એમ મિશ્ર હોયછે, અને તે ઉપરથી તે અનુક્રમે **પ્રખ્યાત, ઉત્પાદ્ય** કે **મિશ્ર** કહેવાય છે. આ નાટકનું વસ્તુ મિશ્ર છે: કેમકે શ્રીદામો, નાગરિકા, વગેરે પાત્રો તથા ઉજાણી વગેરે પ્રસંગ કવિકલ્પિત છે તથા મણિ ચોરવો, સત્યભામાની પ્રાપ્તિ, ભૌમવધ, પારિજાતહરણ વગેરે પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે.

જે વસ્તુના આધારથી નાટકની રચના કરી હોય તે વસ્તુને **અર્થપ્રકૃતિ** કહે છે, કેમકે નાટકનો અર્થ તેમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ અર્થપ્રકૃતિ પાચ પ્રકારની છે: **બીજ, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી** અને **કાર્ય.**

ઇતિવૃત્તના બીજરૂપ વૃત્તાતને બીજ કહેછે. જેમ સત્યભામાનું લગ્ન થવામાં કૃષ્ણ અને સત્યભામાનો અનુરાગ એ બીજ છે.

મુખ્ય વસ્તુ કે પ્રાસંગિક વસ્તુ અટકી જાય ત્યારે જે બીજ આરોપણ કરીને તે વસ્તુ આગળ ચલાવવામાં આવે તેને બિંદુ કહેછે. જેમ કે સત્યભામાની પ્રાપ્તિ થવાથી મુખ્ય વસ્તુ અટકી જાય છે તેને રૂક્મિણીને ફૂલ આપવાથી સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી ફરી આગળ ચલાવ્યું છે માટે સત્યભામાનો રોષ એ બિંદુ છે.

પતાકા તથા પ્રકરી વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રતિવૃત્ત વડે જે ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેછે. આ નાટકમાં સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવી એ કાર્ય છે નાટ્યગ્રંથોમાં એમ લખેછે કે ધર્મ, અર્થ કે કામ, એ ત્રણમાંથી એક ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેવું. એ રીતે જોતાં આ ફળનો કામમાં સમાવેશ થાય છે.

નાટકમાં બીજ, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય, એ પાંચ વાનાં વર્ણય છે તે બધાં અહીં વર્ણવ્યાં છે. પણ એ વસ્તુ વર્ણવવામાં કાંઇ ક્રમ છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન સહેજ ઊઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે તે ક્રમ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો હોય છે. એવી રીતે કે, પ્રત્યેક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અનુક્રમે આ પાંચ અવસ્થાઓ વર્ણવવી: **આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ.**

આરંભ—મોટા ફળના લાભને અર્થે જે ઉત્કંઠા વર્ણવવી તે. જેમ આ નાટકમાં મણિચોરનું આળ મટવાને તથા યાદવકન્યા પ્રાપ્ત થવાને સત્યભામાનો કૃષ્ણ સાથે અનુરાગ થવાનું પ્રથમ વર્ણવ્યું છે, તે આરંભ છે.

યત્ન—ફળ પ્રાપ્તિ માટે જે ત્વરાયુક્ત વ્યાપાર તે. જેમ કેદમાં પડેલી સત્યભામાએ કૃષ્ણનું ચિત્ર કાઢ્યું છે તથા તે યુક્તિથી શ્રીદામો મેળવીને કૃષ્ણને આપે છે, તેથી કૃષ્ણનો અનુરાગ પરિસીમાને પોહોચી જાયછે, તે યત્ન છે.

પ્રાપ્ત્યાશા—ફળલાભ થવામાં જે અડચણ આવવી તથા તે દૂર થવી, એવું વર્ણાય તે. સત્યભામાનાટકમાં કૃષ્ણસત્યભામાનો મેળાપ ન થવા દેવામાં રૂક્મિણીએ કરેલી બધી અડચણોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

નિયતાપ્તિ—નિશ્ચયપણે ફળની પ્રાપ્તિ. જે સાર્વજનિક મેળામાં સત્યભામાનું ગમન વર્ણવ્યું છે ત્યાં વાઘના ભયથી એનું રક્ષણ કરનારાઓનો ગભરાટ પણ વર્ણવ્યોછે. એ ગભરાટ વર્ણવીને કવિ એમ સૂચવે છે કે રક્ષણ કરનારાઓ સત્યભામાને લાયક નથી માટે કૃષ્ણને જરૂર સત્યભામા મળશે, આ પ્રસંગ તે નિયતાપ્તિ છે.

ફલાગમ—સમગ્ર ફળની પ્રાપ્તિ. જેમ કૃષ્ણને સત્યભામા પ્રાપ્ત થઇ તે ફલાગમ છે. સત્યભામાને પારિજાતક આણી આપવાથી તેનો રોષ મટયો એ પણ ફલાગમ છે.

પાછળ કહ્યું તેમ આ નાટક બે ભાગે લખાયલું હોવાથી કાર્યની પાંચ અવસ્થા પણ પહેલા ચાર અંકમાં જુદી અને પાછલા ત્રણ અંકમાં

પણ જૂદી જૂદી માલમ પડશે, કેમકે પહેલામાં સત્યભામાની પ્રાપ્તિ એ કાર્ય છે અને બીજામાં સત્યભામાનો રોષ મટવો એ કાર્ય છે.

ઉપર કહેલી બીજ વગેરે પાંચ અર્થપ્રકૃતિ તથા આરંભ વગેરે પાંચ કાર્યની અવસ્થા એકજ ગ્રંથમાં વર્ણાય છે, અને તે એવી રીતે કે જ્યાં આરંભ વર્ણાતો હોય ત્યાં બીજ પણ વર્ણાતું હોય, જ્યાં યત્ન વર્ણાતો હોય ત્યાં બિંદુ પણ વર્ણાતું હોય; જ્યાં પ્રાપ્ત્યાશા વર્ણાતી હોય ત્યાં પતાકા પણ વર્ણાતી હોય; અને એમજ આગળ પણ. આમ થવાથી અર્થપ્રકૃતિ તથા કાર્યાવસ્થાનો યોગ કે સંધિ થાય છે તેને નાટકના પાંચ સંધિ કહેછે. **મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્શ** અને **ઉપસંહાર,** એવાં તે પાંચ સંધિનાં નામ છે.

જૂદા જૂદા પ્રયોજનવાળા કથાના ભાગોને મુખ્ય પ્રયોજન સાથે જોડી દેવા, તેનુ નામ સંધિ, એવું સંધિનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરેલું છે. જૂદે જૂદે પ્રકારે રસની ઉત્પત્તિ કરવાને ક્યાં ક્યાં કેવું વર્ણન કરવું એ વાત સંધિ તથા તેનાં અંગ સમજવાથી જાણવામાં આવે છે. મુખસંધિના **ઉપક્ષેપ** વગેરે બાર અંગ છે. પ્રતિમુખસંધિનાં **વિલાસ** વગેરે તેર અંગ છે. ગર્ભસંધિનાં **અભૂતાહરણ** વગેરે બાર અંગછે. અવમર્શસંધિનાં **અપવાદ** વગેરે તેર અંગ છે. ઉપસંહાર (એનું બીજું નામ નિર્વહણસંધિ છે) સંધિનાં **સંધિ** વગેરે ચૌદ અંગ છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ અંગ સહિત પાંચે સંધિઓ ક્યાં ક્યાં વર્ણ્યા છે તે ટીકામાં બતાવ્યું છે, એટલે અમે અહીં વિસ્તાર કરતા નથી.

આ કવિએ મધુર, ઉચ્ચ પ્રકૃતિનો અને રસમય ભાગ ભજવી બતાવવાને ઠામે વર્ણવ્યો છે, પણ જે ભાગ રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવાને લાયક નથી, તે ભાગ વિષ્કંભક વગેરેથી સૂચવ્યો છે. વસ્તુના સૂચ્ય અને દૃશ્ય એવા બે વિભાગ નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ પાડેલા છે તે પ્રમાણેજ આ નાટકમાં જોવામાં આવે છે. ભૌમાસુરવધ રંગભૂમિ ઉપર બતાવવા જેવો નથી માટે તેને વિષ્કંભક દ્વારા કહી બતાવ્યો છે. **વિષ્કંભક, ચૂલિકા, અંકાસ્ય, અંકાવતાર** અને **પ્રવેશક,** એવા પાંચ ભાગમાં સૂચ્ય વસ્તુને નાટ્યશાસ્ત્રમાં વહેંચેલી છે; તથા દૃશ્યવસ્તુને પણ **નિયતશ્રાવ્ય, સર્વશ્રાવ્ય** અને **અશ્રાવ્ય** એવા ત્રણ ભાગમાં વહેંચેલી છે. આ વાતથી કવિ સારી પેઠે મહીત છે એમ તેના ગ્રંથમાંથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે.

નાટકની વસ્તુ વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં એટલું જાણવાનું હોય છે અને તે તે વિષય સમજાવવાને અમે ઉપર પ્રેમાનંદના આ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંથીજ ઉદાહરણ આપ્યાં છે તે ઉપરથી કવિના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિષે બહુ ઉચ્ચમત બંધાય છે.

નાયક એ નાટકમાં વર્ણાતો બીજો વિષય છે. સામાન્યતઃ નાયક કેવો જોઇએ, તે વિષે સાહિત્યગ્રંથોમાં લખેછે કે તે વિનીત, મધુર, ત્યાગી, દક્ષ, પ્રિયંવદ, શુચિ, રક્તલોક, વાગ્મી (બોલી જાણનારો), રૂઢવંશ, સ્થિર, યુવા, બુદ્ધિમાન્, પ્રજ્ઞાવાન્, ઉત્સાહવાન્, સ્મૃતિમાન્, કલાવાન્, માની, શૂર, દૃઢ, તેજસ્વી, શાસ્ત્રચક્ષુ અને ધાર્મિક જોઇએ. નાટક વાંચવાથી માલમ પડશે કે આ ગ્રંથના નાયક કૃષ્ણમાં પ્રેમાનંદે ઘણાખરા ગુણો તો સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યા છે. નારદાદિના મેળાપ વખતે તે વિનીત જણાય છે; સત્યભામાના મેળાપમાં તે સુંદર અથવા મધુર જણાય છે; બન્ને પત્નીઓનું સમાધાન રાખવામાં તે દક્ષ જણાય છે; રૂક્મિણી અને સત્યભામા સાથે વાતચિત કરવામાં તે પ્રિયંવદ જણાય છે; પત્નીઓ આગળ વાતચિતમાં તે બંધાતો નથી તેથી વાગ્મી જણાય છે; યદુકુળમાં ઉત્પત્તિથી રૂઢવંશ જણાય છે; સત્યભામા ઉપર પ્રેમ કરીને પછી પ્રચલિત થયો નથી માટે સ્થિર જણાય છે; શ્રીદામા સાથેની વાતચિતમાં તે ઉત્સાહવાન્ જણાય છે, રૂક્મિણીના અંબોડામાં ફૂલ ગુંથવામાં તે કલાવાન્ જણાયછે; ભૌમાસુરનો વધ કરવામાં તે શૂર જણાય છે; દેવો તેને પ્રણામ કરે છે તેથી તે તેજસ્વી જણાય છે; શાસ્ત્રનાં વચનો તે કહી બતાવે છે માટે તે શાસ્ત્રચક્ષુ જણાય છે; અને એજ પ્રમાણે યુવા, બુદ્ધિમાન્, પ્રજ્ઞાવાન્ વગેરે ગુણો જૂદી જૂદી જગોએ વર્ણીને કવિએ આ નાયકને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્ણ્યો છે.

વળી ગ્રંથમાં કૃષ્ણને નિશ્ચિંત, કલાસક્ત, સુખી અને મૃદુ વર્ણીને તે **ધીરલલિત** નાયક છે એમ પણ બતાવી આપ્યું છે તથા તેમાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ છતાં પ્રત્યેકમાં સમાન પ્રીતિવાળો વર્ણીને તેની ગણના **દક્ષિણ** નાયકમાં કરાવી છે. એમ છતાં કૃષ્ણના અપરાધ કોઇ કોઇ જગોએ પકડાઇ જતા વર્ણવ્યા છે અરે તેમાં કાંઇક ધૃષ્ટતા કે શઠતા જેવું માલમ પડે છે; પણ તેટલા ઉપરથી એ ધૃષ્ટ કે શઠ નાયક છે એમ સમજવું નહિ.

આ નાટકમાં નાયકનાયિકાના અંતઃપુરસાહાયમાં શ્રીદામાને વિદૂષક તરીકે ગણ્યો છે તે **શૃંગારસાહાય** છે અને નારદ **ધર્મસાહાય** તરીકે

વર્ણ્યા છે. સત્સભામાની સખી નાગરિકા, કૃષ્ણનો સખા શ્રીદામો, અને રૂક્મિણીની સખી કનકમાલિકા, એ દૂતદૂતી તરિકે સહાયકારી વર્ણ્યાં છે.

હવે ગ્રંથની નાયિકા સત્યભામા તરફ જોઈએ. **સ્વીયા, પરકીયા** અને **સામાન્યા** એવા નાયિકાના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે. તેમાંથી આ સ્વીયા નાયિકા છે, એ તો વગર કહે પણ નાટક વાંચતાંજ જણાય એવું છે. સત્યભામાને આમાં મુગ્ધા વર્ણી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૯ મું). ત્યાં લખેછે કેઃ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આ જો નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહું,
આહા ! શો અતનુવિકાર ઉપજ્યો, ચક્ષુથી જોઇ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહુ,
જો જો લક્ષણ લાજનું પ્રિય સખા, પંચે હું પૂરાં લહું.
૬૦ ૬૦ ૬૦ ૬૦

એમાં નવીન તારૂણ્યતા, નવીન કામવિકાર, રતિમાં વામા,-મૃદુકોપા, અને અધિક લજ્જા, એવાં મુગ્ધાનાં પાંચે લક્ષણ અનુક્રમે વર્ણ્યાં છે.

નાયિકાના સ્વાધીનપતિકા વગેરે આઠ અવસ્થાના યોગથી ભેદ થાય છે, તેમાંથી સત્યભામાને કવિએ આરંભમાં વિરહોત્કંઠિતા, પછી કલહાં-. તરિતા, અને છેવટે સ્વાધીનપતિકા વર્ણી છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ નાટકમાં કવિએ ઠામ ઠામ નાયિકાના શોભા, કાંતિ, માધુર્ય વગેરે અયત્નજ અલંકારઃ ભાવ હાવ, વગેરે અંગજ અલંકારઃ અને લીલા, વિલાસ વિચ્છિત વગેરે સ્વાભાવિક અલંકાર ઘટિત પ્રસંગે વર્ણ્યા છે, તે ટીકા જોવાથી જણાશે.

આ કાવ્યમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર છે, માટે ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ, જેમાં આવે એવા વ્યાપાર વર્ણ્યો છે, અને તેથી યોગ્ય જગોએ નાટકમાં વર્ણાતી ચારમાંની **કૈશિકી વૃત્તિ** વર્ણાઇ છે. સાર્વજનિક ઉજાણી વખતે બાગમાં વાઘનો ભય ઉપજે છે ત્યાં **આરભટી વૃત્તિ** વર્ણાઇ છે. દેવ અને ઉચ્ચ પાત્રોની વાતચિત્તમાં તથા નાટકની શરૂઆતમાં સૂત્રધારનાં વચનો દ્વારા **ભારતી વૃત્તિ** વર્ણાઇ છે. કૈશિકી, સાત્વતી, આરભટી, અને ભારતી વૃત્તિઓના લક્ષણ નાટ્યગ્રંથોમા જેવાં કહેલાં છે તેવાંજ અહીં વર્ણ્યાં છે. એમ જણાવવાને તેનાં લક્ષણ આ નીચે આપ્યાં છે.

વૃત્તિ—નાયક વગેરેનો કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ વ્યાપાર તે વૃત્તિ કહેવાય છે.

કૈશિકી વૃત્તિ—ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ વગેરે સહિત સ્ત્રીયુક્ત મૃદુશૃંગારી કામફળયુક્ત વ્યાપાર તે. એના **નર્મ, નર્મસ્ફુર્જ નર્મસ્ફોટ** અને **નર્મગર્ભ** એવા ચાર ભેદ છે.

સાત્વતી વૃત્તિ—શોકહીન તથા સત્વ, શૌર્ય, દાન, દયા, હર્ષ, આર્જવ ઇત્યાદિથી યુક્ત, થોડા શૃંગાર અને અદ્ભુત રસવાળો વ્યાપાર તે. એના પણ **સંલાપ, ઉત્થાપક સાંઘાત્ય** અને **પરિવર્તક** એવા ચાર ભેદ છે.

આરભટી વૃત્તિ—માયા, ઈંદ્રજાલ, સંગ્રામ, ક્રોધ, ઉદ્‌ભ્રાંતિ, પ્રસ્તાવ, પાત, ઠેકડા મારવા, છેદન અને વધ ઇત્યાદિકથી યુક્ત જે વ્યાપાર તે. **સંક્ષિપ્ત, સંફેટ, વસ્તૂત્થાપન** અને **અવપાત** એવા એના પણ ચાર ભેદ છે.

ભારતી વૃત્તિ—સંસ્કૃતમય વાણીનો વ્યવહાર તે ભારતી વૃત્તિ જાણવી.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકનાં છત્રીશ લક્ષણ તથા તેત્રીશ અલંકાર વર્ણેલા છે. એ લક્ષણ અને અલંકાર નાટકને શોભાવે છે માટે તેની યોજના સારા કવિઓ બની શકે તેટલી કરેછે. આપણા મહાકવિએ પોતાના ગ્રંથમાં તેની યોજના એટલે છૂટે હાથે કરીછે કે તેનું એક પણ વાક્ય નાટ્યાલંકાર કે નાટ્યલક્ષણ વિનાનું નથી, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. એ અલંકાર અને લક્ષણો ટીકામાં ઠામઠામ ઉઘાડાં કરી આપવામાં આવ્યાં છે.

અત્યાર સુધી આપણે એક બાજુ પર નાટ્યશાસ્ત્ર અને બીજી બાજુ પર "સત્યભામાખ્યાન નાટિકા" મૂકીને તેનો સરખાવો કર્યો અને તેમાં આપણે જોયું કે નાટકના કે રૂપકના બધા ગુણો તેમાં છે, માટે એને નાટકના કે રૂપકના ગમે તે વર્ગમાં મૂકી શકાય. નાટક વગેરે રૂપકના દશ ભેદના તથા નાટિકા વગેરે અઢાર ઉપરૂપકના ભેદનાં લક્ષણો જોતાં આ ગ્રંથને નાટિકા કહેવી એ ઠીક બંધબેસતું છે. નાટિકાનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કરેલું છેઃ—

નાટિકામાં નાયિકા મુગ્ધા યોજવી તથા તે દિવ્યા અને અતિ મનોહરા યોજવી. આ નાટિકામાં સત્યભામા મુગ્ધાનાયિકા છે એ તો પાછળ કહી ગયા છીએ; હવે તે પૃથ્વીનો અવતાર હોવાથી દિવ્યા પણ છે અને કવિએ અપ્સરાઓના સંવાદદ્વારાએ તેનું દિવ્યાપણું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ભૌમાસુરનો વધ તેની માતા કહેવા વગર થાય નહિ, માટેજ કૃષ્ણ સત્યભામાને ભૌમનો વધ કરવામાં સાથે લેઇ ગયા હતા. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૪):—

"તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલોજ રહ્યો કે ? મુઆની કને વૈષ્ણવાસ્ત્ર હતું એટલે એને બીજા કશાની ગરજ છે ? વારુ બેના પછી શું થયું તે તું વેહેલી વેહેલી કહી દે.

રંભા—મૂઓ કામી તો હતોજ કની ? તે સત્રાજિત્સુતાને જોઇ મોહિત થયો અને એવામાં બનવાકાળ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિયતમને કટાક્ષીને કહ્યું કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હું નીરાંતે તમારી સાથે વાતો કરતી જ્યાં જવું છે ત્યાં જઉં

એવી રાજવંશની નાયકા યોજવીઃ અહીં તેમજ છે **તેને વિષે નાયકનો પ્રેમ થતાં તેના મનમાં દેવીની બીક રહેવી જોઇએ** અહીં કૃષ્ણ અને રૂક્મિણીના સંબંધમાં તેમજ વર્ણવ્યું છે. **એ દેવી જ્યેષ્ઠા, પ્રગલ્ભા અને રાજવંશની હોવી જોઇએઃ** રૂક્મિણી તેવીજ છે. **તેને ડગલે ડગલે માનવંતી** કરવી· ગ્રંથમાં જુઓઃ રૂક્મિણીનું માન પદે પદે જળવાયું છે **એમાં કૈશિકી વૃત્તિ આણવીઃ** તે આણી છે એમ પાછળ બતાવી ગયા છીએ **સંધિ આવે એટલા આણવાઃ** તે પણ કહી ગયા છીએ

ઉપર લક્ષણ અને લક્ષ્યનો મુકાબલો કરી બતાવ્યો છે તેથી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમને જરૂર સમજીને તેણે આ નાટિકા લખી છે એમ ખુલ્લું જોવામાં આવશે અગ્તુ નાટિકા, એ 'નાટક' તથા 'પ્રકરણ' (નામે રૂપકનો ભેદ), એ બે મિશ્ર થવાથી થાય છે. એટલે 'કવિકલ્પિત ઇતિવૃત્ત' એ તેમાં પ્રકરણનો ભાગ આવે અને બીજી બધી બાબત નાટકની આવે, માટે ઇતિવૃત્તને બાદ કરતાં તેની તમામ રચના નાટક જેવી હોવી જોઇએ; માટે હવે એ ગ્રંથની રચનાને નાટક રૂપે તપાસીએ.

નાટકકાર આરંભમાં શિષ્ટસંપ્રદાય પ્રમાણે નાન્દી અથવા મંગળાચરણ કરે છે. નાન્દીમાં કવિએ કેટકેટલી ખુબી કરી છે તે ટીકામાં વિસ્તારથી બતાવી છે. તે કરતાં નાટ્યરચના તરફ જોતાં એમાં પતાકાસ્થાનકની રચના કરી છે એ વિશેષ છે. નાટકની રચનામાં કવિએ કોઇ કોઇ જગાએ પતાકાસ્થાન અને વીથીના અંગની યોજના કરવી એ નાટ્યશાસ્ત્રકર્તાઓની આજ્ઞા છે. આવતા પ્રકરણના ભાવિ અર્થનું સૂચન અન્યોક્તિ કે સમાસોક્તિથી કર્યું હોય ત્યારે ત્યાં પતાકાસ્થાન કહેવાય છે. નાટકમાં શું વર્ણવશે તે નાન્દીમાં સમાસોક્તિથી કવિએ જણાવ્યું છે માટે એને પતાકાસ્થાન કહેવાને હરકત નથી નાન્દી થયા પછી સૂત્રધાર તથા નટનો સંવાદ વર્ણવીને તે દ્વારા ભારતી વૃત્તિથી પ્રસ્તાવના કરી છે

આ પ્રસ્તાવનામાં તે ગૂજરાતી વાણીના સંદેશાની વાત આણે છે અને તેમાં જણાવે છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં નાટકો રચાય તો બહુ સારૂં છે. કવિની ગૂજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાના છલકાઇ જતા ઉત્સાહથી સ્વાભાવિકપણે લખાઇ ગયેલા આ લેખ જોઇને હમ ગુનો કયો ગુર્જરવિદ્વાન આનંદસમુદ્રમાં નહિ ડૂબે? તથા કોણ આ મહાકવિને ધન્યવાદ નહિ આપે? પ્રસ્તાવના થઇ રહ્યા પછી કોઇ ઋતુને આશરીને નટીએ ગાવું એમ નાટ્ય-

શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી એક ચતુષ્પદિકાનું ગાયન મૂક્યું છે. ચતુષ્પદિકા વગેરે નાટકનાં ગાયનોના ગ્રંથો જોકે હમણા દુર્લભ થઇ પડયા છે તથાપિ આ કવિએ તેનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ તેની કૃતિ પરથી માલમ પડી આવે છે. ચતુષ્પદિકાની છેવટે " ધારી ધારી યુવાગણિ ચોરે " આવું વાક્ય નટી બોલે છે; તેજ વાકયનો જૂદો અર્થ ગ્રહણ કરીને રૂક્મિણી પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો તેને કથોદ્ઘાત નામે પ્રસ્તાવનાનું અંગ કહે છે. ઘણા નાટક લખનારા જેમ કાંઇ પણ ચમત્કાર વિના એમજ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવે છે તે પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટક લખનારાઓને માન્ય નથી. એટલા માટે કથોદ્ઘાત, પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાતિશય અને વીથીનાં તેર અંગ, એમાંથી કોઇ પણ એક પ્રકારે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો ઠીક છે અને આ કવિ તેને અનુસર્યો છે.

રૂક્મિણીને આદિથી અંત સુધી પ્રૌઢ, ગંભીર, મોટા મનવાળી, રાજનીતિમાં કુશળ અને સ્વામિપ્રતિ અત્યંત પ્રેમવાળી વર્ણી છે. કૃતવર્માને બોલાવી લાવવામાં અને બીજી ખટપટ કરવામાં તેની રાજકીય કુશળતા બતાવી આપી છે. સત્યભામા સાથેના વર્તનમાં તેની મહાશયતા, પ્રૌઢતા અને ગંભીરતા બતાવી આપી છે તથા કૃષ્ણના મેળાપમાં તેનો સ્વચ્છ પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે અને વળી ફૂલ માટે સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે કજિયો કરે છે એ વાતના પ્રસંગમાં રૂક્મિણીનો જે પ્રેમ કવિએ ચીતર્યો છે તે તો કોઇ અલૌકિકજ છે !

વિદૂષકનો શો ઉપયોગ છે તે આ નાટકમાં બરાબર બતાવી આપ્યું છે. સત્યભામા સાથે લગ્ન કરવાથી મણિચોરનું આળ જુ સાફ થઈ જશે એમ કહી શ્રીદામો નાયક નાયિકા વચ્ચેનું અનુરાગ બીજ અહીં રોપે છે. અહીં એક વાર કૃષ્ણ બોલે છે કેઃ—

" સખા, કરજ ને કન્યા—"

એટલામાં રૂક્મિણી આવી ચઢે છે અને કૃષ્ણનો ઇશારો સમજી જઇ " કરગરે મળે નહિ " એમ કહી વાક્ય પૂરું કરેછે, પણ રૂક્મિણીને માઠું ન લાગે માટે કૃષ્ણ એ વાક્ય જૂદીજ રીતે પૂરું કરી એક શ્લોક બોલે છે.

" દેવિ ! કરજને કન્યા, કલંકિત સદા ભણું;
યથાર્થ વદવુ મારે, ગમે તેમ તમે ગણ્યુ ! "
(જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮ મું.)

ગૂજરાતી ભાષાના નાટકગ્રંથોમાં આવા વાક્ચાતુરીના પ્રસંગ આપણને કવચિતજ માલમ પડે છે !

શ્રીદામો જાતનો આહીર હોવાથી કવિએ અહીં તેની આભીરી ભાષા યોગ્ય સ્થળે વાપરી છે, તે રમૂજ ઉપજાવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયલાં નાટકોમાં સ્ત્રી, બાળક અને હલકાં પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત (માગધી વગેરે) રાખવામાં આવે છે. (કેમકે કયા પાત્રની કેવી ભાષા જોઈએ તે વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં નિયમજ કરેલા હોય છે—જુઓ સાહિત્યદર્પણ). પણ ગૂજરાતી તો સ્વતઃ પ્રાકૃત ભાષાજ છે એટલે તેમાં તેવું શું બની શકે ? તોપણ આ વિનોદી કવિએ આભીર (આહીર) પાત્રની ભાષા એવી યોજી છે કે જાણે તે જૂની ગૂજરાતી હોય ! આ જોઇને કવિના જૂની ભાષાઓના જ્ઞાન વિષે પણ આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી.

એની પછીના પ્રવેશમાં નાગરિકા નામે નવું પાત્ર પ્રવેશ કરે છે. એ સત્યભામાની દાસી છે. એ તથા શ્રીદામો બન્ને મળીને કૃષ્ણનો સત્યભામા સાથે મેળ બેસાડી આપે છે એમ આગળ વર્ણાશે એ પછીના પ્રવેશમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ ન થાય માટે રૂક્મિણીની તથા તેની સખીઓની ખટપટ વર્ણાઇ છે. એવી રીતે પહેલો અંક પૂરો થાય છે.

બીજા અંકમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો સુવર્ણસરોજિકામાં મેળાપ થાયછે તથા રૂક્મિણીની ખટપટથી તેમાં વિઘ્ન આવી પડે છે, એ વર્ણન છે. નારદના પ્રવેશથી આ અંક શરૂ થાય છે. દેવોને ભૌમાસુર દુઃખ દેછે એ વાત નારદ કહેવા આવે છે. આ બીજ અહીં મૂક્યું છે તેનું ફરી

ફરી એક બે વાર વચમાં કથન કરીને છેવટે તેનું પરિણામ કવિ બતાવશે. એની સાંકળ એવી છે કે દેવોને ભૌમાસુર દુઃખ દેછે માટે તેને મારવાને કૃષ્ણની જરૂર છે; સત્યભામાની આજ્ઞા વિના તે મગાય નહિ માટે સત્યભામાની જરૂર; પારિજાતક લેવાના બહાના વિના સત્યભામાનું યુદ્ધમાં સાથે આવવું બને નહિ, માટે સત્યભામાની પારિજાતક માટે હઠ લેવાની જરૂર; અને તે કૃષ્ણની પત્ની ન હોય તો હઠ લઈ શકે નહિ, માટે પત્ની થવાની જરૂર; પરસ્પર અનુરાગ વગર દંપતી થવાય નહિ માટે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરવાના સાધનોની જરૂર; અને વિઘ્ન વિના અનુરાગ દૃઢ થાય નહિ માટે રૂક્મિણીકૃત વિઘ્નની પણ જરૂર. એવી રીતે પરસ્પર કાર્યકારણભાવ કવિએ આ વૃત્તાંત એવો સાંકળ્યો છે કે અમુક ભાગ તેમાથી નકામો ગણીને આપણે બાદ કરવા ધારીએ તો તેમ બને એવું નથી. આ બીજા અંકમાં પહેલા અંક કરતાં અનુરાગબીજ સ્પષ્ટ વર્ણ્યુ છે માટે રસ પણ વિશેષ છે. કવિની કવિતા તો આખા ગ્રંથમાં એવી મધુર છે કે જો તેમાથી નમુના માટે પસંદ કરવાની જરૂર પડે તો બધીજ કવિતાઓ પસંદ કરવાનુ મન થાય; એમ છતાં સારી માઠી ન જોતાં એકાદ બે બીજા અંકમાથીજ આ નીચે આપી છે. કૃષ્ણ દૂર ઉભેલી સત્યભામાને જોઇને કહે છે કેઃ—

ગીતિ.

" આવી મુગ્ધા અંગુલિ, હલવી હલવી કદા મુને તેડે?
ચંદ્રી ચંદ્ર નિહાળે, ત્યાગે સવિતા યદા પડે કેડે. "

(સત્યભામાને) સખી સાથે વાત કરતા જોઇને કૃષ્ણ કહેછે કે—

" કેવી નીચી નમી છે, મદનસદનની કમાન શું રાજે?
નહિનહિ મદનશિલીમુખ, વાંકું સીધુ સદાય જે ભ્રાજે. "

અહીં કવિએ ઉત્પ્રેક્ષા અને અપન્હુતિ નામે અર્થાલંકાર, કાંતિ નામે નાયિકાલંકાર અને બીજા વ્યંજનાદિ ગુણો યોજ્યા છે તે સ્પષ્ટ સમજાય એવાજ છે, ઇત્યાદિ

એજ અંકમા " ચંદ્રને બાદ ધાવે છે " એમ કહીને સત્યભામાને મળવાની યુક્તિ કવિએ વર્ણી છે તે પણ કવિની અદ્દભુત કલ્પનાના વખાણ કરાવે છે.

ત્રીજા અંકમા સત્રાજિત પોતાની પુત્રી સત્યભામાને કેદ કરી બીજા કોઇ સાથે પરણાવી દેવાનો નિશ્ચય કરે છે. તેને કેદમાં-નાગરિકા મળી

રાકે માટે શ્રીદામો જોશીણુઆનો વેષ લેઇ સત્રાજિત્ની સ્ત્રીને ભોળવી કુંચી લેઇ આવી છે. નાગરિકા સત્યભામાને મળી તેની પાસેથી ચિત્રપાટી લાવે છે અને શ્રીદામાદ્વારા તે કૃષ્ણને પોહોચાડે છે. રૂક્મિણી પ્રપંચથી તે ચિત્ર છીનવી લેઇ બીજે વખતે મેળામાં સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે તેવી સાવધાની રાખે છે. સત્રાજિત્ અદઢ મનનો માણસ ચીતર્યો છે. તેની પત્નીને સાધારણ ભોળી બૈરી જેવી ચીતરી છે. શ્રીદામો જોશી થાય છે ત્યારે તેનો વિચિત્ર વેષ જોઇ છોકરાં તેને ખીજવે છે. કવિએ સ્ત્રીઓની અને છોકરાંની ભાષા યોજવામાં ઉત્તમ રમણતા દેખાડી છે! એ પોતે સંસ્કૃતમય લખી શકતો હતો તે દેવપાત્રોની ભાષાથી સિદ્ધ કર્યું છે અને સ્ત્રીઓ છોકરાં તથા સાધારણ લોકોની ભાષા લખી શકતો હતો તે તેવાં તેવાં પાત્રની ભાષાદ્વારા બતાવ્યું છે. નીચ પાત્રની ભાષા હીમતી: વગેરેની ભાષાથી તથા કેળવાયલા ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા કૃષ્ણ વગેરેની ભાષાથી બતાવી આપી છે. ભાષાનું ખેડાણ એ તો પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞાજ હતી એટલે તે વિષે એનામાં કાંઇ કહેવા જેવું હોયજ શાનું?

ચોથા અંકમાં પદ્મપરાગોદ્યાનના મેળાની વાત આવે છે. એ એક વાર્ષિક મહોત્સવ છે અને તેમાં સહુ જણે રાજાજ્ઞાથી જવું એવો ઠરાવ છે. સત્યભામા ત્યાં જવાની તો ખરી, પણ કૃષ્ણનો અને તેનો મેળાપ ન થવા દેવા રૂક્મિણી સજ્જડ યુક્તિ કરે છે. સત્યભામાના ઉમેદવારોને તે પાણી ચઢાવી મૂકે છે તથા પોતાની દાસીઓને પણ સાચવવા તૈયાર રાખે છે. એમ છતાં એક અજાયબ જેવી યુક્તિથી કૃષ્ણનો તેની સાથે મેળાપ થાય છે. વાઘ આવ્યાની બૂમ મેળામાં ઉડે છે અને તે ભેગી સત્યભામાને સાચવનારા શૂરવીરોની ફજેતી પણ ઉડે છે! સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળે છે અને નારદ આવી તેમને પરણાવી દે છે. નારદે આ વખતે આવવાનું છે તે વિષે બીજા અંકમાંજ કવિએ આગમચથી શ્રીદામાને તેવું વરદાન નારદ પાસે અપાવી મૂક્યું હતું. આ અંકમાં કૃતવર્મા, શતધન્વા, બળરામ, સાત્યકિ, દેવકી વગેરે પાત્રોના સ્વરૂપ યથાવત્ ચીતર્યાં છે.

એક રીતે જોતાં અહીં નટિકા સમાપ્ત થાય છે કેમકે નાટિકામાં જોઇના ચાર અંક પુરા થાયછે તથા અનુરાગબીજનું ફળ પણ મળી ચૂકેછે. વળી આટલામાંજ પાંચ સંધિઓ પણ વર્ણાઇ જાય છે એમ છતા કાં તો તેને નાટકની પેઠે સમાપ્તિ કરવાને, અથવા સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી તે દેખાડવાને અથવા અનેક સ્ત્રીઓનું કેવું દુઃખ છે તે બતાવી આપવાને કે

ગમે તે કારણથી કવિએ વસ્તુને લંબાવી છે. એ લંબાવવાનો વિચાર કવિને પાછળથી નથી થયો પણ નાટક શરૂ કરતાં પહેલાંજ તેણે આવી એવડી રચના કરવાનું ધાર્યું છે, એમ તો બીજા અંકમાં નારદનો પ્રવેશ મૂકીનેજ બતાવ્યું છે.

પાંચમા અંકમાં એક "અદિતિકુંડલાહરણ" નામે ગર્ભાંક મૂકેલો છે. જો કવિને જરૂર લાગે તો નાટકના પાછલા અંકોમાં કવિ ગર્ભાંક મૂકી શકે, એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે. એ નિયમને અનુસરીનેજ ઉત્તરરામચરિત, અને પ્રિયદર્શિકા વગેરેમાં તે તે કવિઓએ ગર્ભાંક દાખલ કર્યો છે. આ ગર્ભાંકમાં કૃષ્ણદેવ, રૂકિમણી, સત્યભામા વગેરે સભાસદો થાય છે અને તેમના આગળ દેવતાઓ આ નાટક ભજવી બતાવે છે. પ્રથમ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરી નાટકકર્તા બૃહસ્પતિનું નામ કથન કરીને કથોદ્ઘાત રૂપ પ્રસ્તાવનાનું ગાયન કરી બીજસ્થાપન રૂપ રંગપ્રશસ્તિ કરેછે, અને દિતિ તેને આકાશવાણી માનીને પ્રવેશ કરે છે. દિતિ પોતાની સપત્ની અદિતિ પાસે કુંડળ માગવા જાય છે, તે આપતી નથી તેથી દિતિ પોતાના અસુરપુત્ર ભૌમાસુરને બોલાવી બળાત્કારે કુંડળ લેઇ લે છે. આ જાણી અદિતિના પુત્રો ઈંદ્ર વગેરે દેવો યુદ્ધ કરવા આવે છે તેમને મારી કાઢી ભૌમાસુર દેવનું રાજ્ય જીતી લે છે અને દેવોને મહામહા પીડા કરે છે. આ નાટક જોઇ કરૂણરસથી આર્દ્ર માનસવાળાં સત્યભામા વગેરે દેવોને સાહાય કરવા કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરેછે.

ગર્ભાંક પૂરો થઇ ગયા પછી રાધાનો સંદેશો કૃષ્ણ વાંચે છે. કવિએ આ પ્રવેશ મૂકી બતાવી આપ્યું છે કે કૃષ્ણ બહુ નાયિકાઓમાં સામાન પ્રીતિવાળા નાયક હતા કેમકે રાધાનુ સ્મરણ થવાથી કૃષ્ણ કહે છે કે—

ગીતિ.

"અનુદિન અજયા ધારી, મારા ઉપર અખંડ આરાધી;
પદ્મિની સવિતા પ્રત્યે, નિઃસ્નેહી છે પ્રચંડ આ રાધી !"

(જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૫).

આ પછી સત્યભામાના રોષનું બીજ રોપાય છે. નારદ એક પૂલ કૃષ્ણને આપી જાય છે અને તે સાથે લેઇ સત્યભામાને મંદિર જવા કૃષ્ણ નીકળે છે એટલામાં નારદે ખબર આપેલી હોવાથી રૂકિમણી કૃષ્ણને પોતાને ઘેર તેડી જઇ યુક્તિપૂર્વક તે ફૂલ કૃષ્ણ પાસે પોતાના ચોટલામાં ગુંથાવે છે. કવિએ અહીં પવિત્ર સ્ત્રીચરિત્રનો ઉત્તમ ચિતાર આપ્યો છે ! આ વાતની ખબર નારદ સત્યભામાને પણ આપે છે તેથી તે છાનીમાની જોઇ જાય છે

અને તેને રીસનું કારણ મળતાં પીગળવાઇ જઇ પેર જાય છે. સત્યભામાનો ખરેખરો રોષ અંહીંથી આરંભાય છે.

છઠ્ઠા અંકમાં આ રોષને ખરેખરો પ્રગટ કર્યો છે. બે સ્ત્રીઓના ધણીનો દુ:ખકારક જન્મારો કવિએ અહીં એવો તો હુબેહુબ ચીતર્યો છે કે સંસારનું કોઇ સુંદર ચિત્ર જાણે તેણે અક્ષરદ્વારા ચીતર્યું હોય ! સ્ત્રીઓનાં રીસનાં વાક્યો, કૃષ્ણ જેવા નાયકનાં તેને સમજાવવાનાં બહાના અને શોક્યોની લડાઇ, એ પ્રસંગ વર્ણીને તો તેણે હદ વાળી છે ! આટલું છતાં પણ કવિએ જે ઉચ્ચ પાત્રોના સંબંધમાં આ વર્ણવ્યું છે તેની ઉત્તમતાને લગાર પણ ખામી નથી આવવા દીધી એ તેની ચતુરાઇ છે ! આ જગોએ અમારાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી કે જો કોઇને કવિ થવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પ્રેમાનંદના જેવી રસજ્ઞતા આણ્યા પછીજ તેવી ઇચ્છા કરવી; અન્યથા તે પોતાનાં કામમાં ગોથું ખાધા વિના રહેશે નહિ ! આ અંકમાં "રોષદર્શિકા" નામ અન્વર્થ કર્યું છે ! નારદની આ કામમાં ખટપટ વિશેષ વર્ણીછે અને લોકોમાં જેને માટે નારદ પ્રખ્યાત છે તેનો અહીં કવિએ સારો ઉપયોગ કરી લીધોછે. આ પ્રસંગમાં સત્યભામા મુગ્ધા હોવાથી અને માનમાં મૃદુ હોવાથી કૃષ્ણના વાક્પ્રપંચમાં ફરીને છેતરાવાની અણી પર આવેછે. કૃષ્ણ તેને કહેછે, કે—

"પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુંછું કે નારદમહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાં'તાં, તેમાંનુ એક મે એને આપ્યું અને બીજું તારે કાજે રાખી મૂક્યુ'તુ. આવા ક્ષુલ્લક કુસુમને કાજે તે આવા ચંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવી દે !"

"સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જોજો મને ઠગતા હો ! મેં એવું સાંભળ્યુ'તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યુ'તું. 'મુઓ વર ને બળી જાન. પ્રભુ'! મને તો મરવાજ દો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવું ? પણ હાં હાં જો તમારી કને ફૂલ હતું તો તમે મને આટલો કકાસ શા કાજે કરાવ્યો ! તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ, મારે તો એ ફૂલ નથી જોઇતુ."

આ કેવાં સુંદર ભાવવ્યંજનાવાળાં વાક્યો છે ! આ વાક્યો શું બતાવે છે ! 'જોજો મને ઠગતા હો' એથી એનું માનમાં મૃદુપણું અને મુગ્ધાપણું નથી વ્યંજિત થતું ? 'પણ હાં હાં' ઇ૦ ઉપરથી સ્ત્રીઓના સાધારણ માનના પ્રસંગે કારણ ગોઠવવાની ટેવ શું વ્યંજિત નથી થતી !

આતો હજી રોષદર્શનનો આરંભ છે; તેની પરિસીમા તો ગ્રંથમાંજ જોઇ લેવી! પછી પારિજાતકનું આખું વૃક્ષ આણી આપવાની કૃષ્ણની કબુલાત સાથે સત્યભામાના રોષદર્શનનો પ્રસંગ પૂરો થાયછે.

સાતમા અંકના આરંભમાં રંભાતિલોત્તમાના પ્રવેશનો વિષ્કંભક કરીને ભૌમાસુરવધની વાત કહી દીધી છે, કેમકે રંગભૂમિપર વધ, યુદ્ધ વગેરે દેખાડવાની નાટ્યશાસ્ત્રમાં મના છે. કૃષ્ણ સ્વર્ગમા જઇ પારિજાત લાવે છે અને સત્સભાગાને પ્રસન્ન કરે છે એટલી વાત વર્ણવાની સાથે સાતમો અંક અને નાટક સંપૂર્ણ થાય છે.

આ નાટકનું અવલોકન આપણને શું જતાવી આપે છે? તે આપણને કવિની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ, તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન, તેની ગૂજરાતી ભાષાને ખીલવવાની ઉત્કંઠા, તેનું નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતાં ગાયનોનું જ્ઞાન, તેની સંસારવ્યવહારની ઊંડી માહિતી, તેનું ગૂજરાતી ભાષાનું બોહોળું શબ્દજ્ઞાન, ગૂજરાતી ભાષાના રૂઢ વાક્યો અને ખૂબીઓનું સરસ જ્ઞાન. યુવા–બાળક–વૃદ્ધ–માતા–પુત્ર–પતિ–પત્ની વગેરેના સંબંધનું તથા સ્વભાવનું—અને ટુંકામાં જનસ્વભાવનુ તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન અને માનસિક ભાવોની વાણી દ્વારા વર્ણનછટા, એ વગેરે બતાવી આપે છે. પ્રેમાનંદ મહાકવિ! તમને પ્રણામ છે!

નાટકની વસ્તુસંકળના તથા નાટકની રચના આપણે જોઇ અને પ્રસન્ન પણ થયા. બીજું હવે નાટકના સંબંધમાં શું જોવાનું છે? "वस्तु नेता रसस्तेषा भेदकः" વસ્તુ નાયક અને રસ, એ નાટકોના જૂદા જૂદા ભેદ થવાનું કારણ છે." સારે અંગી રસ આમાં માનવિપ્રલંભશૃંગાર છે. પ્રથમ શ્રવણ પૂર્વરાગ, પછી દર્શન પૂર્વરાગ, પછી સંભોગશૃંગાર અને પછી માનવિપ્રલંભશૃંગાર આપણે એમા અનુક્રમે જોતા આવ્યા છીએ. એ વિષે બારીકીથી નિરીક્ષણ કરવા બેસતા વિસ્તાર થાય એમ છે માટે તે રસજ્ઞોને માટે રહેવા દેઇએ છીએ.

આ નાટકમાં હાલના નાટકની પેઠે શરૂઆતમાં બધાં પાત્ર ગણાવ્યાં નથી, પ્રવેશ જૂદા પાડયા નથી અને સ્થળ બતાવ્યાં નથી. પ્રવેશ જૂદા પાડવાની પદ્ધતિ અંગ્રેજી નાટકના ગ્રંથો ઉપરથી ચયેલી છે; સંસ્કૃત નાટકગ્રંથોમાં તેમ હોતું નથી તેથી આ કવિએ પણ તેજ ગ્રંથોને અનુસરીને

પ્રવેશ જૂદા પેડ્યા નથી. કવિના લખેલા ગ્રંથમાં ફેરફાર ન કરવાના હેતુથી તથા એ જાણવું સેહેલું છે એમ ધારી અમે પણ છે તેમજ છપાવ્યું છે. તથાપિ આ પ્રસંગને લેઈને એક બાબતનો વિચાર ઉત્પન્ન થઇ આવેછે, તે એ કે આ નાટકને રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવું હોય તો આગને આમજ ભજવી બતાવાય કે એમાં કાંઇ ફેરફાર કરવો પડે ? નાટકમાં તો અલબત, કાંઇ ફેરફાર નજ કરવો પડે પણ તેના પ્રવેશ મુકરર કરી સ્થળ અને દેખાવ નક્કી કરવા પડે. આ નાટકમાં પહેલા અંકમાં રસ્તો અને મહેલ એ રીતે અનુક્રમે પાંચ દેખાવ છે અને તેથી થોડી મહેનતે હરકોઇ નાટકવાળો તે દેખાવ આપી શકે. બીજા અંકોમાં પણ એ બીજ રીતે છે. હાલના નાટકવાળા જે દેખાવ બતાવવા તજવીજ કરે છે, તે બધા થઇ શકે એવા હેતુથી તો નાટક લખનાર નાટક લખેજ નહિ તથાપિ ઉત્તમ નાટક લખનારાઓમા તેટલી પણ ખામી આ લખે જોના નથી; અને તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદ કવિએ આજથી લગભગ બસો વરસ પહેલા લખેલા નાટકમાં આપણે જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. શ્રી-હર્ષ જેવો કવિ જેણે નાગાનંદ, રત્નાવલિ અને પ્રિયદર્શિકા જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટક લખ્યાં છે તેણે જે સાવધાની પોતાની પ્રિયદર્શિકાનાટિકામાં રાખી નથી, તે સાવધાની આ કવિએ રાખી છે એમ જાણીને આપણને પ્રેમાનં-દને અભિનન્દન આપતાં હર્ષ થાય છે. પ્રિયદર્શિકામાં ચાર અંક છે અને લગભગ પ્રવેશ પણ તેટલાજ કે એકાદ વધારે હશેઃ એટલે આખો અંક તે એકજ પ્રવેશ ત્રીજા અંકમા ગર્ભાંક છે ત્યાં એવી ગરબડ થઇ ગઇ છે કે એક પાત્ર પ્રથમ પ્રવેશ કરીને એકાદ ખૂણામા ઊભુ થઇ રહે અને કેટલીક વાર તેનો વારો આવ ત્યારે આગળ આવીને બોલવા લાગે ! દેખાવ એવા આપ્યા છે કે બીજો અંક જે જગોએ પૂરો થાય, તેજ જગોએ ત્રીજો અંક શરૂ થાય એટલે મહાજવનિકા (Drop) ઉપડ્યા પછી પણ તેનો તેજ દેખાવ નજરે પડે ! અર્થાત્ તેણે સ્થળસંકળના (Unity of place) ની દરકાર રાખી હોય તેમ જણાતુ નથી. પ્રેમાનંદે તે ભૂલ નથી કરી એ જોવાને નાટક પ્રત્યક્ષજ છે. કાળસંકળના (Unity of time) એ બીજી વાત કવિએ ધ્યાનમા ગણવાની છે. અને આ કવિએ તે વાત કેવી ધ્યાનમા રાખી છે તે આ નાટકના અંક કેવે પ્રકારે પૂરા થાય છે તે

જોવાથી ધ્યાનમાં આવશે. અમે વિસ્તારથી તે બતાવત પણ વિવેચન બહુ લાંબું થઇ ગયું છે માટે અટકીએ છીએ.

આ નાટકનું વસ્તુ તો પાછળ કહ્યું છે તેમ બહુ ભાગે ઐતિહાસિક (ભાગવત વગેરેમાંથી લીધેલું) છે તથાપિ તેમાં કેટલુંક કવિકલ્પિત પણ છે અને એજ કારણથી અમે તેને નાટિકા કહીછે; એમ છતાં પણ કવિએ તો તેને સાત અંકનું ઐતિહાસિક વસ્તુનું નાટકજ લખ્યું છે એમાં તો સંશય નથી. રત્નાવલિ, માલવિકાગ્નિમિત્ર અને પ્રિયદર્શિકાની સાથે આ નાટકની રચના મળતી આવે છે અને વિશેષે કરીને પહેલાં એની સાથે વિશેષ મળતી આવે છે. રત્નાવલિં તો જાણે માલવિકાગ્નિમિત્રને પગલે પગલે ચાલીને ન લખ્યું હોય તેવુંજ છે. બન્નેમાં રાજકન્યાઓ વગર ઓળખાણ આપે રાજાના અંતઃપુરમાં રહે છે। બન્નેમાં રાજા તેમના ઉપર છાનો અનુરાગ કરે છે; બન્નેમાં મુખ્ય દેવીથી રાજા ભય પામે છે; બન્નેમાં ચિત્રપાટીનાં પ્રસંગથી વાત દેવીને જાહેર પડી જાય છે; બન્નેમાં વિદૂષકની ગફલતથી નાયકની જુક્તિ બદલાઇ જાય છે; બન્નેમાં નાયિકાને મુખ્ય દેવી કેદ કરેછે; બન્નેમાં રાજરાટના પ્રસંગથી તેને છોડવામાં આવે છે; બન્નેમાં તે મુખ્ય દેવીની સગીઓ નીકળે છે; બન્નેમાં તે નાયકને પ્રાપ્ત થાયછે. પ્રિયદર્શિકામાં ચિત્રપાટીનો પ્રસંગ નથી પણ તે ઠેકાણે ગર્ભાંકથી વાત જાહેરમાં આણી છે. આપણા નાટકમાં રાજકન્યા ઓળખાણવાળી છે અને તે અંતઃપુરમાં રહેતી નથી. છાનો અનુરાગ, મુખ્ય દેવીનો ભય, ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત પકડાઇ જવી, એ તો આમાં પણ છે. અહીં વિદૂષકની ગફલત વર્ણી નથી. પણ મુખ્ય દેવીની કેદમાં તો થોડીવાર નાયિકાને રાખી છે અને રાજરાટના પ્રસંગથી તેને છોડવી પણ છે. આમાં તે મુખ્ય દેવીની સગી નીકળતી નથી. સંસ્કૃત ત્રણ નાટકોની રચના સાથે આ નાટકનો મુકાબલો ઉપર કરી બતાવ્યો છે, તેમાં કવિએ કયા નાટકમાં વિશેષ ચતુરાઇ આણી છે તેનો નિર્ણય કરવાનું અમે રસજ્ઞ વાચક વર્ગને સ્વાધીન કરીએ છીએ.

છેવટ બે બોલ ભાષા સંબંધી અધિક કહેવાના બાકી રહે છે. ઉત્તમ ગુજરાતી કયી તે વિષે વારેવારે વાદવિવાદ ચાલે છે. શબ્દની જોડણી અને તેના ઉચ્ચાર કેવા કરવા તે વિષે બહુ મતભેદ છે. જૂની કવિતાવડે ભાષાની રચના અને જોડણીનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી કેમકે તેમાં એ વિષેના

નિયમ સચવાયલા હોતા નથી. વિદ્વાનથી લખાવેલા જૂના ગદ્યગ્રંથ ક્વચિતજ હાથ લાગેછે. કવીશ્વર પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાંછે તે વડે ભાષા ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે એમછે. મધ્યપ્રદેશના શહેરોમાં વસતા ઉંચ વર્ણના અને ખાસ કરીને વિદ્વાન લોકો જે ભાષા વાપરે તે ઉત્તમ કહેવાય. સર્વરીતી વિદ્યાવર્ય પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ ગણી શકાય. કૃષ્ણ જેવા સુપાત્રને મુખે જે ભાષા પ્રેમાનંદે બોલાવી છે, તે ઉંચી જાતની ગૂજરાતી છે. પ્રેમાનંદના વખતમાં ઉંચ વર્ણની ઘરગથુ અને હલકા વર્ણની ભાષા કેવી હશે તે આ નાટક બતાવી આપે છે. એથી એમ પણ જણાય છે કે તે વખતની ભાષા હાલ ચાલતી ગૂજરાતીને મળતી છે. પ્રેમાનંદને સ્વહસ્તે લખાએલી એક પણ પ્રત મળી શકતી નથી, એ બહુ ખેદકારક છે. એની પ્રત મળી હોત તો રચનાને જોડણીનું ભલી રીતે અનુકરણ કરી શકાત. એમ છતાં જે પ્રત ઉપરથી ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીને હાથે લખાયેલી છે. પ્રેમાનંદની હયાતીમાંજ તેમના વિદ્વાન શિષ્યે પ્રત ઉતારી છે તેથી તે ઉપર પણ ઘણે દરજ્જે આધાર રાખી શકાય. જ્યાં અમને કેવળ અશુદ્ધતા લાગી ત્યાંજ ફેરફાર કર્યો છે એટલે બનતા સુધી અમે અસલને વળગી રહ્યા છીએ. વાતચિતમાં વપરાતી ભાષા ખાસ કરીને નાટક જેવા ગ્રંથ વડે માલમ પડી જાય છે. બસેં વર્ષની અંદર ગૂજરાતી ભાષામાં કાંઈ ફેર પડ્યો નથી, એ આશ્ચર્ય જેવું છે. એની પહેલાંનાં બસેં વર્ષની ભાષામાં જે મોટો અંતર બતાવવામાં આવે છે તે આથી શક પડતો લાગે છે. જૈન લોકોની લેખનપદ્ધતિ કે મારવાડી કિંવા જૂની ગૂજરાતી કિંવા પ્રાકૃતની છાયા વડે તે વખતમાં લખાયલાં પુસ્તકોની ભાષા ઘણી ફેરફારવાળી થઇ હશે; પરંતુ તે વખતે લોકોમાં બોલાતી લખાતી ભાષા તો નહિ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

કાંટાવાળાનાં પુસ્તકો.

૧	નાત સુધારો (મળતી નથી)	૦—૨—૦
૨	નીતિ અને લૌકિક (ધર્મ મળતી નથી)	૦—૨—૦
૩	નીતિ ધર્મ	૦—૩—૩
૪	પાણીપત અથવા કુરૂક્ષેત્ર	૦—૪—૦
૫	દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન ભાગ ૧	૦—૪—૦
	એજન ભાગ ૨	૦—૬—૦
૭	મહીસુરની મુસાફરી	૦—૪—૦
૮	ભૂતળ વિદ્યા	૦—૫—૦
૯	બે બેહેનો	૦—૮—૦
૧૦	અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન	૦-૧૨—૦
૧૧	સંસાર સુધારો	૨—૪—૦
૧૨	કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧	૨—૦—૦
૧૩	એજન ભાગ ૨	૨—૦—૦

૧૪ લઘુ વ્યાકરણ
૧૫ મોટું વ્યાકરણ
૧૬ અંકગણિત ભાગ ૧
૧૭ અંકગણિત ભાગ ૨
} વડોદરાના કેળવણી ખાતાની માલકી.

૧૮ લેખ પદ્ધતિ
૧૯ નામાની પદ્ધતિ
} આ મેહ રાજ્યના કેળવણી ખાતા માટે ના. ૯ અને ૯ ૬ મળીને લખેલા.

૨૦ બાળજ્ઞાન-માળા પુસ્તક ૧
૨૧ ,, પુસ્તક ૨
૨૨ ,, પુસ્તક ૩
} વડોદરા કેળવણી ખાતાની માલકી.

૨૩ પ્રાચીન કાવ્યના છુટા અંકો (ના. ૫ અને ૯ ૬ ટીકાસાથે પ્રસિદ્ધકર્તા)
૨૪ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક (હાલ બંધ છે) એજન
૨૫ થી ૫૯ પ્રાચીન કાવ્ય માળાના ૩૫ અંકો એજન માલકી કમીટીના.
૬૦ રાણી રૂપસુંદરી પ્રસિદ્ધકર્ત્તા ખુશાલદાસ ગોકળદાસ. અમદાવાદ
૬૧ સ્ત્રીજીવનના કર્ત્તવ્ય વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી.

૬૨ કન્યા વાચનમાળા ભાગ ૧
૬૩ એજન ભાગ ૨
૬૪ એજન ભાગ ૩
} મુબઇના કેળવણી ખાતાની માલકી.

૬૫ બાલબુદ્ધ ઉદ્ધત્કૃત રામાયણ ગુ વ સોસાઈટી તરફથી.

ટીપ—પહેલા ૧૩ પુસ્તકો કર્ત્તા તરફથી, અને એન એમ ત્રિપાઠીની કંપની કાલબાદેવી રોડ, મુબઈ તરફથી મળશે અને વિદ્યા વડોદરા તથા આ મેહ રાજ્યની શાળાઓમાં ચાલે છે

જાહેરખબર.

પ્રાચીનકાવ્યમાળાના ગ્રંથો મળતા નથી, તેથી તે બધા ફરીથી છપાવવાનો હક્ક ચોકસ સરતોએ અમે મેળવ્યો છે. તેમાંથી પ્રથમ રોષદર્શિકા નાટક કિંમત ઘટાડીને બહાર પાડ્યું છે. ત્યાર પછી બીજા અંકો પણ પ્રમાણમાં કિંમત ઘટાડીને બહાર પાડવામાં આવશે માટે, તેને આશ્રય આપવા વિનંતિ કરવામાં આવે છે. બીજાં નાટકો વેહેલાં પ્રસિદ્ધ થશે માટે નીચેને સરનામેથી મંગાવી લેવાં.

રમણ અને કંપની.
c/o વીરક્ષેત્ર પ્રેસ—વડોદરા.

श्रीजगदीश्वरायनम ॥

महाकवि प्रेमानंदकृत

रोषदर्शिकासत्यभामाख्यान.

नान्दी.

श्लोक.

અંકે લેઈ શિવાને, શિર મુગટ ગનથી, મોહમગ્ને રહ્યા તા,
એવે ત્યા શંભુદસ્તે, પ્રિય નર વિજયા, ભૂર્ગો અર્પ ગયા તા
તેમાંથી અંપ ભોગે, પ્રથમ શિર ધરી, પાર્વતીને કહ્યું ત્યો
ગંગા પેલી સતીથી, ગ્રહણ નન કરૂ, ભોગ યુ આ રચું, ઘો ૧

સ્ત્રગ્ધરા

જ્યા પ્રેમાનંદકેરી સરસ રસભરી ગૂઢ ગંભીર વાણી
જ્યા અંગોપાગસંધિગ્રથિત ગણુવતી નાટ્યવસ્તુ અજાણી
તોએ શ્રીકૃષ્ણકેરી અપરિમિત કૃપાપાત્રતા પામી પામી,
વ્યાખ્યા તેની કરૂ છુ વિબુધ જનતણા ચર્ણમા શિર નામી ૧

ઈંદ્રવજ્રા

સ્વર્ગ લઢ્યા વાસવથી સામા આની મનાની સખી સત્યભામા,
શ્રીકૃષ્ણજી શુભ નામનાઓ, સર્વેની પૂરો મનકામનાઓ. ૨

ગીતિ

જોઇ અનાદિ નાટક નગરનો વેશ જેમણે ધાર્યો,
આદિ નાટકકર્તા ભરતમુનિને પ્રણામ છે મારો ૩

દોહરો.

પ્રેમાન અનિરુદ્ધે પેર રિંકાખ્યાન.
નાટકરૂપે નિર્મ્યું કરૂ તેનુ વ્યાખ્યાન ૪

નધારૂઢ વને ગયાજ વિજ્યા લાવ્યા, કહે, શે દૂભુ ?
અર્પી સર્વ સતી સુખી શિવ કરે, તે પા મા હુ લૂભુ ૨

૨ અપિય—વળી સસ્કૃત નાટકોના ગ્રથોમા એક શ્લોક લખ્યા પછી બીજો શ્લોક લખતા પહેલા "અપિચ" એ પ્રમાણે લખવાનો સંપ્રદાય છે તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદે પણ સસ્કૃતમાજ લખ્યુ જણાય છે શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત અર્થ। ઇ૦—નાન્દીના પહેલા શ્લોકમા સતીની રીસ વર્ણવીને આ શ્લોકમા શકરે તેને મનાવવાનુ વર્ણન કર્યું છે પોતે પ્રત્યક્ષ પ્રભુ (શિવ) સતીને અષ્ટાંગે પ્રણમીને (સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને) મનાવે છે, પણ સતી માનતી નથી અને કહે છે કે હે વિભુ ! (સમર્થ પતિ !) ના ના ના, હુ ક્દાપિ વિજ્યા (ભાગ) નવ ગ્રહુ—નહિ લેઉ (નહિ લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય બતાવવાને ત્રણ વાર 'ના' કહેલી છે) શું મને ગગા જાણી કે? અર્થાત્ હુ ગગા જેવી નથી, એમ કહેતા શ્રેષ્ઠ ધ્રુ નધારૂઢ ઇ૦—શિવ નધારૂઢ (નંદી ઉપર આરૂઢ) થયા—પોઠિયા ઉપર બેઠા, વનમા ગયા અને ત્યાથી નવી વિજ્યા લાવ્યા, પછી તે સતીને કહેવા લાગ્યા કે હવે તુ શે દૂભુ ?—હવે તારે રીસાવાનુ કાઇ કારણ છે ? એમ કરીને સર્વ વિજ્યા સતીને અર્પીને જે તેને સુખી કરે છે તે શિવના પાદમા હુ લુભુ છુ—લોભાઉ છુ અર્થાત્ તેને હું પ્રણામ કરૂ છુ અહીં શિવના પાદમા લોભાવા રૂપ નમસ્કાર કર્યો છે તે નાટકની નિર્વિઘ્નતાને અર્થે છે અથવા શકરના વર્ણનદ્વારા વસ્તુનિર્દેશ પણ છે તે વિષે ભરત કહેછે કે "आशीर्नमस्क्रियारूप" "આશીર્વાદ કે નમસ્કારાત્મક નાન્દી કરવી ભાસ્મવિ પણ કહેછે કે "आशीर्नमस्क्रियावस्तु —' આશીર્વાદ નમસ્કાર કે વસ્તુનિર્દેશાત્મક નાન્દી કરવી નાન્દીના અન્ને શ્લોકમા કવિએ સઘળી રીતિ એમા ઉત્તમ એવી વૈદર્ભીરીતિની પણ રચના કરી છે વૈદર્ભી રીતિનુ લક્ષણ વામને કહ્યુ છે કે —

"अस्पृष्टा दोषमात्राभि समग्रगुणगुम्फिता ।
विपञ्चास्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥"

"જે કાવ્યરચનામા દોષ હોય નહિ તથા સઘળા પ્રકારના ગુણથી જે ગુથેલી હોય, તેમ જે વીણાના સ્વરમા સારી રીતે ઉતરી શકે, તેને વૈદર્ભીરીતિ કહેવી ઓજ, પ્રસાદ, શ્લેષ, સમતા સમાધિ, માધુર્ય, વગેરે ગુણો ચદ્રાલોકમા કહેલા છે તેમા કહે છે કે 'મોટા અર્થનો ટુકામા સમાવેશ કરવા રૂપ અર્થની પ્રૌઢીને ઓજ નામે ગુણ કહે છે અહીં સતી અને શિવના પ્રસગનુ ટુકામા કથન કર્યુ છે માટે **ઓજ** નામે ગુણ છે "સજાતીય શબ્દોના સુખાવહ બધને શ્લેષ કહે છે' અહીં પણ "શિવાને, શિવ, સુદ, મનથી મોહ મગ્ને, પ્રથમ પાર્વતી અર્પી વગેરે સજાતીય શબ્દોની રચના સુખાવહ છે માટે **શ્લેષ** ગુણ છે અને સમાસનાગ શબ્દોની રચનાને સમતા કહે છે તે અહીં છે, માટે **સમતા** ગુણ છે એજ પ્રમાણે બીજા પણ ગુણો આ કવિતામા છે

(નાન્દ્યન્તે)

સૂત્રધાર—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) અત્ર વિસ્તારનું પ્રયોજન શું ? મારિષ ! આ મગ આ ન (અ)

તે તેના જાણનારને જાણીતાં છે, અહીં વિસ્તારભયથી બધા ગુણોના લક્ષણ અને સમજન કર્યું નથી. આ મંગળ તથા શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત શૃંગારમાં નાટકને અનુકૂળ પડે એવા છે માટે **વૈદર્ભીરીતિ** છે એમ જાણવું ' નગર ? ..., પ્રત્યક્ષ, પોતે, પ્રભુ સર્વ, મતી સુખ, ' ઈત્યાદિમાં એકજ સ્થાનના અક્ષરની પુનરાવૃત્તિ થઈ છે માટે **શ્રુત્યનુપ્રાસ** નામે શબ્દાલંકાર. વિશ્વનાથ કહે છે કે—

(હવે એટલું) વિસ્તારનું પ્રયોજન શું ? વધારે મોટી નાન્દી કરવાની શી જરૂર છે ? મારિષ—નટ. આ મગ—આ ગમ—આ તરફ નાન્દીનું લક્ષણ પાછળ કહેવામા આવ્યું છે ભરતકૃત નાટ્યશાસ્ત્રના પેહેલા અધ્યાયમા લખેછે કે—

"पूर्वं कृता मयानान्दी आशीर्वचनसंयुता ।
अष्टांगपदसंयुक्ता प्रशस्ता वेदसंमता ॥"

"પ્રથમ મે આશીર્વચન સંયુક્ત, પ્રશસ્ત અને વેદના પ્રમાણવાળી આઠ પદની નાન્દી કરી હતી ' વળી પાચમા અધ્યાયમા લખેછે કે,—

"सूत्रधार पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रित ।
नान्दींपदैर्द्वादशभि रष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ॥"

"સૂત્રધારે મધ્યમસ્વરનો આશ્રય કરીને નાન્દી બોલવી તે નાન્દી બાર કે આઠ પદવાળી જોઇએ તથા અલંકારયુક્ત જોઇએ ' અહીં બાર પદ કહેલા છે તે ઉપરથી એમ સમજવું કે ત્રણ તાલવાળી નાન્દી હોય તો ત્રણ પદવાળી, છ પદવાળી કે બાર પદવાળી કરવી, અને ચાર તાલવાળી હોય તો ચાર પદવાળી, આઠ પદવાળી કે સોળ પદવાળી કરવી શ્લોકના અવયવને, વિભક્ત્યંત શબ્દને, શ્લોકના ચતુર્થાંશને કે અવાંતર વાક્યોને, પદ નામ આપેલું છે એ વિષે નાટ્યપ્રદીપમા કહેછે કે—

"श्लोकपादं पदं केचित् सुप्तिङंतमथापरे ।
परेवांतरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥"

અર્થ ઉપર પ્રહો તેજ છે શ્લોકના ચતુર્થાંશને પદ કહેવું, એ મતે આ અષ્ટપદા નાન્દી છે વળી સગ્ધરાવૃત્ત ગાયનના ચાર તાલથી ગવાય છે માટે ચાર પદવાળી, આઠ પદવાળી કે સોળ પદવાળી નાન્દી થવી જોઇએ માટે જો શ્લોકના મુખ્ય યતિ સુધી અવાંતર વાક્ય ગણી તેને પદ કહીએ તો આ નાન્દી સોળ પદવાળી છે એ નાન્દીમા શું વર્ણવવું એ વિષે સંગીત કલ્પતરૂમા કહેછે કે—' हरोत्तमांगास्थितवस्तुवर्णनं ' "શંકરના માથા ઉપર રહેલી વસ્તુઓ, જેવી કે ગંગા, ચંદ્ર, વગેરેનું વર્ણન નાન્દીમા કરવું " અહીં ગંગાનું વર્ણન છે સાહિત્યકાર કહેછે કે—"मंगल्यशंखचंद्राब्जकोककैरवशंसिनी" "મંગળસૂચક દેવાદિકના નામ શંખ, ચંદ્ર, કમળ, ચક્રવાક, પોયણા, વગેરેનું વર્ણન નાન્દીમા કરવું હર ગંગા, સતી, વગેરે દેવોના નામ આ નાન્દીમા છે માટે એ મંગળસૂચક વર્ણનવાળી છે આ નાન્દી '**पत्रावलि**' નામની કહેવાયછે પત્રાવલિનાન્દીનું લક્ષણ નાટ્યદર્પણમા કહ્યું છે કે,—

"यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुन ।
श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा ॥"

' જે નાન્દીમા અભિધેય વસ્તુનો અથવા બીજાનો ન્યાસ શ્લેષથી કે સમાસોક્તિથી કર્યો હોય તેને પત્રાવલિનાન્દી જાણવી આમા અભિધેય વસ્તુ નાયિકાનુ માન અને તેની શાતિ છે, તે બન્ને વાનાનો સમાવેશ સમાસોક્તિથી આ નાન્દીમા કર્યોછે માટે આ પત્રાવલિ નામે નાન્દી છે સમાસોક્તિ વિષે ચદ્રાલોકમા લખેછે કે—' समासोक्ति परिस्फूर्त्ति प्रस्तुतऽप्रस्तुतस्य यत ॥" પ્રસ્તુતકથનમા અપ્રસ્તુતકથનની જે સ્ફૂર્તિ થઈ આવવી—જે વિષય વર્ણવવાનો છે તેમા નહિ વર્ણવવાનો વિષય સમજાઈ આવવો એવા વર્ણનને સમાસોક્તિ કહેછે અહીં સતીનુ માન અને તેની શાતિ એ પ્રસ્તુત વિષય છે પરતુ જરાક વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે નાટકમા જે વસ્તુનુ વર્ણન છે તે પણ અહીં બરાબર લાગુ પડી શકેછે માટે એ **સમાસોક્તિ** અલકાર છે કેટલાક વિદ્વાનોનુ મત એમ છે કે નાન્દ્ય તે સૂત્રધાર એવુ જે લખેલુ હોયછે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો કે નાન્દીની અંતે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરેછે તેમનુ કહેવુ એમ છે કે સૂત્રધાર તો નાન્દી કરીને જતો રહે છે પણ પછી બીજો નટ જે સ્થાપક નટ કહેવાયછે તે પ્રવેશ કરેછે પણ એ વિચાર કરતા પહેલા સૂત્રધાર કોણ તે કહીએછીએ સગીત સર્વસ્વમા સૂત્રધાર નામ પડવાનુ કારણ બતાવ્યુ છે કે —

" वर्तनीयतया सून्न प्रथम यन सूच्यत ।
रगभूमि समाक्रम्य सूनधार स उच्यत ॥ "

" રગભૂમિ ઉપર આવીને પ્રત્યેક નટે કેમ વર્તવુ એ વિષયનુ આજ્ઞારૂપ સૂત્ર જે બતાવે છે તે સૂત્રધાર કહેવાયછે " હાલના નાટકોમા નાટકનો મેનેજર સૂત્રધારનુ કામ કરેછે સૂત્રધાર કેવો જોઇએ તે વિષે માતૃગુપ્તાચાર્ય કહેછે કે —

" चतुरातोद्यनिष्णातोऽनकभपासमावृत ।
नानाभापणतत्त्वज्ञा नातशास्त्रायतत्त्ववित् ॥
वपापचारचतुर पौरपणविचक्षण ।
नाना गतिप्रचारज्ञा रसभावविशारद ॥
नाटयप्रयोगनिपुणा नानाशिल्पकलान्वित ।
छदाविधानतत्त्वज्ञ सर्वशास्त्रविचक्षण ॥
तत्तद्गातानुगलयत्नतालावधारण ।
अवधाय प्रयाक्ता च यावकृणामुपदशक ॥
एव गुणगणापेत सूत्रधाराभिधायत ॥ "

અર્થ—" જે પુષ્કર મૃદગ વગાડવામા કુશળ હોય અથવા ચતુર અને વાદ્ય વગાડવામા કુશળ હોય, જેણે અનેક પ્રકારના આભૂષણ પહેર્યાં હોય જે જૂદી જૂદી રીતે

ભોની જાણતો હોય, જે નીતિશાસ્ત્રના તત્વને જાણતો હોય જે અર્થશાસ્ત્રના તત્વને જાણતો હોય, જે જૂદી જૂદી જાતના વેષ કરાવવામા કુશળ હોય, જે નગરના લોકોની ઇચ્છાને (લોકની અભિરુચિને) જાણવામા વિચક્ષણ હોય જે જૂદા જૂદા પ્રકારની ગતિ કેમ કરવી તે જાણતો હોય, જે કાવ્યના રસ અને ભાવ સારી રીતે સમજતો હોય જે નાટકના પ્રયોગ કરાવવામા કુશળ હોય, જે જૂદા જૂદા પ્રકારની શિલ્પકળાઓ કે કારીગરીઓ જાણતો હોય જે છદ બનવવાની રીત જાણતો હોય જેનો સઘળા શાસ્ત્રોમા પ્રવેશ હોય જે જે ગાયન ગવાતુ હોય તે તે ગાયનને અનુસરતા લય, કલા અને તાલને ધ્યાનમા રાખી શકતો હોય અને તે ધ્યાનમા રાખીને તે પ્રમાણે ગવરાવી જાણતો હોય તેમજ ગાનાર વગાડનાર વગેરેને ભૂલચૂક પડયેથી કેમ સુધારી લેવુ તે સમજાવી શકતો હોય એવા ઘણા ગુણવાળો મનુષ્ય સૂત્રધાર કહેવાય છે સૂત્રધાર ગયા પછી સ્થાપકને રગ ભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરીને શુ કરવુ તે વિષે દશરૂપકમા લખેછે કે—

' पूर्वरंग विधायादौ सूत्रधार विनिर्गते ।
तद्वनर प्रविश्यान्य काव्यमास्थापयन्नट ॥
दिव्यमर्त्येषु तद्रूपा मिश्रमन्यतरस्तयो ।
सूचयद्वस्तु बीज वा मुख पात्रमथापि वा ॥

પ્રથમ પૂર્વરગ કરીને સૂત્રધારના ગયા પછી તેના જેવા બીજા સ્થાપક નટે આવીને નાટકની વસ્તુનુ સ્થાપન કરવુ જો દિવ્ય કે મનુષ્ય સબધી વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો હોય તો તે નટે દિવ્ય કે મનુષ્ય જેવો વેષ લેઇને આવવુ જો બન્નેનો મિશ્ર પ્રયોગ હોય તો રૂપ પણ મિશ્ર લેવુ પછી નાટકની વસ્તુનુ બીજનુ કે કોઇ પાત્રનુ સૂચન કરવુ સૂત્રધાર પૂર્વરગ કરીને જાય' એમ ઉપર કહ્યુ ત્યાએ પૂર્વરગ તે શુ ? પૂર્વરગ એટલે નાટ્યશાળા કે જેમા પૂર્વે મનુષ્યોને રજન કરવામા આવે છે એ નાટયશાળાના સબધથી ત્યા જે સૌથી પ્રથમ ઉથાપન વગેરે પ્રયોગ કરવામા છે તેને પણ પૂર્વરગ કહે છે પૂર્વરગના બાર અગ છે તેમા ઉત્થાપન એ પેહેલુ અગ છે અને નાન્દી એ છેલ્લુ અગ છે પણ ખરેખર જોતા તો પ્રસ્તાવના સુધી પણ પૂર્વરગજ કહેવાય કેમકે નાન્દીપછી પણ બીજા પ્રરોચના વગેરે દશ અગ કહેલા છે અને એવી રીતે પૂર્વરગના બાવીશ અગ થાય છે તે વિષે ભાવપ્રકાશિકામા કહે છે કે—

" सभापति सभा सभ्या गायका वादका अपि ।
नटी नटश्च मोदन्त यत्रान्योन्यानुरंजनात् ॥
अतो रंग इति ज्ञय पूर्वं यत्स प्रकल्प्यते ।

तस्मादयं पूर्वरंग इति विद्वद्भिरुच्यते ॥
तस्य द्वाविंशत्यंगानि चोत्थापनमुखानि च ॥"

"સભાપતિ, સભા, સભ્ય, ગાયકો, વગાડનારા, નટી, અને નટ, એ સર્વે પરસ્પર રંજન કરીને હર્ષ પામે છે માટે તે કાર્યને રંગ કહે છે, અને તે રંગમાંથી જે પ્રથમ કરવામાં આવે છે તેને વિદ્વાનો પૂર્વરંગ કહે છે એ પૂર્વરંગનાં ઉત્થાપન વગેરે બાવીશ અંગ છે." બીજી જગોએ પણ કહ્યું છે કે—

"यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रंगविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरंगः स उच्यते ॥
उत्थापनादिकान्यंगान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशांतये ॥"

"નાટકની વસ્તુનો પ્રયોગ કરતાં પહેલાં રંગમાં ભંગ ન થાય માટે નટલોકો જે કાંઇ કરે તેને પૂર્વરંગ કહે છે. એ પૂર્વરંગનાં ઉત્થાપન વગેરે ઘણાંક અંગ છે તથાપિ વિઘ્નનો નાશ થવા માટે નાન્દી તો અવશ્ય કરવી." નેપથ્ય—પડદો. "नेपथ्य स्याज्जवनिका रंगभूमिः प्रसाधनम्" "પડદો, રંગભૂમિ, અને અલંકાર, એ સર્વેને નેપથ્ય કહેછે," એમ અન્ત્ય નામે કોશમાં લખેલું છે. શ્રીહરિશ્ચંદ્ર પોતાના 'નાટક' નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે,—रंगस्थलके पश्चाद् भागमें जो एक गुप्तस्थान रहता है उसका नाम नेपथ्य है. अलंकारयिता इसी स्थानमें पात्रोंको वेशभूषणादिसे साजते हैं. जब रंगमें आकाशवाणी, दैववाणी, अथवा और कोई मानुषीवाणीका प्रयोजन होता है तो वह नेपथ्यहीमेंसे गाई या कही जाती है."

નટ લોકો શરીર ઉપર રંગનો ભૂકો લગાવે છે તેને પણ નેપથ્ય કહે છે, કેમકે,—"नेपथ्य मपीवेपश्च" એમ પણ કોઇ ગ્રંથમાં લખેલું છે. વળી ભરતમુનિ કહે છે કે "रामादिव्यंजको वेषो नटे नेपथ्य इष्यते"—જેથી જોનારાને એમ જણાય કે નટે આ રામ વગેરેનું રૂપ લીધું છે, એવા વેષને પણ નેપથ્ય કહે છે. એ નેપથ્યનો રસ ઉપજાવવામાં ઉપયોગ છે, માટે તેની ગણના આહાર્ય નામે અભિનયમાં કરી છે માતૃગુપ્તાચાર્ય કહે છે કે,—

"रसास्तु त्रिविधा वाचिकनेपथ्यस्वभावजाः॥
रसानुरुपैरालापैः श्लोकैर्वाक्यैः पदैस्तथा ।
नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते ॥

પારિપાર્શ્વક—(પ્રવેશ કરી) ભાવ ! આ મો, શી આજ્ઞા ? (આ)

कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्त्तिभि ।
माल्यभूषणवस्त्राद्यैर्नेपथ्यरस उच्यते ॥
रूपयौवनलावण्यधैर्यस्थैयादिभिर्गुणै ।
रस स्वाभाविको ज्ञेय. स च नाट्य प्रशस्यते ॥ "

" બધા રસો ત્રણ પ્રકારના છે વાચિક, નેપથ્ય અને સ્વભાવથી ઉપજેલા રસને અનુરૂપ એવા આલાપથી તથા નાના પ્રકારના અલકારવાળા શ્લોક, વાક્યો અને શબ્દો વડે, જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને વાચિક રસ કહે છે દેશકાળને ઘટે તેવા કર્મ, રૂપ, વય, જાતિ, માળાઓ, ઘરેણા, વસ્ત્ર, વગેરેથી જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને નેપથ્ય રસ કહે છે રૂપ, જુવાની, સૌંદર્ય, ધૈર્ય, સ્થિરતા, વગેરે ગુણોથી જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને સ્વાભાવિક રસ કહે છે નાટકમા એ રસ વખાણાય છે " રગ ચોપડવા સબધી નાટ્ય લોચનમા કહ્યુ છે કે—

" सितो नीलश्च पीतश्चचतर्थो रक्त एवच ।
एते स्वभावजा वर्णा यै कार्यं त्वगवर्त्तनम् ॥
सयोगजा पुनश्चान्य उपवर्णा भवन्ति हि ।
सितनीलसमायोगात्कपोत इति सज्ञित ॥ "

ધોળો, કાળો, પીળો અને રાતો એ સ્વાભાવિક રગ છે માટે તે રગ શરીરે ચોપડવા એ ચાર રગના યોગથી બીજા મિશ્ર રગ થાય છે જેમકે ધોળો અને કાળો રગ મળવાથી ભુખરો રગ થાય છે, વગેરે " વળી એજ ગ્રથમા કહે છે કે, " રાજાઓનો રગ ગોરો કે શ્યામળો કરવો જે સુખીયા લોક હોય તેમનો રગ પણ ગોરો કરવો " " શુદ્ધ, વિચિત્ર અને મલિન એવો ત્રણ પ્રકારનો વેશ થાય છે દેવની પાસે જતા, મગળ કાર્યમા વ્રત આચરતાં, તથા જે લોકો નિયમવાળા હોય તેમનો વેશ શુદ્ધ (સફેદ) જોઇએ, દેવ, દાનવ, યક્ષ, ગધર્વ, સર્પ, રાક્ષસ, રાજાઓ અને કામીપુરૂષો, એમનો વેશ વિચિત્ર જોઈએ, ગાડાઓનો, ઉન્મત્તનો, મુસાફરનો અને દુખીઆઓનો વેશ મલિન હોવો જોઇએ, વગેરે " મારિષ—સૂત્રધાર નટને ' મારિષ ' કહીને બોલાવવો એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે, માટે પ્રેમાનદે પણ તેજ નિયમનુ અનુસરણ કર્યું છે

(આ) પારિપાર્શ્વક—નટ, જેને સૂત્રધારે મારિષ કહીને બોલાવ્યો હતો તે ભાવ–નટ સૂત્રધારને બોલાવે ત્યારે તે તેને ' ભાવ ' કહીને બોલાવે, એ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે અને એજ પ્રમાણે બીજા પાત્રોના સંબોધનની પણ સજ્ઞાઓ નાટ્યશાસ્ત્રમા દરાવી

સૂત્રધાર—મારિષ ! આ સુહૃદ્જન, વિદ્વજ્જન, મહાજનાદિ બિરાજેલા છે એ સર્વની આગળ કૃષ્ણસુતનું પ્રેમાનંદભટ્ટગ્રથિત ગોપદર્શિ । સત્યભામા આખ્યાન ગુર્જરગિરામાં ભજવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે જા તું વાદ્ય નાદિ વાદિત્ર તૈયાર કરય (६)

છે જેમ, રાજાને સ્વામી કે દેવ કહીને પરિજન બોલાવે વિદૂષક વયસ્ય કહીને બોલાવે અને ઋષિઓ રાજન્ કહીને બોલાવે રાજા વિદૂષકને વયસ્ય કહે, નટી સૂત્રધારને આર્ય કહે અને સૂત્રધાર નટીને આર્યા કહે પુત્રને વત્સ કે તાત કહે, ઈત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે

(६) દશરૂપમાં કહ્યું છે કે—

" रग प्रसाद्य मधुरै श्लोकै काव्यार्थसूचकै ।
ऋतु कचिदुपादाय भारती वृत्तिमाश्रयेत् ॥
भारती सस्कृतप्राया वाग्व्यापारो जनाश्रय ।
भेदै प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखै ॥

" મધુર અને કાવ્યના અર્થને સૂચવનારા શ્લોક વડે નાટ્યશાળાને પ્રસન્ન કરીને, પછી ભારતીવૃત્તિવડે કોઈ ઋતુ સબંધી બોલવું જેમાં ઘણા સસ્કૃત શબ્દો આવે એવી વાણી નટ લોકો નાટકમાં બોલે તેને ભારતીવૃત્તિ કહે છે એ ભારતીવૃત્તિના પ્રરોચના, વીથી પ્રહસન અને આમુખ એવા ચાર અગ છે ' એવી રીતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, માટે પ્રેમાનંદ કવિએ પ્રથમ મધુર તથા કાવ્યાર્થના સૂચક શ્લોકો વડે નાટ્યશાળાને પ્રસન્ન કરવા માટે નાન્દી લખીને હવે ભારતીવૃત્તિ વડે તેના પ્રરોચના નામે અગની યોજના કરી છે સૂત્રધાર ઇ૦ મારિષ !—નટનું સંબોધન સુહૃદ્જન હિતચિંતક મિત્રો મહાજન—સભાવિત ગૃહસ્થો. ' મારિષ થી આરભીને ' પ્રસન્ન થશે ' ત્યા સુધી, અથવા પ્રસ્તાવના પૂરી થતા સુધી ભારતીવૃત્તિ છે એટલા સુધીની વાણી સસ્કૃતમય છે તે સહેજ સમજાય એવું છે રસાર્ણવસુધાકર નામે ગ્રથમા લખ્યું છે, કે " विस्तरा दुतसक्षेपाद्द्विधेत प्ररोचन म् " " પ્રરોચના ગમે તો વિસ્તારથી કે ગમે તો સક્ષેપથી કરવી ' અહીંયા કવિએ વિસ્તારથી પ્રરોચના અગ મૂક્યું છે પ્રરોચનાનું લક્ષણ દશરૂપકમા લખ્યું છે, કે—

" उन्मुखीकरण तत्र प्रशसात प्ररोचना । "

" સભાસદોની પ્રશસા કરીને તેમને ધ્યાન આપતા કરવા તેને પ્રરોચના નામે અગ કહે છે ' તેના ભેદ સુધાકરમા કહેલા છે, કે—

" प्रशंसा तु द्विधा ज्ञेया चेतनाचेतनाश्रया ।
चेतनास्तु कथानाथकविसभ्यनटाः स्मृताः ॥
अचेतनौ देशकालौ कालो मधुशरन्मुखः ॥

" પ્રરોચના અંગમાં કરવાની પ્રશંસા બે પ્રકારની છે ચેતનની અને અચેતનની કથાનો નાયક, કવિ, સભાસદો અને નટ, એ ચેતન જાણવા, અને દેશ તથા કાળ એ અચેતન જાણવા. વસંત, શરદ્, વગેરે કાળ જાણવો ' આ ઉપરથી નાયક, કવિ, સભાસદ વગેરેની તથા વસંત, શરદ્, વર્ષા, આદિ ઋતુની પ્રશંસા ભારતીવૃત્તિ વડે થાય તો પ્રરોચના અંગ વર્ણવ્યું કહેવાય પ્રેમાનંદ આહીં સૂત્રધારના મુખથી સુહૃદ્જન, રસિકજન, ઇત્યાદિ વચનો બોલાવીને સભાસદની પ્રશંસા કરે છે, તથા ' કૃષ્ણસૂનુ પ્રેમાનંદ ' એમ પોતાનું નામ કહેવરાવીને કવિની પ્રશંસા કરે છે, તેમજ આગળ ઉપર પ્રાવૃષ (વર્ષાઋતુ) નું નામ ઉચ્ચારીને કાળની પ્રશંસા કરે છે, માટે કવિએ અહીં પ્રરોચના અંગ વર્ણ્યું છે એ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે નાટકમાં જે સભાસદની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તેમનું લક્ષણ આદિ ભરતે આ પ્રમાણે કહેલું છે —

" सभ्यास्तु विबुधैर्ज्ञेया ये दिदृक्षान्विता जनाः ।
मध्यस्थाः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥
त्रुटितात्रुटिताभिज्ञा विनयानम्रकंधराः ।
अगर्वा रसभावज्ञा तौर्यत्रिककोविदाः ॥
असद्वादनिषेद्धारश्चतुरा मत्सरच्छिदः ।
अमन्दरसनिष्यन्दहृदया भूषणोज्ज्वलाः ॥
सुवेषा भोगिनो नानाभाषाविद्याविशारदाः ।
स्वस्वोचितस्थानसुस्थास्तत्प्रशंसापरायणाः ॥ "

" જે લોકો નાટક જોવાની ઇચ્છાથી આવેલા હોય તેમને સભ્ય કે સભાસદ જાણવા તેઓ મધ્યસ્થ, સાવધાન (ધ્યાન આપનારા), બોલી જાણનારા, ન્યાય જાણનારા, તાલ વગેરે તૂટ્યો ન તૂટ્યો તે જાણનારા, વિનયથી નમેલી ગરદનવાળા, ગર્વ વિનાના, રસ અને ભાવને જાણનારા, ગીત, વાદિત્ર, અને નૃત્ય—જેને ' તૌર્યત્રિક ' કહે છે તેને સમજનારા, ખોટા વાદનો નિષેધ કરનારા, ચતુર, અદેખાઇ વિનાના, અતિશય રસિક, લૂગડાં ઘરેણાં વગેરેથી સારા દેખાવવાળા, સારા વેશવાળા, ભોગ ભોગવનારા, જૂદા જૂદા પ્રકારની ભાષાઓ અને વિદ્યાઓમાં માહિતગાર, પોતપોતાને ઘટે તેવા સ્થાનમાં બેસનારા તથા નાટકના વખાણ કરનારા, એવા હોય છે " કવિ એવા સભ્યો વગેરેની પ્રશંસા

પારિપાર્શ્વક—ભાવ ! શું ઝાડગીડ બળી જઈ દીગેરે હીમ ઠર્યો ! ઠીક, વારૂ સાંભળો; કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ, સોમિલ્લ, જયદેવાદિ કવીશ્વરોનાં નાટક છતાં, અને તે પણ દેવગિરામાં, તે પછે ગુણાદિથી હીન ગુર્જરગિરામાં, અને તે પણ નવીન નામધારી પ્રેમાનંદગ્રથિત વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો એ કેવી હસારત ! ! (૬)

કરીને ' કૃષ્ણસૂનુ પ્રેમાનંદભટગ્રથિત રોપહરિકાસત્યભામાખ્યાન ' એમ કહે છે તે ઉપરથી તેણે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નાટકની પ્રશંસા કરી છે એમ જાણવું. તે વિષે ભાવપ્રકાશિકામાં કહે છે, કે—

" इत्थं रंगविधानस्य सर्वथादिनसिद्धये ।
गोत्रं नाम च बध्नीयात् पूज्यावाक्य समासदाम् ॥
वाञ्छाकलापः प्रथमं कलाविधिरनन्तरः ।
वाञ्छाशून्या न दृश्यन्ते व्यवहाराः कथंचन ॥
वाञ्छावलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् ।
स्वाभिधेयगतत्वेन सा द्विधा परिपठ्यते ॥
स्वगतं तु स्वगोत्रादिस्तोत्रकीर्ति प्रकाशनम् ।
अभिधेयगतंयत्तत्काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥ "

" એ પ્રમાણે નાટ્યશાળામાં જે જે કરવાનું હોય તેનો સંબંધ વગેરે માલમ પડવાને માટે કવિએ પોતાનું ગોત્ર અને નામ તથા સભાસદોની સ્તુતિનું વચન નાટકગ્રંથમાં લખવું. પછી પ્રથમ પોતાને જે જાતનું રૂપક રચવાની ઇચ્છા હોય તે લખવું, અને પછી તે શી રીતે બનાવવું તે લખવું કેમકે આ જગત્‌માં ઇચ્છા વિના કોઇ પ્રકારનો વ્યવહાર બનતો જોવામાં આવતો નથી. કવિનો જે અર્થ અભીષ્ટ હોય તેને પ્રકાશ કરવો તેજ કવિની ઇચ્છા આ જગોએ સમજવી. કવિની ઇચ્છા બે પ્રકારની: એક તો પોતાના વિષે અને બીજી નાટકની વસ્તુ વિષે. પોતાના વિષે ઇચ્છા પોતાનું ગોત્ર વગેરે અને પોતાની કીર્તિ વગેરે કહીને પ્રકટ કરવી; અને નાટકનું નામ કહીને નાટકની વસ્તુ વિષે ઇચ્છા પ્રકટ કરવી. પ્રેમાનંદે પોતાના પિતાનું નામ કહ્યું છે તેજ એનું ગોત્ર સમજવું, અને પોતાનું નામ કહ્યું છે તેજ એની કીર્તિ સમજવી કેમકે પ્રેમાનંદ જેવા અતિ પ્રસિદ્ધ કવિએ પોતાનું નામ માત્ર લખવું, એજ તેની પ્રશંસા છે. કવિએ કેટલાક સંસ્કૃત નાટકકારોની પેઠે મોટા આડંબરથી પોતાનાં વખાણ કર્યાં નથી, એ તેનો વિનય છે. ગુર્જરગિરામાં—ગુજરાતી ભાષામાં. વાહિત્રાદિ—વાજાં વગેરે.

(૬) પારિપાર્શ્વક—નટ. ભાવ—નટે કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન. શું ઇ૦—અર્થાત્

સૂત્રધાર—મારિષ ! નવીનારંભ હોવાથી રસિક પ્રેક્ષકજન દોષદર્શી થશે નહિ. (ચ)

પારિપાર્શ્વક—હા ! એ તો ઠીક, પણ તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાતબહાર મૂક્યો છે ! આખ્યાન અને તે ભજવવું ! ! શિવ શિવ ! આ તો નથી સાંભળ્યું, નથી જોયું કે નથી જાણ્યું ! ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેનો તો ગોગો વાગી તને હામે ગુર્જરગિરા વાપરશો પણ સામાન્યપાત્રની બાનભાષા વિષે શુ ધાર્યોછો ? (છ)

સંસ્કૃત ભાષા અને કાલિદાસાદિ કવિઓએ કરેલા શાકુંતલાદિ નાટકો છતા શામાટે આ ગૂજરાતી ભાષામા અને તે પણ કોઇ નવીન પ્રેમાનંદ જેવા કવિએ ગ્રથિત (ગૂંથેલી) વસ્તુ (કથા) નો પ્રયોગ કરવો ? " શુ ગાડબીડ ઇ૦ લૌકિક કહેવતને અનુસરતો અર્થ છે, ' માટે **લોકોક્તિ** અલકાર. સૌમિલ્લ—એ નામનો સંસ્કૃત કવિ દેવગિરામા—સંસ્કૃત વાણીમા ગુણાદિથી હીન—સધિસમાસ આદિ વ્યાકરણ સબધી ગુણો, શબ્દ બાહુલ્યાદિ કોશ સબધી ગુણો, અને માધુર્યાદિ કાવ્યરચનાના ગુણોથી હીન જોકે ગૂજરાતી ભાષામા અશત તો એ બધા ગુણો છે તથાપિ સમગ્ર નથી માટે તેને ગુણાદિથી હીન કહેલી છે ગુર્જરગિરા—ગૂજરાતી વાણી જેટલા પ્રદેશને ગૂજરાત કહે છે તે દેશના રહેવાસી જે અપભ્રષ્ટ ભાષા બોલે છે તેને ગૂજરાતી વાણી કહેવી નવીનનામધારી—જેણે કવિનુ નામ નવુ ધારણ કર્યું છે એવો પ્રેમાનંદ પોતાને કવિ કહેતા નહોતા માટે ' નવીન કવિનામધારી ' એમ લખ્યુ નથી પ્રયોગ કરવો—ભજવી બતાવવુ કાલિદાસાદિ કૃત શાકુતલાદિ સંસ્કૃત વાણીના નાટકો જેવુ જ આ પ્રેમાનંદકૃત 'રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન' ગૂજરાતી વાણીમા રચાયલુ નાટક છે, એવો **ધ્વનિ** છે અને એ રીતે કવિ તથા કાવ્યની પ્રશસા થવાથી **પ્રરોચના** નામે અગ વર્ણ્યુ છે

(ચ) નવીનારભ —નવો આરભ. પ્રેક્ષકજન—જોનારા મનુષ્ય દોષદર્શી—દોષ જોનારા ગૂજરાતી ભાષામા નાટક રચીને તે ભજવી બતાવવુ એ નવીન આરભ છે, પ્રત્યેક નવીન આરભમા પ્રથમ ખામીઓ હોય છે તેમ આમા પણ હોય, તેમ છતાં નવીનપણા બદલ છૂટ મૂકીને રસિક જોનાર ગુણ માત્રને ગ્રહણ કરશે, પણ દોષ સામી દૃષ્ટિ નહિ કરે અહીં સભ્યની સ્તુતિ હોવાથી **પ્રરોચના**

(છ) નાતબહાર મૂ ા છે—તજી દીધો છે " રોષદર્શિકાસત્યભામા નાટક " એમ ન લખતા છેડે ' આખ્યાન ' એમ શા માટે લખ્યુ તેનો ખુલાસો સભાસદને કરી બતાવવા માટે આ પ્રસગ વર્ણવ્યો છે આખ્યાન અને તે ભજવવુ ! !—અર્થાત્ એ બે વિરુદ્ધ વાતો જણાય છે (આખ્યાન શબ્દ શ્રવ્યકાવ્યને લાગુ પડતો હોવાથી) ઉત્તમ

સૂત્રધાર—(સરોષ) જેમા જેનું કાર્ય નથી તેમા તેણે બોલવુ ઉચિત નથી નાટકને સ્થળે કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામા આખ્યાન શબ્દ યોજવો તથા સામાન્ય પાત્રની બાલભાષાનો ત્યાગ કરવો, એ મારા વચન પર પ્રતીતિ ન હોય તો મહાન્ હેમાચાર્યપ્રણીત " **પ્રાકૃત પ્રભાકર** ' નું પ ચાણુમુ સૂત્ર જોઈ નિર્ણય કરી લેવો આ વિષય આ પ્રબંધ સાથે સબધવાળો ન છતા વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરો છો ! વારુ જો, મે નટીને સત્વર સિધાવવા કહ્યુ હતુ, છતા વાર કેમ થઈ ? (क)

પાત્રની જે દેવગિરા ઇ૦—ઉત્તમપાત્રની સંસ્કૃતભાષા જોઇએ, એવો સંસ્કૃત નાટકકારોનો નિયમ છે એ વિષે સાહિત્ય દર્પણમા લખે છે, કે—

" पुरुषाणामनीचानां सस्कृत स्यात्कृतात्मनाम् ॥
शौरसेना प्रयोक्तव्या तादृशीना च योषिताम् ॥
आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजात पुरचारिणाम् ॥ ४० "

" ઉત્તમ અને પુણ્યવાન્ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત જોઇએ, તેવીજ પદ્મિની સ્ત્રીઓની ભાષા શૂરસેની યોજવી, એજ સ્ત્રીઓ ગાથાઓ ગાતી હોય ત્યારે તેમા મરાઠી ભાષા યોજવી રાજાના અંત પુરના પરિજનની ભાષા માગધી યોજવી, વગેરે " શૂરસેની, માગધી, વગેરેને બાલભાષા કહે છે ગૂજરાતી સ્વત બાલભાષા હોવા છતા તેને જ્યારે ઉચ્ચ પાત્રોના મુખમા આપવી ઘટે છે, ત્યારે જે પાત્રો બાલભાષા બોલવાને યોગ્ય છે તેમના મુખમા કયી ભાષા આપવી, એવી નટ શંકા કરે છે

(क) એ શંકાનુ સમાધાન સૂત્રધાર આપે છે સરોષ—રીસ ચઢાવીને. નાટકનો પ્રયોગ કરવો છે તેમા આ નાટકના સંબંધ વિનાનો વિવાદ કરવાથી સભાસદનો રસભંગ થાય છે, માટે સૂત્રધારને રીસ ઉપજવાનુ કારણ છે જેમા ઇ૦—અર્થાત્ અમુક રચનાને નાટક કહેવુ કે આખ્યાન, તે નિર્ણય કરવાનુ કામ સાહિત્ય વિદ્યા જાણનાર પંડિતોનુ છે, અને રંગભૂમિ ઉપર વેષ ધારણ કરી અભિનય કરવા, એ કામ નટનુ છે, માટે તારે આ વિદ્યાના વિષયમા અધટિત રીતે માથુ મારવુ ઉચિત નથી, એમ છતા સભાસદની સમક્ષ શંકા ઉત્પન્ન થઈ તો તેનુ નિરાકરણ કરવુ જોઇએ, નહિ તો આ પ્રયોગને સભાસદો અશાસ્ત્રીય ધારીને તેનો અનાદર કરે એટલા માટે સૂત્રધાર શંકાનુ સમાધાન આપે છે નાટકને ઇ૦—કોઇ પણ પ્રાકૃતભાષામા લખાતા નાટકને નાટક ન કહેતા આખ્યાન કહેવુ અને બાલભાષા વાપરવી નહિ. ' બાલભાષા ' શબ્દથી શૂરસેની

પારિપાર્શ્વક—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) ભાવ ! જુઓ આ આવે. હું પણ આજ્ઞાનુસાર વર્તવા વિચરૂંછું. (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે.) (ऋ)

નટી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! મારી સખી ગુર્જરગિરાનો આનંદમય સંદેશો સાંભળતાં વાર થઈ માટે ક્ષમા કરશો. પરિજનને શી આજ્ઞા છે ? (ऌ)

સૂત્રધાર—આર્યે ! જો બાધ ન હોય તો તમારી સખી ગુર્જરગિરાના સંદેશાથી મને વિદિત કરશો. (ॡ)

નટી—આર્યપુત્ર ! તેણે કહેલું ઘણું છે અને આપને સાંભળવાનો અવકાશ ઓછો છે; તોયે પૂછવાપરથી સાર માત્ર કહુંછું. મારી સખી આર્યપુત્રે આરંભેલા કામથી ઘણી ખુશી થઈ છે અને આપનાં વખાણ કરે છે ! (ए)

અને માગધી વગેરે સંસ્કૃત નાટકોમાં લખાયલી ભાષા સમજવી. પ્રતીતિ—વિશ્વાસ. પ્રાકૃતપ્રભાકર—એ નામનો ગ્રંથ. દંડી કવિ પણ લખે છે, કે अत्रैचातर्भविष्यन्ति-शेषाश्चाख्यानजातयः " જે પ્રબંધોનો સમાવેશ આ ગ્રંથમાં બતાવેલાં કાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટકાદિ રૂપકો અને ઉપરૂપકો, ચંપૂ, બિરુદ, કરંભક, કોષ, પ્રજ્યા, ગદ્ય, મુક્તક, ચૂર્ણક, આખ્યાયિકા, કથા, વગેરેમાં થતો નથી એવા બાકીના પ્રબંધને આખ્યાન જાણીને તેમાં ગણી લેવા. પ્રબંધ—નાટક રૂપ. કાલક્ષેપ કરાવ્યો—સમય ગુમાવ્યો. સિધારવા—રંગભૂમિ ઉપર આવવા.

(ऋ) નેપથ્યાભિમુખ—જે જગ્યાએ નેપથ્યવિધાન થાય છે તે જગોના પડદાની સામે. આજ્ઞાનુસાર વર્તવા—(વાદિત્રાદિ સાહિત્ય તૈયાર કરવાને) વિચરૂંછું—જાઉંછું. (ભારતી વૃત્તિ હોવાથી સંસ્કૃતપ્રાય વાણી છે.)

(ऌ) ગુર્જરગિરા—ગુજરાતી ભાષા. પરિજનને—અર્થાત્ મને. દાસ, દાસી, સ્ત્રી, સેવક, વગેરે મુખ્ય માણસને આશરે રહેલાં ઘરનાં માણસોને પરિજન કહે છે.

(ॡ) આર્યે !—હે આર્યા ! (નટીનું સૂત્રધારે કરેલું સંબોધન). " वाच्यौ-नटीसूत्रधारावार्यनाम्नापरस्परम् "—" નટી અને સૂત્રધાર એક બીજાને અનુક્રમે આર્ય અને આર્યા કહીને બોલાવે " (સાહિત્યદર્પણ). બાધ—હરકત. વિદિત કરશો—જાણીતો કરશો અર્થાત્ કહેશો. '

(ए) આર્યપુત્ર !—નટીએ કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન. મારી સખી-ગુર્જરગિરા આરંભેલા કામથી—ગુજરાતી ભાષામાં નાટક ભજવવા રૂપ આરંભથી.

સૂત્રધાર—હાં ! ઠીકજ છે. પ્રિયે ! પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્ત ગદ્યમાં ગુંચાઈ ગયાં છે, તો તેને પદ્ય વડે પ્રફુલ્લિત કરો ! (ऐ)

નટી—આર્યપુત્રને કયા વિષય પર પ્રીતિ છે ? (ओ)

સૂત્રધાર—આર્યે ! આર્યપુત્રની અભિરૂચિનો ઉપયોગ આ સ્થળે નથી, કિન્તુ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તરૂપ પ્રાવૃષને ચાતક થઈ નિહાળવાનું છે, તથાપિ કૃષ્ણકથા અને તે કામ સબંધિની કહો, જેણે કરી સર્વનાં મન પ્રસન્ન થશે. (औ)

નટી—ઠીક. (અભિનયપૂર્વક ગાય છે.) (क)

(ऐ) પ્રેક્ષકજન—જોનારા—સભાસદ ચિત્ત ઇ૦—ચિત્તરૂપી કમળ ગદ્ય રૂપી રાત્રિથી ગુંચાઇ ગયા છે (અર્થાત્ બીડાઇ ગયા છે) માટે તેને પદ્યરૂપી સૂર્યથી પ્રફુલ્લિત કરો. **રૂપક અલંકાર** અથવા ગુંચાયલાં ચિત્તને પદ્યવડે પ્રફુલ્લિત કરો, એમા ચિત્ત કમળરૂપે પરિણામ પામીને ગુંચાય છે તેને પદ્ય સૂર્યરૂપે પરિણામ પામીને પ્રફુલ્લિત કરે છે, માટે **પરિણામાલંકાર**.

(ओ) આર્યપુત્રને—આપને (સૂત્રધારને).

(औ) અભિરૂચિ—પ્રીતિ—ઇચ્છા કિંતુ—પણ. પ્રાવૃષ—વર્ષાઋતુ ચાતક પક્ષી જેમ વર્ષાદની આતુરતાથી ઉપાસના કરે છે તેમ તમારે પણ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તને રંજન કરવાનું છે. કૃષ્ણકથા—કૃષ્ણની કથા કલિયુગમાં પાપનાશક છે માટે તે સંબધી કહો—" कलौकेशवकीर्तनम् " " કલિયુગમાં કેશવનું કીર્તન પાપહારિ છે," એમ પુરાણમાં કહે છે. " કૃષ્ણકથામૃતપાન, કર તું, કૃષ્ણકથામૃતપાન " ઇત્યાદિ પ્રાકૃત હરિ ભક્તો પણ કહે છે. કામ સંબંધીની—કામના સંબંધવાળી. કૃષ્ણકથા છતાં પણ તે જો નીરસ હોય તો શ્રોતાને પ્રિયકર ન લાગે, માટે રસવાળી જોઈએ કૃષ્ણના સંબધમાં બીજા રસ કરતાં શૃંગાર વધારે સુઘટિત થઇ શકે એ પ્રસિદ્ધ છે આ નાટકમાં પણ પ્રધાનરસ વિપ્રલંભ શૃંગાર વર્ણવાશે, અને તેના નાયક કૃષ્ણ છે, એવું સૂચન કરવાને સૂત્રધારે નટીને આ વચન કહ્યુ છે

(क) અભિનય-કોઇની પણ અવસ્થાનું અનુકરણ કરવું તેને અભિનય કહે છે. સાહિત્યદર્પણમાં કહે છે કે,

" भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।
आंगिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा ॥ "

" નટ લોકો રંગભૂમિ ઉપર આવીને રામાદિકનું જે અનુકરણ કરે તેને અભિનય કહે છે. એ અભિનય ચાર પ્રકારના છે. આંગિક, વાચિક, આહાર્ય, અને સાત્વિકઃ કેવળ અંગને વાળવા કે હલાવવા ચલાવવા વડે જે અભિનય કરવામાં આવે છે તેને આંગિક અભિનય કહે છે કેવળ વાણી બોલીને જે અભિનય કરવો તે વાચિક અભિનય, વેષ,

ચતુષ્પદિકા.

નવનીત નવલ કિશોરે, ચોર્યું ચોર્યું ચપાચપ હેરે,
નવરીત નવલ નિચોરે, કાર્યે કાર્ય હદેરૂપ કોરે,'
નવભીત નવન ચિમેરે, અ ગોઅ ગે કુચેષ્ટિત મોરે,
નવનીત નવન ચમેરે, ધારી ધારી યુવાગણિ ચોરે. ૯

ભૂષણ વગેરે ધારણ કરીને જે અનુકરણ કરવુ તે આહાર્યાભિનય અને સ્તભ સ્વેદ, રોમાચ, આખો મીંચવી, વગેરે જે સાત્વિક ભાવો છે તે બતાવીને અનુકરણ કરવુ તે સાત્વિકાભિનય કહેવાય છે ' અહીં નટી ગાયન કરે છે માટે બહુધા તેણે આ નાટકની નાયિકા સત્યભામાનુ અનુકરણ કર્યું હોવુ જોઇએ

૩ ચતુષ્પદિકા—આ ત્રીશ માત્રાનો ચાર ચરણનો ચતુષ્પદી નામે લયનો ભેદ છે એ વિષે આદિ ભરત કહે છે કે –

" वक्ष्ये भगादिसभिन्न नाट्यगानमत्त परम् ।
मध्यमोत्तमपात्राणानाटक सिद्धिदायकम् ॥ "

" હવે હુ ભગ વગેરે ભેદવાળુ જે નાટચગાન મધ્યમ અને ઉત્તમ પાત્રોએ કરવાનુ છે તે કહુ છુ, એ નાટચગાન નાટકની સિદ્ધિ આપનાર છે " ઇત્યાદિ શ્લોકવડે બાર ભગ, છ ઉપભગ અને ૪૨ લયના ભેદ કહેલા છે તેમાનો આ ચતુષ્પદિકા નામનો એક લયભેદ છે ગીતિના પૂર્વાર્ધની છેલ્લી ચાર માત્રાઓ પેહેલાની એક માત્રા ઓછી કરીને તે, તેજ લીટીની ત્રીજી માત્રા સાથે મેળવીને એક ગુરૂ કર્યો છે એમ થવાથી ગીતિનો પ્રથમ વિરામ બારને ઠેકાણે તેર માત્રાનો થાય છે, અને બીજો વિરામ અઢારને બદલે સત્તર માત્રાનો થાય છે જો આ ચતુષ્પદિકા ગીતિ રૂપે વાચવી હોય તો દરેક લીટીનો ત્રીજે અક્ષર જે ગુરૂ છે તે હ્રસ્વ બોલવો, અને છેલ્લી ચાર માત્રા પહેલા ' જ ' જેવો એકાદ લઘુ અક્ષર વધારવો નવનીત ઇ૦—નવલ કિશોરે (કિશોર અવસ્થામા નવા આવેલા કૃષ્ણે) નવનીત (માખણ) ચપાચપ (ઝટ ઝટ) ચોર્યું " कैशोरमापचदशाद्यौवन तु सत परम् "—પદર વરસ સુધીના વયને કિશોર અવસ્થા કહે છે અને તે પછીના વયને યૌવન કહેછે કૃષ્ણ કિશોર અવસ્થાથી અર્થાત્ નાનપણથીજ ચોર છે, માટે તેણે યુવાવસ્થામા મણિ પણ ચોર્યો હશે, એવો ધ્વનિ છે નવરીન ઇ૦—નવલનિચોરે (નિચોલ—આચ્છાદન વસ્ત્ર ર અને લ અલકાર શાસ્ત્રમા એક ગણાય છે માટે નિચોલને બદલે નિચોર લખી શકાય) નવીન વસ્ત્ર પેહેરનારામા આ એક નવ (નવીન) રીત છે, તે એ કે તે કાર્યે કાર્યે (પ્રસગે પ્રસગે) સામાના હૃદયમા પોતાનુ રૂપ કોરે છે—એને જે જુએ તે એના ઉપર આસક્ત થઇ જાય છે જૂદા જૂદા પ્રસગથી આ નાટકના નાયક કૃષ્ણે

સત્યભામાના મનપર પોતાનો મોહ લગાડયો છે, એ વ્યગ્યાર્થ નવનીત ઇ૦—નવલ (કૃષ્ણ) નવ નીત (નીતિ વિના) ચિરિરે (ચોરીથી મ્હે છે) કે મોરે (મારે) અંગોઅંગ કુચેષ્ટિત છે' અથવા કૃષ્ણને ઓચીંઓ કુચેષ્ટિત મોરે છે—વીંટાય છે (મુર્ વીંટાવુ), તથાપિ તે ચિકોરે—સાહસિક મનુષ્યને (ચિકુર—બીજાને ઇજા થશે, એવી દરકાર રાખ્યા વિના વર્તનાર મનુષ્ય) નીતિ નથી, એ નવલ (આશ્ચર્ય) છે' કૃષ્ણને માથે મણિયોરનુ તોહમત આવ્યા છતા તે બેદરકાર છે એ આશ્ચર્ય છે, એ વ્યગ્ય નવ નીત ઇ૦—આ નવ (ચકોર—નવીન ચકોર રૂપ શ્રીકૃષ્ણ જે ધારી ધારીને (પસદ કરી કરીને) યુવામણિ—(જુવાન સ્ત્રીઓ રૂપી રત્ન) ને ચોરે છે, એ તેમનામાં નીત (નીતિ) નવ (નથી) એ કૃષ્ણ સત્યભામાને કહેવી પરણી જાય છે એ એમની નીતિ પસદ કરવા જેવી નથી આ ચતુષ્પદિકાના બીજા પાદમા હૃદય પાષાણ રૂપે પરિણામ પામીને તેમા રૂપ કરાય છે માટે **પરિણામાલકાર** છે યુવાન સ્ત્રીઓને મણિરૂપે વર્ણી છે માટે **રૂપક** અને મણિરૂપે પરિણામ પામીને ચોરાય છે માટે **પરિણામ** ચતુષ્પદિકાના પ્રથમ અર્ધમા, નવ, નવલ, વગેરે શબ્દોની તથા અર્થની પુનરાવૃત્તિ છે માટે **લાટાનુપ્રાસ** તેનુ લક્ષણ સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે " शब्दार्थयो पौनरुक्त्यमभेदेतात्पर्यमात्रत । लाटानुप्रासइत्युक्त " અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે આ ચતુષ્પદિકામાથી ચામરબધાદિ ચિત્રબન્ધબધ પણ નિર્માણ થઇ શકે છે

માતૃગુપ્ત આચાર્ય કહેછે કે " स्वैरंगैश्चापिवीथ्यगै प्रकुर्यादामुखंबुध "— " પ્રસ્તાવનાના અગ વડે અને વીથીના અગ વડે પ્રસ્તાવના કરવી' વળી ધનિક પણ કહેછે કે " वीथ्यगान्यामुखागत्वादुच्यन्तेऽत्रैवतानितु "—" વીથીના અગ એ પણ પ્રસ્તાવનાના અગ છે, માટે તે પ્રસ્તાવનામા દાખલ કરવા વીથીના અગ પણ તેજ આચાર્યે કહ્યા છે કે—

" उद्घात्यकावलगिते प्रपचत्रिगते छलम् ।
वाक्केल्यधिबले गडमवस्यन्दितनालिके ॥
असत्प्रलाप व्याहारमृदवानित्रयोदश ।"

' ઉદ્ઘાત્યક, અવલગિત પ્રપચ, ત્રિગત છલ, વાક્કેલિ, અધિબલ, ગડ, અવસ્યદિત, નાલિક, અસત્પ્રલાપ, વ્યહાર, મૃદવ, એના તેર અગ વીથીના છે અહીં કવિએ સૂત્રધાર અને નટના પ્રશ્નોત્તરદ્વારા ઉદ્ઘાત્યક અગ વર્ણ્યું છે ઉદ્ઘાત્યકનુ લક્ષણ દશરૂપમા કહેછે :—

" गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।
यत्रान्योन्यसमालापद्विधाद्धात्यतदुच्यते ॥

(જવનિકાતર્ગત શબ્દ થાયછે કે) મારા પ્રિયતમને એવુ દૂષણ દેનાર કોણ ? (ख) ।

સૂત્રધાર—(આમ તેમ જોઈ સભય) આર્યે ! અવગ્રુ થયુ !

નટી—(ગભરામણે વેશે) આર્યપુત્ર ! અનગ્રુ શું ?

સૂત્રધાર—કુળદેવીનું પૂજન કરી દેવી રુક્મિણી સખીસહ જાયછે, તેમને મણિચોરનો અર્થ સ્યમંતક સબધે સમજાયો લાગેછે, માટે ચાલ જતા રહીએ (એમ કહી નાશી જાયછે) (ग)

" એકાદ ગૂઢ અર્થના શબ્દનુ વ્યાખ્યાન કરતા જે પ્રશ્નોત્તર થાય તે, તથા સામાન્ય રીતે પ્રશ્નોત્તરમાળા થાય તે, એવા બે પ્રકારના પ્રશ્નોત્તર વિષે બે જણ રંગભૂમિ ઉપર આવીને વાતચિત કરે તે ઉક્ત બે પ્રકારનુ ઉદ્ઘાત્યક અંગ જાણવુ નાટકને આખ્યાન કેમ કહ્યુ તે વિષે સૂત્રધાર નટનો સંવાદ એ ઉદ્ઘાત્યક છે.

(ख) જવનિકાતર્ગત—પડદામા (જવનિકા—પરદો) મારા ઇ૦—" ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે " ચતુષ્પદિમાનુ છેલ્લુ વચન સાભળી તેનો અર્થ એમ કર્યો કે જેણે બાલ્યાવસ્થામા માખણની ચોરી કરી હતી તે જ્યારે જુવાન થયો ત્યારે તે યુવા ધારી ધારીને (તકાસી તકાસીને) મણિ (સ્યમંતક મણિ) ચોરે છે ! એવો અર્થ જાણવામા આવવાથી કૃષ્ણની પટરાણી રુક્મિણીને માઠુ લાગવાનો સભવ છે માટે આ પદ્ય દ્વારા રુક્મિણીનો પ્રવેશ કવિએ કરાવ્યો છે અર્થાત્ પડદામાથી જે અવાજ થાય છે તે રુક્મિણીનો છે, અને પ્રસ્તાવના થઇ રહ્યા પછીનો પહેલો પ્રવેશ પણ તેનોજ છે, એમ સમજવુ

(ग) સ્યમંતક સબધે ઇ૦—દ્વારકાના યાદવ સત્રાજિતને સૂર્ય પાસેથી સ્યમંતક નામે મણિ મળેલો હતો ને મણિમાથી દરરોજ અમુક વજનમા સોનુ નીકળતુ હતુ, તેથી તે કોઇને આપતો નહોતો એ મણિ એક વાર કૃષ્ણે સત્રાજિત પાસે માગ્યો હતો પણ તે તેણે કૃષ્ણને આપ્યો નહોતો એકવાર એ મણિને કોટે બાધીને સત્રાજિતનો ભાઇ મૃગયા કરવા ગયો હતો તેને કોઇ રીંછે મારી નાખ્યો અને મણિ પોતાની બોડમા લેઇ ગયો કૃષ્ણે એક વાર મણિ માગ્યો હતો, તેટલા ઉપરથી એ મણિ અર્થે કૃષ્ણે સત્રાજિતના ભાઇને મારી નાખ્યો, અને મણિ લેઈ લીધો એવો શક કૃષ્ણ ઉપર સર્વને આવવા લાગ્યો, આથી દોષશુદ્ધિ કરવાને કૃષ્ણ પોતે મણિની શોધમા ગયા અને તે રીંછની પાસેથી મણિ આણીને સત્રાજિતને આપ્યો એમ છતા પણ કૃષ્ણે મણિ ચોર્યો એવુ કલંક ભૂસાયુ નહોતુ એ સ્યમંતક મણિની ચોરી સબધે આ ગીત ગવાયછે એમ રુક્મિણીને સમજાયુ લાગેછે, માટે ચાલો આપણે જતા રહીએ, એમ કહી સૂત્રધાર તથા

(ઇતિ પ્રસ્તાવના) (ઘ)

નકી જાયછે પાત્રનો પ્રવેશ તથા નિર્ગમ નિમિત્ત વગર ન થવો જોઇએ એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે

(ઘ) ઇતિ—એ પ્રમાણે પ્રસ્તાવના—બીજા સામાન્ય ગ્રંથોમાં ગ્રંથકાર જે પ્રસ્તાવના લખે છે તે કરતાં નાટકની પ્રસ્તાવના જૂદાજ પ્રકારની છે નાટકની વસ્તુને રંગભૂમિ ઉપર જે યુક્તિથી લાવવામાં આવે છે તેને પ્રસ્તાવના કહેવી એવું પ્રસ્તાવનાનું ઉપરનું લક્ષણ કહી શકાય પ્રસ્તાવનાનું લક્ષણ સુધાકર નામે ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

" विधयैवैव सकलो मुख्यता प्रतिपद्यते
प्रधानस्य प्रबन्धस्य तदा प्रस्तावना मता "

" રંગભૂમિ ઉપર આરંભમાં જે વિધિ ચાલતો હોય તેની કોઇ એવી કલ્પના કરવામાં આવે કે તે મુખ્ય પ્રબંધ જે ભજવી બતાવવાનો છે તેના આરંભ રૂપ થઇ જાય ત્યારે તે કલ્પનાને પ્રસ્તાવના કહેવી " દશરૂપમાં પણ લખેછે કે—

" सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् ।
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥
प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्घातः प्रवृत्तकम्
प्रयोगातिशयश्चाथ वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥ "

' જે મુખ્ય પ્રબંધ ભજવી બતાવવાનો હોય તેને પ્રસ્તુત કહેછે એ પ્રસ્તુતને રંગભૂમિ ઉપર દાખલ કરે એવી રીતનું પોતાનું કાર્ય સૂત્રધાર નટીને, માર્ષને, વિદૂષકને વિચિત્ર વાણીથી કહે તેને આમુખ પ્રસ્તાવના કહેછે એ પ્રસ્તાવના ગમે તો કથોદ્ઘાતથી કરવી, ગમે તો પ્રવૃત્તકથી કરવી, ગમે તો પ્રયોગાતિશયથી કરવી કે ગમે તો વીથી નામે રૂપકનો જે એક પ્રકાર છે તેના તેર અંગથી કરવી કથોદ્ઘાત પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાતિશય અને વીથી, એ ચાર પ્રસ્તાવનાના ભેદ હોવાનું છે ' આ નાટકમાં પ્રેમ નટે કથોદ્ઘાતથી પ્રસ્તાવના કરીછે. કથોદ્ઘાતનું લક્ષણ દશરૂપકમાં લખેછે કે,—

" स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।
गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः ॥ "

' નાટકના જે ઇતિવૃત્ત ભજવી બતાવવામાં આવનારું છે તેને મળતું વાક્ય કે મતનો અર્થ સૂત્રધાર વગેરેની પાસેથી સાંભળીને પાત્ર પ્રવેશ કરે તેને કથોદ્ઘાત કહેછે, એ બે પ્રકારનો છે "

અહીંઆ નટી ગાયન કરેછે તેમાં છેવટે તે ગાએછે કે,

" ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે "

એ વાક્ય આખું ગ્રહણ કરીને અને તેનો અર્થ " કોઇ યુવા (જુવાન પુરૂષ) ધારી ધારીને મણિ ચોરે છે " એવો કરીને પાત્રનો પ્રવેશ થાય છે અને નાટકની વસ્તુની શરૂઆત થાયછે

આવી રીતે નાટકની શરૂઆત કરીને સૂત્રધાર વગેરે પાત્રો જતા રહેછે તે વિષે ધનિક કહેછે કે,—

" एषामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभृत् ।
प्रस्तावनांते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपंचयत् ॥ "

" ઉપર જે પ્રસ્તાવનાના અંગ કહ્યા તેમાંના ગમે તે એકવડે નાટકના અર્થનો કે પાત્રનો ઉપક્ષેપ કરીને પ્રસ્તાવના પૂરી થએ સૂત્રધાર રંગભૂમિ ઉપરથી જતો રહેછે અને પછી નાટકની વસ્તુ ભજવી બતાવવામાં આવેછે 'વસ્તુ એટલે નાટકની કથા. વસ્તુ કેમ ભજવી બતાવવી એ વિષે વધારે વર્ણન તેજ ગ્રંથમાં કરેલું છે જેમ—

" आदावेव निखिलं पंचधा प्रविभज्य च ।
खंडशः संधिसंज्ञांश्च भागानपि च खंडयेत् ।
चतुःषष्टिश्च तानि स्युरंगानि ॥ "

" ભજવી બતાવવાની કથા અહીંથી શરૂ કરવી છે અને અહીં આગળ પૂરી કરવી છે, એમ તેનો આદિ અને અંત નક્કી કરીને પછી તે કથાના પાંચ વિભાગ કરવા. તથા કથાના જે સંધિ નામના ભાગ કરવામાં આવે છે તેના પણ વિભાગ કરવા તથા એવી રીતે બધા મળીને ચોસઠ અંગ થશે' એ વસ્તુના વિભાગ કેવા કરવા તે વિષે કહે છે, કે

" अवस्थाः पंच कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः
आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः
बीजबिंदुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः
अर्थप्रकृतयः पंच पंचावस्थासमन्विताः ।
यथासंख्येन जायंते मुखाद्याः पंचसंधयः ॥
मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः ॥ "

" ફલની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો જે જે કાર્યનો આરંભ કરેછે તેની પાંચ અવસ્થાઓ હોયછે આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ. અર્થાત્ કાર્યનો આરંભ

થાયછે, પછી યત્ન કરાય છે, પછી તે પ્રાપ્ત થવાની આશા બધાય છે, પછી તે નક્કી પ્રાપ્ત થશે એમ લાગે છે, અને છેવટે તે પ્રાપ્ત થાય છે જે અર્થ પ્રાપ્ત થવાનો હોય છે તે પાચ જાતનો હોયછે કોઇ અર્થ બીજરૂપ હોયછે, કોઇ બિંદુરૂપ હોયછે, કોઈ પતાકારૂપ હોયછે, કોઇ પ્રકરીરૂપ હોયછે, અને કોઇ કાર્યરૂપ હોયછે (બીજ, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય, વગેરે અર્થ પ્રકૃતિઓ ગ્રથમા જે જે ઠાને યોજવામા આવશે ત્યા ત્યા તેના લક્ષણ કહીશુ.) ઉપર કહેલી પાચ કાર્યની અવસ્થાઓ અને પાચ અર્થની પ્રકૃતિઓનો અનુક્રમે સમાગમ થવાથી મુખ વગેરે પાચ સધિ ઉત્પન્ન થાયછે જેમ કાર્યની આરભ અવસ્થામા બીજ વર્ણાય તે મુખસધિ કહેવાય વગેરે મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્શ અને ઉપસહાર, એવા તે પાચ સધિના નામ છે " આ ગ્રંથમા પહેલા અકમા વસ્તુનો આરભ અને બીજરૂપ અર્થ વર્ણાશે માટે તે મુખસધિ છે મુખસધિનુ લક્ષણ તેજ ગ્રથમા કહ્યુ છે કે—

" मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंश्रया "

" વસ્તુના આરભમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના અર્થ અને રસનો આશ્રય કરીને જે બીજની ઉત્પત્તિ વર્ણાય છે તેને મુખસંધિ કહેછે " એ બીજ અને આરભ નામે કાર્યની અવસ્થાના યોગથી મુખસંધિ બાર પ્રકારે વર્ણાઈ શકેછે એ પ્રત્યેક પ્રકારને મુખસંધિનું અંગ કહેછે ઉપન્યાસ, પરિકર, પરિન્યાસ, વિલોભન, યુક્તિ, પ્રાપ્તિ, સમાધાન, વિધાન, પરિભાવના, ઉદ્ભેદ, ભેદ અને કરણ, એવા તે બાર અગના નામ છે. આરભ અને બીજના લક્ષણ આદિ આપે કહેલા છે કે—

" औत्सुक्यमात्रवंवस्तु यो बीजस्य निबध्यते ।
महत- फलयोगस्य स खल्वारभ इष्यते ॥ "

" अल्पमात्र समुद्दिष्ट बहुधा यत्प्रसर्पति ।
फलावसान यच्चैव बीज तदभिधीयते ॥ "

"જેનું પરિણામે મોટુ ફળ થવાનુ હોય એવા કોઈ બીજની ઉત્સુકતા માત્રનુ વર્ણન કરવું તેને આરભ કહેછે " ' જે વર્ણન પ્રથમ થઇ સુક્ષ્મ હોયછે તથા તે પછીથી ઘણે પ્રકારે વિસ્તાર પામેછે, તેમજ જેના પરિણામમા કોઈ જાણવા જેવું કાર્યરૂપ ફળ થાયછે, તેને બીજ કહેછે " બીજ સબધે માતૃગુપ્ત આચાર્ય વિશેષ કહેછે કે—

"क्वचित् कारणमात्र तु क्वचित् फलदर्शनम् ।
क्वचिदारममात्रं तु फलमुक्त्वा क्रिया क्वचित् ॥
न्यायारथ विशेषोक्त: क्वचिद्वा फलसाधक ।

અંક ૧ શ્લો. (૯)

बहुधा रूपकेष्वेव बीजरूपेण दृश्यते ॥
फलं यस्य हि संहार फलबीजं तु तद्भवेत् ।
वस्तुबीजं कथा ज्ञेया अर्थबीजं तु नायक ॥ ”

“ કોઇ જગોએ કારણ માત્ર બતાવવા રૂપે બીજ વર્ણવવામાં આવે છે, કોઇ જગોએ તે ફળ દેખાડવા રૂપે વર્ણાય છે, કોઇ જગોએ આરંભ માત્રથી બીજ વર્ણાય છે, કોઇ જગોએ ફળ કહીને ક્રિયા માત્ર વર્ણવવાથી બીજ વર્ણાય છે અને કોઇ જગોએ ફળ સાધક અમુક વ્યાપાર રૂપે બીજ વર્ણાય છે એવી રીતે રૂપકોમાં બીજ ઘણા પ્રકારે મૂકવામાં આવે છે જેનો પરિણામ ફળરૂપે આવે છે તેને ફળબીજ કહે છે, કથાને વસ્તુ બીજ કહે છે, અને નાયક કે નાયિકાને અર્થબીજ કહે છે ’

(૯) અંક—અંક શબ્દનો અર્થ ખોળો થાય છે નાટકની વસ્તુ રસ તથા ભાવ સહિત અભિનય વડે સભાસદોના ખોળામાં અપાતી હોય તેમ તેમના મનમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે માટે નાટકના એ ભાગને અંક કહે છે એમ અંક શબ્દ નાટકમાં જે અંક કહેવાય છે તે અર્થમાં રૂઢ થયેલો જાણવો. પ્રસ્તાવના કર્યા પછી શું કરવું તે વિષે દશરૂપકમાં લખે છે કે—

“ आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तितः ”

“ કાર્યની યુક્તિ પ્રમાણે પ્રથમ વિષ્કંભક કરવો અથવા અંક કરવો ’ (વિષ્કંભક વિષે પ્રસંગે કહેવામાં આવશે) પ્રથમથી અંક ક્યારે કરવો તે વિષે કહે છે કે—

“ यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते
आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ ”

“ જ્યારે આરંભથીજ રસમય વસ્તુ વર્ણાતી હોય ત્યારે પ્રસ્તાવનાવડે પાત્રપ્રવેશ કરાવીને આરંભથીજ અંક કરવો ’ આ નાટકમાં પ્રેમાનંદે એમજ કર્યું છે અંકનું લક્ષણ તેજ ગ્રંથમાં લખે છે કે—

“ प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ।
अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥

“ રંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ નાયકનો વ્યાપાર જેમાં બતાવવામાં આવે છે તથા અવાંતર કથાના બીજરૂપ બિન્દુ વડે જેમાં નાના પ્રકારના અર્થ ભરેલી બતાવવામાં આવતા હોય તથા જેમાં રસભાવ ઉત્પન્ન કરાતા હોય તેને અંક કહેવો તે અંકમાં અનુભાવ, વિભાવ સ્થાયિ ભાવ વ્યભિચારી ભાવ એ સઘળા ભાવો વડે મુખ્ય રસનું પોષણ કરવું

(સરોષા રૂકિમણી તથા તે ।। બે સખિઓ પ્રવેશ કરેછે) (च)

વસ્તુયોજના એવી ન કરવી કે જેથી રસથી તે દૂર જતી રહે તેમ વસ્તુનો પ્રયોગ, અલંકાર વગેરેની એવી યોજના ન કરવી કે જેથી રસ અતર્ધાન થઇ જાય નાટકમા મુખ્ય રસ શૃંગાર કે વીર કરવો અને બીજા રસને અગભૂત કરવા નિર્વહણસંધિમા અદ્ભુતરસ કરવો અકમા શું શું પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવુ તે વિષે કહે છે કે—

" दूराध्वान वध युद्ध राज्यदेशादिविप्लवम् ।
साराध भाजन स्नान सुरत चानलपनम् ।
अवरग्रहणादानि प्रत्यक्षाणिननिर्दिशत् ॥ "

' દૂર પથ વધ, યુદ્ધ, રાજ્યભ । ઘેરો, ભોજન સ્નાન સુરત અનુલેપન વસ્ત્ર ધારણ વગેરે દેખાવ રગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવા અર્થાત્ પ્રવેશક વગેરે કરાવીને તે વાત કહેવરાવીને કથાનો સબધ જોડવો

(च) સરોષા-ઈસમા અહીંથી નાટકની વસ્તુનો આરભ થાય છે નાટકની વસ્તુ વિષે ધનિક કહેછે કે—

" वस्तुनेतारसस्तषा भदका वस्तु च द्विधा ।
तत्राधिकारिक मुख्यमंग प्रासगिक विदु ॥
अधिकार फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभु ।
तन्निवर्त्यमभिव्यापि वृत्त स्यादाधिकारिकम् ॥
प्रासगिक परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसगत ।
सानुबध पताकाख्य प्रकरी च प्रदेशभाक् ॥ "

રૂક્મિણી—અનિ ્નકમાનિક ! મારા પ્રિયતમને મણિયેગ ્હેન ર કાણ ? પકડી લાવ્ય તેને (છ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! મારા તો તે જેવામાજ આવ્યા નહિ પણ પદ્મપ્રભા તમારૂ કાપવેશ આભગી દોડી ગઇ તી તે ઉતાવળે આવતી જ્ણાય છે

રૂક્મિણી—(પદ્મપ્રભાને િકટ નિરખી) પદ્મપ્રભે ! શોધ લાગ્યો કે ? (ज)

પદ્મપ્રભા—(સખેદ) અંધારૂ હોવાથી ્ કને જઈ પહોની છતા ઓાળખી શકી નહિ

રૂક્મિણી—(્રોધ) પણ તેને મારી કને ક્યમ ન લાવી ?

પદ્મપ્રભા—(હસ્ત જોડી સભય) તે ઘણા અને ્ એની માટે (झ)

જ્ોગે વર્ણાઇને પ ્ ત આખી કથામા તેનો કાઇ સબવ ન આવતો હોય તો તેને પ્રકરી કહે છે (જેમ રામાય ્મા રામને લગતી કથા એ અધિકારિક વસ્તુ સુગ્રીવની કથા એ પતાકા નામની પ્રાસગિક વસ્તુ અને શ્રવણની કથા એ પ્રકરી નામની પ્રાસંગિક વસ્તુ છે)

(છ) રૂક્મિ ી—આ કથાના નાય કૃષ્ ્ની પટરા ી પ્રિયતમને–અતિ વાહાલા સ્વામી કૃષ્ ને કૃષ્ણને માથે નહિની મારી અ ી હતી એ વાત પાછળ ટીકામા બતાવી છે ્નકમાનિ્—રૂક્મિ ીની દાસી કનકમાનિકાનુ સંબોધન દાસીનુ નામ રાખના વિષે સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે—

" दत्ता सिद्धा च सेना च वश्याना नाम दशयत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजा चटचक्ष्योस्तथा पुन ॥
वसतादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवत् "

' વેશ્યાના નામ જેને છેડે દત્તા, સિદ્ધા કે સેના આવે એવા રાખના જેમ વસત સેના વગેર વેપારીના નામ જેને છેડે દત્ત વગેરે આવે એવા રાખવા જેમ સોમદત્ત વગેર દાસ અને દાસીના નામ બહુધા વસત વગેરે ઋતુમા જે પદાર્થનુ વર્ણન કરવામા આવે છે તેવા રાખવા જેમ કલહસ મદારિકા કનકમાનિકા પદ્મપ્રભા વગેરે આમાના છ આ બે નામ તેમાના આ નાટકમા દાસીઓને માટે યોજેલા છે કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા એ બે વિશેષ લક્ષ્મીને લગતા છે મા એ નામ એમ પણ સૂચવે છે કે તે દાસીઓ લક્ષ્મીસ્વરૂપ રૂક્મિણીની હોવી જોઇએ

(ज) નિકટ—પાસે (झ) સભય—બીકીની બીની

રુકિમણી—(સખેદ) ખાતર ખોદતા જણાયલો ચોર ઝલાયો નહિ ! કનકમાલિકે ! ચાલો આ ખનાવથી દેવને જાણીતા કરીએ; આ તો ઘણું ખોટુ ! (એમ કહી ચાલ્યા જાયછે) (ઘ)

(રંગમહાલમા સુખાસનપર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ શ્રીદામા સહ પ્રવેશ કરેછે)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! સ્યમતક મણિએ તો મને બાલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી અને કાચનપુરીને વેલીવાગુ વ્રજ બનાવ્યુ ! દૈવગતિ બલવત્તર છે ! ! સખા ! કરેલો શ્રમ પણ સિદ્ધિપ્રદ થયો નહિ ! (ર)

(ઘ) ખાતર ઇ૦—અર્થાત્ હાથમા આવેલો મુદ્દો જતો રહ્યો ' ઉદાહરણ નામે નાટચલક્ષણ દેવને—શ્રીકૃષ્ણને કૃષ્ણ યદ્યપિ રાજા નથી પણ રાજાજેવા અધિકારવાળા છે તથા દિવ્યાદિવ્ય પાત્ર છે માટે તેને દેવ નામ આપ્યુ છે સાહિત્યદર્પણકાર લખેછે કે—

" राजा स्वामीति देवति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः । "

" રાજાને તેના યોગ્ય વર્ગે સ્વામી કે દેવ ક્હીને બોલાવવો અને અધમ પાત્રોએ ભટ્ટા (ભર્ત્તા) કહેવુ " અહીં રુક્મિણી અને તેની દાસીઓનો પ્રથમ પ્રવેશ પૂરો થાયછે તેમના ગયા પછી કૃષ્ણ તથા તેના સખાનો પ્રવેશ છે આધુનિક કેટલાક નાટક લખનારા અગ્રેજી પદ્ધતિને અનુસારે પ્રવેશ ૧ લો, પ્રવેશ ૨ જો, એમ લખેછે પણ સસ્કૃત નાટકકારોએ એમ લખવાની જરૂર જોઇ નથી, કેમકે એક અકના પ્રવેશ નિર્ગમના કાળમાનનો કાઇ નિયમ થઇ શકતો નથી આ જગોએ રુકિમણી વગેરે ગયા પછી કૃષ્ણ વગેરેએ રગભૂમિ ઉપર આવવુ એ ઠીક નથી, પણ રુક્મિણીના નિર્ગમનની સાથેજ પડદો ઉપાડવાથી કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો નજરે પડે એમ થવુ અવશ્યનુ છે યદ્યપિ કવિએ આ વાત લખી નથી, તથાપિ " સુખાસન પર બિરાજેલા " ઈત્યાદિ શબ્દોથી જણાય છે કે તેમનો પ્રવેશ પડદો ઉપાડવાથીજ બને તેવો છે અને તેથી કેટલાક જે એમ કહે છે કે પૂર્વે પડદાની ગોઠવણ નાટકમા નહોતી તે વાત નિર્મૂળ માલમ પડેછે વળી " રગમહાલમા " એ શબ્દોથી એમ પણ માલમ પડેછે કે બેઠેલા કૃષ્ણની પછવાડે ચિત્રપટ પણ હોવો જોઇએ, તેથી પૂર્વ ચિત્રપટ ટાંગવાનુ અનુમાન થાયછે જો એમ ન માનીએ તો, પ્રથમા લખેલા કૌંસમાના શબ્દો નાટક ભજવતી વખતે શ્રોતાને કાને પડવાના નહિ હોવાથી કૃષ્ણ ઘરમા છે કે વાડીમા છે તે સૂચવનાર વાક્ય કવિએ કહેવુ જોઇએ, પણ તે કહ્યુ નથી તે એમજ જાણીને કે કૌંસમા લખેલી સૂચના જે વરતુન નટ લોકોએ કેમ અભિનય વગેરે કરવા, તે સબધી હોયછે, તે સમજીને નટ લોકો રગમહાલનો ચિત્રપટ સભાસદોને દેખાડશે અને તેથી તે ન્યૂનતા પૂરાશે.

(ર) બાલ્યાવસ્થા ઇ૦—કેમકે ગુ બાળપણમા માખણ ચોરી ખાતો હતો તેથી

શ્રીદામો—વ્રજને તમે વિસારો પણ વ્રજ તમને કેમ વિસારે ? વ્રજવનિતાના નિસાસા ન નડે એવો નર વિધિ નિર્માણ કરવાને શક્તિમાન કેમ થાય ! કરો એવુ પામો અને વાવો એવુ લણો ! શુદ્ધ થવાને શ્રમ તો કરવોજ પડે, પણ જગત તો ઝવેરી છે ! (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—શુ અત્યા તુ પણ એમજ માને છે કે ?

શ્રીદામો—જાણે તે વિચાર કેવો આવે ? પડતીમા તો પડતીજ !

કૃષ્ણદેવ—તારા જેવા જેના સખા છે તેને પડતી કેવી ? ચઢતીમા ચઢતીજ થવી જોઈએ

શ્રીદામો—ત્યારે ચઢતીમા ચઢતી

કૃષ્ણદેવ—અ યા એમ કેમ ?

શ્રીદામો—સ્યમ તકની ચૌરિમ રૂપ નદી વ્રજવનિતાના અશ્રુપ્રભાવે ચઢતીમાં ચઢતી જેવી જણાય છે અને તેમા શ્રીકૃષ્ણદેવ યત્ન કર્યા છતા પણ તણાય છે (ઙ)

કૃષ્ણદેવ—અત્યા પડતીમા પડતી શુ ?

તે વખતે મારૂ નામ ચોર પડ્યુ હતુ તે નામ પાછુ આજ સ્યમતક મણિને લીધે પ્રાપ્ત થયુ છે, તેથી જાણે હુ પાછો બાલ્યાવસ્થામા ગયો હોઉ એમ લાગે છે કાચન પુરી—દ્વારકા વ્રજ—કેમકે જેવી રીતે મને ત્યારે વ્રજના લોક ચોર કહેતા હતા તેવી રીતે આજ અહીંના લોક ચોર કહે છે સિધ્ધિપ્રદ—સિધ્ધિ આપનારો વનમા ફરીને મણિયોગને શોધી કાઢીને મણિ પાછો આણી આપવા રૂપ જે શ્રમ કર્યો તે

(ઠ) શ્રીદામો—કૃષ્ણનો બાલસખા એક ગોપ (કવિએ એનો વિદૂષક તરિકે ઉપયોગ કર્યોછે) વિધિ—બ્રહ્મદેવ નિર્માણ કરવાને—ઉત્પન્ન કરવાને કરો ઇ૦—તમે વ્રજવનિતાના નિસાસા લીધા ત્યારે તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ આ કલક તમારે માથે ચોટ્યુ ! પણ ઇ૦—શ્રીદામાનુ આ વાક્ય ઉભયથા લાગુ પડે એવુ છે એટને શુદ્ધ થવાને તમારે કષ્ટ વેઠવુ પડ્યુ, એ તો દુનિઆનો રિવાજ છે, માટે તેમા કાઇ અડચણ નથી, પણ જગત્ તો જાણેજ છે કે તમે મણિચોર નથી. બીજી રીતે—જે ચોર હોય તે પણ પોતાની શાહુવટ બતાવવાને શ્રમ તો કરે, પણ જગત્ તો મનમા જાણે કે ચોરજ છે !

(ઙ) ચૌરિકા—ચોરી આ વાક્યમા એવો ધ્વનિ છે કે જેમ માખણની ચોરી વ્રજવનિતાને પ્રસન્ન કરનારી થતી હતી તેમ આ પણ તેવીજ કોઇ ઉપાયથી મટે એવી છે સત્યભામા સાથે કૃષ્ણના પરિણયરૂપ કાર્યનુ અહીં મુશ્મતર બીજ છે

રૂકિમણી—(સરોષ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શું સમજાવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા થાયછે ! ખરેખાત, જાતિસ્વભાવ એ જીવતાસુધી નથીજ જતો ! વારૂ આગળ શું થાયછે ? (વ)

શ્રીદામો—મહારાજ, કૃપાકટાક્ષથી મુક્તતા મળે એવું મારા વિચારમા આવ્યું છે

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહી દે, દીર્ઘસૂત્રતા કરવામા કયા અર્થની સિદ્ધિ સ્વીકારી બેઠોછુ ? (મ)

શ્રીદામો—મોગમાં મોટા અર્થની !

રૂકિમણી—' ભાભા ઢોરા કયા ચારીશુ તો કે ત્યાના ત્યા ' એવીજ કંઈ મોટામા મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ મારે ઉતાવળા થવાનો સમય નથી

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો તે કહી નાખ્યની ?

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) સાભળો મહારાજ ! સત્રાજીતની સુતા સાથે સબંધ જોડો એટલે સર્વ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિંદાની સમાપ્તિ સમજવી (મ)

રૂકિમણી—અરે દુષ્ટ ગોપ! દેવને અવળે માર્ગે દોરવાનુ તનેજ છાજે! વારૂ ઠીક, કૃષ્ણદેવનું વેણુ સાંભળવાનો પણ સારો સમય છે ! (ચ)

આળોટતા. ભિન્ના—હે ભાઇ ! હુ મુક્ત થાઉ તે માટે કૃપાકટાક્ષ કોણ કરે ? ખરા ઇ૦—તે ખરા કરવાના ઉપાય તમે લહો—જાણતા હો તો કહોકે તે ઉપાય કયા છે ? સત્રાજિતની પુત્રી સત્યભામાના કૃપાકટાક્ષ મેળવવાથી મણિની ચોરી મટે, એમ આગળ જે વર્ણવવુ છે તેનુ આ બિંદુ છે ધનિક બિંદુ વિષે કહેછે કે—

" अवातरार्थविच्छेद बिंदुरच्छेदकारणम् । "

" અવાતર અર્થનો સબધ તુટી જતો હોય ત્યારે તેને સાધનાર જે અવાતર કથાનુ બીજ તેને બિંદુ કહેવુ અહીં સત્યભામાના રોષને મગાડવાને પારિજાતક લાવવુ એ મુખ્ય કથા છે, સત્યભામાનો પરિણય એ અવાતર કથા છે, ' મણિની ચોરી કૃપાકટાક્ષથી મટે છે ' એમ કહ્યા પછી વાત અગળી પડે છે તેને સાધવાને આ પ્રશ્ન છે કે ' મને મુક્ત કરવાને કોણ કૃપાકટાક્ષ કરે ? ' માટે એ બિંદુ છે

(વ) જાતિસ્વભાવ—(ગોપનો) (મ) દીર્ઘસૂત્રતા મુતરી રાખવાનો ગુણ

(મ) સત્રાજિતની સુતા સત્યભામા

(ચ) રૂક્મિણી આ વાક્ય ગોપને કહેછે ખરી, પણ તે ગોપને સભળાવવાનો હેતુ નથી, એવો અભિનય અહીં સમજવો

રૂક્મિણી—(ઉમાને ન સાભળે તેમ સખે) શુ લોકની શકા સત્ય છે ? ના ના એમ હોય તો મણિ પાછો કેમ આવે ? વાતુ આગળ શુ થાય છે તે સાભળુ ઠીક થયુ કે હુ અહીં છુ તે બનેમાથી કોઈ જાણતા નથી જો પદ્મપ્રભાનુ કહ્યુ કર્યું હોત તો આ બધી વાત સાભળવામા આવત નહિ (द)

શ્રીદામો—પણ ત તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષે મૂકાતા (ध)

કૃષ્ણદેવ—પણ ત તો હતુ સત અને આ તો છે અસત્ય એટલે તેવા કૃપાકટાક્ષની આવશ્યકતા શી ? (न)

શ્રીદામો—મહારાજના કહેવાપર મને પૂણ પ્રતીતિ છે તેમ મણિ પણ મહારાજે આણી આપ્યો છે તે છતા જે શકા રહી એ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ વિના નહિ તો શું ? (प)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સત્ય કૃપાકટાક્ષનો મહિમા એવોજ અવર્ણનીય છે ! (फ)

શ્લોક.

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જૂઠમાની લૂંટતા
કહે કૃપાકટાક્ષ કો શુ મુક્ત કારણે કિયા !
ખરા દયાતણા લહો કહો ઉપાય છે કિયા ? ૪

(द) લોકની શકા— (મણિ કૃષ્ણે ચોર્યો હતો એવી) પદ્મપ્રભાનુ ઇ૦ પદ્મપ્રભાએ ગુપ્તપણે ઉભા રહેવાની ના કહી હતી તે આ રુક્મિણીના વચનથી માનમ પડે છે પદ્મપ્રભા અને રુક્મિણીની વાતચિત પ્રથમ વર્ણી નથી મ તે વાતચિત કોઇ અર્થ સાધનારી નથી તેમ ચમત્કારજનક નથી સાહિત્યદર્પણમા લખેછે કે—

" यत् स्यादनुचित वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्ध तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयत् ॥

નાયકને કે રસને જે વર્ણન ઉપયોગમા આવે એવુ ન હોય અથવા જે તે બનેને વિરુદ્ધ પડતુ હોય તે છોડી દેવુ અથવા તેની કલ્પના જૂદી રીતે કરી લેવી એ રીતે એ સવાદ રસને ઉપકારક ન હોવાથી છોડી દીધા છે

(ध) કૃષ્ણના પ્રશ્ન નિશાનીવાળા વાક્યના ઉત્તરમા શ્રીદામો કહેછે—પણ ઇ૦ (न) આવશ્યકતા—જરૂર (प) અર્થાત્ રાધિકાના કટાક્ષ નથી માટે શકા રહેલી (फ) અવર્ણનીય—ન વર્ણી શકાય એવો

શ્લોક—નાગમયુક્ત ખરા—ખરા ચોર જૂઠમાની—જૂઠી ચોરીમા લૂટતા—

શ્રીદામો—ઉનાળાની સૂકાયેલી તલાવડી જોઈ માછી તને બીજી જગા જેવી જગા માને છે, તોપણ મંતાઈ ગયેલા દેડકા તાજી રી આ સ્થળે તલાવડી હશે એમ તેને શંકાશીલ કરે છે, જેથી તે તલાવડીનું રહેલું મત્સ્યરૂપી ધન પણ હરાઈ જાય છે, એવી રીતે પૂર્વકૃત્ય સાભળવાથી દેવકી પડતીમા પડતી રહ્યા છે (ઢ)

(રુકિમણી ચાનનો પ્રસંગ શ્રવણ કરતી હતી તે ઉભયજન ન જાણે તેમ બાજુએ જઈ સતાય છે) (ણ)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! કોઈ જન આમ ગયુ એમ મને લાગે છે, જા, જા

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) દેવ ! અહીં કોઈ દિસતુ નથી, દા દા ! હુ સમજ્યો આ તેના જેવાને એમજ થાય

કૃષ્ણદેવ—શુ સખા ત્યારે તેં મને ચોરજ ધાર્યો કે ?

શ્રીદામો—ના મેં નહિ, પુરજને

કૃષ્ણદેવ—તો તુ સત્ય તેના પતીતિ (ત)

શ્રીદામો—પણ પાછલી વાત શી રીતે ભુલી નખાય

કૃષ્ણદેવ—ગોપિકાનું નવનીત લેતા પિપીલિકા ઉતારતો હુ કહેતો તેમ (થ)

(ઢ) પૂર્વકૃત્ય—જન્મ્યા કરે શી ચોરી રૂપ અર્થાત્ તમે ચોર તો નથી પણ તમારા પૂર્વના આચરણ લોકોમા શંકા ઉત્પન્ન કરે છે અહીં **અર્થવિશેષણ** નામે નાટ્યાલંકાર વાપર્યો છે તે વિષે સાહિત્યદર્પણમા લખે છે કે—

> उक्तस्यार्थस्ययत्तुरयादुक्तानमनेकधा ।
> उपालम्भस्वरूपेण तत्स्यादर्थविशेषणम् ॥

એક વાર કહેલા અર્થને જૂદી જૂદી અનેક રીતે ઠપકાના રૂપમા કહેવો તે અર્થ વિશેષણ નામે નાટ્યાલંકાર કહેવાય છે

(ણ) ઉભયજન—કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો.

(ત) પ્રતીતિ—ખાત્રી (કૃષ્ણ ચોર નથી એવી) (થ) પિપીલિકા—કીડીઓ માખણ ચોરતા પકડાઇ જતા ત્યારે એમ કહેતા કે આ તો માખણને કીડી ચઢી હતી તે ઉતારતો હતો એવુજ કાઇક બહાનુ શોધી કાઢીને પાછલી વાત પણ લોકોના મનપરથી કાઢી નાખ

રૂકિમણી—(ઉભર ન સાભળે તેમ સખે) શુ લોકની શકા સત્ય છે ? ના ના એમ હશ તો મણિ પાછો કેમ આપે ? વારૂ આગળ શુ થાય છે તે સાભળુ ઠીક થયુ કે હુ અહીં છુ તે બ નેમાથી એકે જાણતા નથી જો પદ્મપ્રભાનુ કહ્યુ મેં હોત તો આ બધી વાત સાભળવામા આવત નહિ (द)

શ્રીદામો—પણ તે તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષે મૂકાતા (घ)

કૃષ્ણદેવ—પણ તે તો હતુ સત્ય અને આ તો છે અસત્ય એટલે તેવા કૃપા ગક્ષની આવશ્યકતા શી ? (न)

શ્રીદામો—મહારાજના કહેવાપર મને પૂર્ણ પ્રતીતિ છે તેમ મણિ પણ મહારાજે આણી આપ્યો છે તે છતા જે શકા રહી એ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ વિના નહિ તો શુ ? (प)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સત્ય, કૃપાકટાક્ષનો મહિમા એવોજ અવર્ણનીય છે ! (फ)

શ્લોક.

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જૂઠમાહી લૂટતા,
કરે કૃપાકટાક્ષ કો ન મુક્ત કારણે બિના !
ખરા ઠરે તણા લહેો કહો ઉપાય છે કિયા ? ૪

(द) લોકની શકા—(મણિ ચૂરો ચોરી હતો એવી) પદ્મપ્રભાનુ ઇ૦ પદ્મપ્રભાને ગુપ્તપણે ઉભા રહેવાની ના કહી હતી તે આ રૂક્મિણીના વચનથી માલમ પડે છે પદ્મપ્રભા અને રૂક્મિણીની વાતચિત ગ્રથમા વર્ણી નથી કેમકે તે વાતચિત મુખ્ય કાર્ય સાધનારી નથી, તેમ ચમત્કાર જનક નથી સાહિત્ય દર્પણમા લખેલ છે કે—

' यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्ध तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥

નાયકને કે રસને જે વર્ણન ઉપયોગના આવે એવુ ન હોય અથવા જે તે બનેને વિરુદ્ધ પણ હોય તે છોડી દેવુ, અથવા તેની કલ્પના જૂદી રીતે કરી લેવી એ રીતે એ સવા રસને ઉપકારક ન હોવાથી છોડ દીધો છે

(घ) કૃપાના ઘ નિશાનીવાળા વાક્યના ઉત્તરમા શ્રીદામો કહેછે—પણ ઇ૦ (न) આવશ્યકતા—જરૂર (प) અર્થાત્ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ નથી માટેજ શકા રહે છે (फ) અવર્ણનીય—ન વર્ણી શકાય એવો.

૪ શ્લોક—તાત્પર્ય ખરા—ખરા ચોર જૂઠમાહી—જૂઠી ચોરીમા લૂટતા—

રૂક્મિણી—(સરોષ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શું સમજાવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા થાયછે ! ખરેખાત, જાતિસ્વભાવ એ જીવતાસુધી નથીજ જતો ! વારૂ આગળ શું થાયછે ? (ય)

શ્રીદામો—મહારાજ, કૃપાકટાક્ષથી મુકતતા મળે એવું મારા વિચારમા આવ્યુ છે.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહી દે; દીર્ઘસૂત્રતા કરવામાં કયા અર્થની સિદ્ધિ સ્વીકારી બેઠોછું ? (મ)

શ્રીદામો—મોટામા મોટા અર્થની !

રૂક્મિણી—' ભાભા ઢોરાં કયા ચારીશુ તો કે ત્યાંનાં ત્યાં ' એ રીજ કંઈ મોટામા મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ્યારે ઉતાવળા થવાનો સમય નથી.

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો તે કહી નાખ્યની ?

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) સાંભળો મહારાજ ! સત્રાજીતની સુતા સાથે સબંધ જોડો એટલે સર્વ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિંદાની સમાપ્તિ સમજવી. (મ)

રૂક્મિણી—અરે દુષ્ટ ગોપ ! દેવને અવળે માર્ગે દોરવાનું તનેજ છાજે ! વારૂ ઠીક, કૃષ્ણદેવનું વેણુ સાંભળવાનો પણ સારો સમય છે ! (ય)

આલોટતા બિયા—હે ભાઇ ! હું મુક્ત થાઉ તે માટે કૃપાકટાક્ષ કોણ કરે ? ખરા ઇ૦—જો ખરા કરવાના ઉપાય તમે લહો—જાણતા હો તો કહો કે તે ઉપાય કયા છે ? સત્રાજિતની પુત્રી સત્યભામાના કૃપાકટાક્ષ મેળવવાથી મણિની ચોરી મટે, એમ આગળ જે વર્ણવવુ છે તેનુ આ બિંદુ છે ધનિક બિંદુ વિષે કહેછે કે—

" अवातरार्थविच्छेदे बिंदुरच्छेदकारणम् । "

" અવાતર અર્થનો સબધ તુટી જતો હોય ત્યારે તેને સાધનારૂ જે અવાતર કથાનું બીજ તેને બિદુ કહેવુ " અહીં સત્યભામાના રોષને મટાડવાને પારિજાતક લાવવું એ મુખ્ય કથા છે, સત્યભામાનો પરિણય એ અવાંતર કથા છે, ' મણિની ચોરી કૃપાકટાક્ષથી મટે છે ' એમ કહ્યા પછી વાત અટકી પડે છે તેને સાધવાને આ પ્રશ્ન છે કે ' મને મુક્ત કરવાને કોણ કૃપાકટાક્ષ કરે ? ' માટે એ બિદુ છે

(ય) જાતિસ્વભાવ—(ગોપનો) (મ) દીર્ઘસૂત્રતા—મુદતની રાખવાનો ગુણ (મ) સત્રાજિતની સુતા—સત્યભામા

(ય) રૂક્મિણી આ વાક્ય ગોપને કહેછે ખરી, પણ તે ગોપને સમજાવવાનો હેતુ નથી, એવો અભિનય અહીં સમજવો

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) પણ તેનો જનક કન્યા આપે કેમ ? (र)

શ્રીદામો—ત્યારે રૂકિમણી જેવુ (ल)

રૂકિમણી—(રોષને દબાવવા જેવો ડોળ કરી) આવાને આવુજ ઘટે, પછી એની વાત છે ! (व)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સ્યામાની જીજ્ઞાસા વિના તે બને નહિ (श)

શ્રીદામો—ત્યારે કરો મનાવવાના

કૃષ્ણદેવ—સખા ! કરજ ને કન્યા—(એટલું બોલતામાં) (प)

રૂકિમણી—(મહાક્રોધાવેશે પ્રકટ થઈ) મહારાજ ! ' કરગે મળે નહિ ' ગોપબધુ ! ઠીક સાર મળ્યા યો છે, જાત તેવી ભાત ! હસ રાજા ને પ્રધાન કાગડો ! મણી મનાજીતની પુત્રી અને ફેલઈ સતકીર્ત્તિ ! (स)

કૃષ્ણદેવ—(ગભરાયના જેવે વેશે ઊભા થઈ) પ્રિયા ! હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આમ દુ સહ લગાડવુ ઘટિત નથી (ह)

(र) જનક—પિતા (સત્તાન્તિ)

(ल) અર્થાત્ જેમ રૂક્મિણીનુ હરણ બળાત્કારે કરી લાવ્યા હતા તેમ સત્યભામાનુ પણ હરણ કરી લાવો. (व) આવો અધમ ગોપ તે એવીજ યુક્તિ બતાવે !

(श) સ્ય મા—સત્યભામા. જીજ્ઞાસા—ઇચ્છા (જીજ્ઞાસાનો ખરો અર્થ ' જાણવાની ઇચ્છા ' એવોછે તથાપિ અહીં કેવળ ' ઇચ્છા ' ના અર્થમાં તે વપરાયલો લાગેછે)

(प) કૃષ્ણને સત્યભામા મેળવી આપવામા સહાયક શ્રીદામાને વર્ણવી છે એ શ્રીદામાને એ કાર્યમા યત્ન કરવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે રૂકિમણી ઉપર તેને રીસ ચઢે એમ થવુ જોઇએ કેમકે સત્યભામાને લાવવાથી રૂકિમણીનુ અપ્રિય થાયછે તેને રૂકિમણી ઉપર રીસ ક્યારે ચઢે કે રૂકિમણી તેને કડવા વચન કહે ત્યારે એ પ્રસગ લાવી મૂકવાને કવિ હવે રૂકિમણીનો પ્રવેશ કરાવનારૂ કૃષ્ણનુ વાક્ય યોજેછે સખા ઇ૦ કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ એવોજ ઉત્તર કૃષ્ણે આપવાનો છે તેમાથી અરધો ઉત્તર કૃષ્ણ પાસે કહેવરાવી બાકીનો રૂકિમણીના પ્રવેશદ્વારા પૂરો કર્યો છે

(स) ગોપબધુ—અધમ ગોવાળિયો ! નામને છેડે બધુ શબ્દ જોડવાથી તે અધમતા સૂચવેછે જેમ બ્રહ્મબંધુ—અધમ બ્રાહ્મણ, ઇ૦ આ વાક્યથી તોટક નામે અ ગની યોજના કરી છે તોટકનુ લક્ષણ ' सरभवचनप्राय तोटक रिरहम ज्ञात ' જેમા ક્રોધના વચન વાપર્યા હોય તેને તોટક નામે અગ જાણવૂ અહીં રૂકિમણીના ક્રોધવાક્ય ઉઘાડાજ છે

(ह) દુ સહ—માઠ

શ્રીદામો—અમારો તો એ સ્વભાવજ છે કે ટાઢા પહોરની લહેરો ખાવી અને ખસરાવવી

રૂક્મિણી—પ્રાસા ને શિખરે ગેલા ગારે કઇ હંસ કહેવાયા કે? ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ (क)

શ્રીદામો—દેવિ! ગોપાળે કોને ગારા નથી કર્યા? હું પણ તેવાની નિંદા કરવા છાદ ઘેલ પી તૈયાર છુ (ख)

રૂક્મિણી—(સક્રોધ) એવી વિચિત્ર વાણી અને વિચિત્ર સંવાદથી રીઝે તારા દેવ! હવે મારી સાથે એ યો તો તારી વાત તું જાણે! (ग)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ! એનો અપરાધ શો છે?

રૂક્મિણી—કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ એ વેણુ દેવશ્રીને મુખેથી કઢાવનાર તથા ખોટો વાતેશરી થનાર એજ છે

કૃષ્ણદેવ—તમે તમારૂ કાવતુ ગમે તેમ યુક્ત કરવા તત્પરજ છો, કિન્તુ અમારૂ એમ કહેવુ છેજ નહિ (घ)

(क) પ્રાસાદ—મેહેલ શિખરે—ટોચ ઉપર સાહિત્યના એક દૃષ્ટાતનો એ અનુવાદ છે જેમ,

"गिरिशिखरगतापि काकपंक्ति र्न हि तुलनामुपयाति राजहंसैः"

"કાગડાની પંક્તિ ગમે તો પર્વતના શિખર ઉપર બેઠેલી હોય તથાપિ તે કાંઇ રાજહંસની બરાબરી કરી શકતી નથી

(ख) શ્રીદામો રૂક્મિણીના મુખથી પોતાની નિંદા સાભળી માર્મિક વચનથી તેને ઉત્તર આપેછે ગોપાળે ઇ૦—તમે ગોવાળની નિંદા કરોછો તે વિચાર વગર કરોછો. (ગોવાળનો અર્થ ગોપાળ અને તેને કૃષ્ણના અર્થમા ગૂઢ કરીને કહેછે) કેમકે ગોપાળે તમને પણ ગારા કરી નાખ્યા હતા! અર્થાત્ ગોવાળની નિંદા કરશો તો કૃષ્ણ નિંદાશે અને તમે પણ નિંદાશો. તેવાની—તેના ગારા થયેલાની છાદ ઘેલ—ગોવાળ જાતિ સૂચક શબ્દ અધમ જાતિના પાત્રો માટે સંસ્કૃત નાટકકારો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાનો ઉપયોગ કરેછે, પણ પ્રાકૃત નાટકોમા તો તે પાત્રના જાતિ સૂચક વચનો વપરાય એટલે બસ છે

(ग) વિચિત્ર શબ્દવડે શ્રીનામાનુ વિદૂષકપણુ ધ્વનિત કર્યુ છે (घ) યુક્ત કરવા—બંધ બેસાડવા અર્થાત્ 'કરજ ને કન્યા' એટલુ કહ્યા પછી 'કરગરે મળે નહિ' એમ વાક્યપૂર્તિ તમે તમારા વિચાર પ્રમાણે કરીકે મારે કહેવાનુ એ તાત્પર્ય નહોતુ કિન્તુ-પણ

રૂક્મિણી—ત્યારે કરજ ને કન્યા એની આગળ શુ કહેવાના હતા તે કહો જોઈએ ? બીજુ તો ઘણુય છે, પણ તે કહેવુ કોને ? (ह्रा)

કૃષ્ણદેવ—અન્યથા અતિશેમા અતિશે હાય પરતુ મારે કહેવાનું તો આગજ હતુ (चा)

શ્લોક.

દેવિ ! કરજ ને કયા કલકિત સાભળું
યથાર્થ વ્હુ મારે ગમે તેમ તમે ગણુ ! ૫

રૂક્મિણી—મારા પ્રતિ તો આવુ વાક્ચાતુર્ય આજજ યોજાય છે, તોય લક્ષણવતાના આવા લક્ષણથી વા વાક્ચાતુર્યથી પરિજન અણુમાદિ તીમા નથી, એ કુળદેવીની કૃપા છે ગમે તેમ કરો વા ગમે તેમ આચરો, બે શનાં શિગડા બે શનેજ ભારે થનાના છે ! (छा)

કૃષ્ણદેવ—પણ તેના પર તમારૂ સ્વામિત્વ છે ને ! (जा)

રૂક્મિણી—દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલા મોના ગીદડા પણ કરે છે, તે વડે હુ તો ધન્યતાજ માનુંછુ

કૃષ્ણદેવ—(નીચા વક્ત્રને કરવડે ઉચુ કરી) પ્રિયા ! એવુ કઇ વર્તન જણાવશો કે કામિનીતાજ સ્વીકારશો ? (झा)

(ह्रा) તે કહેવુ કોને ?—તે કોને લાગુ પાડી શકાય ? અથવા બીજુ કહેવાનુ તો ઘણુએ છે પણ તે કોને કહેવુ ?

(चा) અન્યથા ઇ૦—બીજી રીતે તો ઘણાભા ઘણે પ્રકારે લાગુ પાડી શકાય તેમ બને હો.

૫ ‘કરજ ને કન્યા એ વાક્ય પુરૂ કરછે હુ સદા કરજ ને કન્યા કલકિત જાણુ છુ છેકાપહ્નુતિ અલકાર

(छा) વાક્ચાતુર્ય—કહેવાની વાતને ઉડાવી દેઈ તેનો જૂદો અર્થ ગોઠવવારૂપ. લક્ષણવતાના—શ્રીકૃષ્ણદેવના પરિજન—સેવકજન—અર્થાત્ હુ રૂક્મિણી

(जा) તેના પર—તે બેરા પર અર્થાત્ મારા પર. અથવા તે શિગડા પર અર્થાત્ નવી આવનાર સ્ત્રી ઉપર

(झा) વક્ત્રને—મુખને પ્રિયા ઇ૦—મે એવુ કેવળ મોના ગીદડા જેવુ કાઇ વર્તન કર્યું હોય તે બતાવશો કે સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્ત્રીહઠજ પકડી બેસશો ?

રૂકિમણી—જે વાત દેવે ગોપબંધુને કહેવા યોગ્ય માની અને અમે તેથી અયોગ્ય ઠર્યા, હવે એથી વધારે પ્રતીતિ શી જોઇએ ? દેવ સુખી થાવ, વાતો કરો, અને બેસો. જો મેં અવિવેક કર્યો એમ લાગતુ હોય તો ક્ષમા કરશો. (ण)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! મિત્ર અને મહિલા એ બે શબ્દજ ભિન્ન છે, તો તેમની કૃતિ ભિન્ન કેમ ન હોય ! મારૂં આચરણ શાસ્ત્રસમત છે. જુઓ, (ત)

શ્લોક.

સાચા વયસ્ય નિકટે, સહુ વાત થાયે,
તેવી પ્રિયા નિકટ ના, કદિયે વદાયે;
એવુ અમે મુનિમુખે, સુણિયું સદાયે,
એ ન્યાયનીતિ નડતી, ન પ્રિયા ! મનાયે. ૬

રૂકિમણી—(ક્રોધાક્રાંત થઈ ચાલવા માંડેછે) મહારાજ ! ત્યારે તેનેજ કહો અને ખત્તા ખાવ.

કૃષ્ણદેવ—(દેવીને ઉઠી અટકાવેછે) પ્રિયા ! હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આમ રીસાઇ જવુ ઘટે નહિ.

શ્રીદામો—(દેવી ન સાંભળે તેમ) દેવ ! મને કહેવા દ્યો; (પ્રકાશ) દેવિ ! તમે સાંભળેલી વાત તો હાસ્યવિનોદનીજ છે, તોયે તમે અસારમાંથી સારમાંથી થઇ દેવની થતી નિંદા અટકે એવો કઇ ઉપાય બતાવો તો અમે ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ રહીશું અને અમારા મહારાજને પણ તેમજ કહીશું. (થ)

(ण) રૂકિમણી તેનુ વર્ણન કરી બતાવેછે જે વાત ઇ૦ (ત) મહીલા-સ્ત્રી. કૃતિ—આચરણ અર્થાત્ તેમના પ્રતિ આચરણ શાસ્ત્રસમત—શાસ્ત્રે પ્રમાણ કરેલુ.

૬ શ્લોક—વસંતતિલકા વયસ્ય-મિત્ર. એ ઇ૦—હે પ્રિયા ! એ ન્યાયની નીતિ અને નડતી હોય એમ મનાતું નથી.

(થ) પ્રકાશ-સર્વે સાંભળે તેમ. અસારમાંથી—નિંદારૂપ અસાર અર્થમાંથી અથવા અમારી વાતચિત રૂપ અસાર—તુચ્છ—લક્ષ્ય ન આપવા જેવા અર્થમાંથી અમારા મહારાજને ઇ૦—અર્થાત્ કૃષ્ણને પણ ગોવાળિયાજ કહીશું ! કેમકે નિંદા અટકા

રૂકિમણી—(સરોષ) ગોપનંધુ ! મહારાજ તારી આજ્ઞા માનશે, કે તેમને કૃપાકટાક્ષ મેળવવા છે ! (દા)

શ્રીદામો—તથાસ્તુ

કૃષ્ણદેવ—(શ્રીદામાને બોલતો અટકાવી) એની સાથે એમ આચરવાથી શું ? (દા)

રૂકિમણી—દેવ ત્યારે એને વારો કે મારી સાથે જીભાજોડી કરે નહિ (એવે ત્યાં કનકમાલિકા પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) દેવિ ! પકડી લાવી.

રૂકિમણી—(વિચારી) હલા ! કોને ? (ણા)

કનકમાલિકા—મણિચોર કહેનારને.

રૂકિમણી—સખિ ! એનો કંઇ ઉપયોગ નથી. આપણે નથી એ કાર્યને માટે યોગ્ય કે નથી દેવ જાધાવવાના જશ; માટે તેને છોડી દે.

કનકમાલિકા—જેવી દેવીની આજ્ઞા. (એમ કહી જાયછે).

કૃષ્ણદેવ—(દેવી ન નિરખે તેમ વયસ્યને મુક્ત કરેલો જન જોવા સૂચવેછે) (પ્રકાશ) દેવિ ! એમ અપરાધીને મુક્ત કરવો એ ઘટાગ્ત નથી. (તા)

રૂકિમણી—દેવ જેની અયોગ્યમા ઘટના કરે તેણે યોગ્ય થવુ ક્યાં ઘટાગ્ત છે ? (થા)

કૃષ્ણદેવ—પતિ ગમે તેમ આચરે, કિન્તુ પ્રત્યેક પ્રિયાએ સ્વામિનું હિત વાચ્છવું એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે.

વવાનો ઉપાય તમે બતાવ્યો તે તેમનાથી શોધી કહાશે નહિ માટે, ઉપાય નહિ બતાવો તો તમે પણ ગોત જિયાની પત્ની તુલ્ય કહેવાશો એવો માર્મિક આક્ષેપ છે।

(દા) સરોષ—રીસ સહિત (શ્રીદામાનો આક્ષેપ સમજવાથી)

(દા) કૃષ્ણનુ આ વાક્ય રૂકિમણીપ્રતિ છે

(ણા) હલા—સખી (જુઓ સા. ૬) " हलेतिसदृशींप्रेष्या"—" પોતાના સરખી દાસીને ' હલા ' એવુ સંબોધન કરવુ."

(તા) વયસ્યને—મિત્ર શ્રીદામાને (થા) ઘટના કરે—અર્થાત્ ગણના કરે—અયોગ્ય ન છતાં અયોગ્ય છે એમ ઘટાવે

શ્લોક.

ચંદ્રિકા પરભવવા, અભ્રે અબ્જિજ સદાય સંતાયે;
યુવતિ ! અવલોકો તે, નિરખી શશિને ત્વરાવડે સાંયે. ૭

રૂક્મિણી—દેવ ! શાસ્ત્રાજ્ઞા ખોટી નથી પણ જ્યારે રાહુ ચંદ્રને ઢાકવા તૈયારજ હોય ત્યારે ચંદ્રિકાનું શું ચાલે ? (હા)

શ્રીદામો—(સરોષ) શું સારે અમો રાહુ ! હશે રહ્યા અમારે ઘેર. સતાઓ ચંદ્ર અને વાટ જુઓ ચંદ્રિકા (એમ કહી જવા માંડેછે).

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! તું પણ આવાં રીસામણાં મનામણા કરાવવા સજ થયા કે શું ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! અમને કોણ મનાવે એવું છે કે અટકાવે એવું છે ? ગોપબંધુ તો હાંસરૂપ થયાછે; તે જો નહિ નીકળે તો નરેણી-વાળા નાપિતને બરકતાં ક્યા બૂમ કે બાહાર થવાની છે ! (એમ કહી ચાલ્યો જાયછે.)

---

૭ શ્લોક—ગીતિવૃત્ત ચંદ્રિકા ઇ૦—ચંદ્રિકા (ચાંદરણું—ચંદ્રનો પ્રકાશ) ને પત્ની કલ્પીને ચંદ્રને પતિ કલ્પે છે અને તે દૃષ્ટાંતદ્વારા શાસ્ત્રાજ્ઞા કહી બતાવે.છે: ચંદ્રિકાનો પરાભવ કરવાને—તેને ઢાંકી પાડી દેવાને અબ્જિજ (ચંદ્ર) સદાય અભ્રે (વાદળામાં) સંતાઇ જાયછે; (પણ તેથી રીસાઇને ચંદ્રિકા ચંદ્રનો ત્યાગ કરતી નથી. ત્યારે શું કરેછે ?) હે યુવતિ ! તે અવલોકો (જુઓ); તે શશિને નિરખીને ત્વરાવડે તેને સાંયે-પકડેછે. ચંદ્ર વાદળામાંથી નીકળ્યો કે પાછી ચંદ્રિકા પ્રકાશમાન થઇને તેનું અનુસરણ કરેછે ! તેજ પ્રમાણે તમારે પણ મારાં આચરણ તરફ લક્ષ ન આપતાં મારું હિત માત્ર કરવું એજ તમારો ધર્મ છે. નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહેછે, કે—

" प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियायः
देतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ "

" પોતાનાં સારા આચરણવડે જે પિતાને પ્રસન્ન કરેછે તેને પુત્ર કહેવો, અને જે પોતાના સ્વામીનુંજ હિત ઇચ્છે છે તેને સ્ત્રી કહેવી; તેમજ જે આપત્તિ અને સુખમાં સરખી રીતિએ વર્તેછે તેને મિત્ર કહેવો. એવાં પુત્ર, પત્ની, અને મિત્ર જગતમાં પુણ્ય-શાલીનેજ મળે છે. " (હા) રાહુ—(શ્રીદામાને કહેવાને આક્ષેપ).

રૂકિમણી—દેવ આવા ભોળાભાવથી કાર્ય કરી જવા ધારે છે, કે જેને શું બોલવું અને શું ન બોલવું તેનું પણ ભાન નથી ! ઠીકજ છે, "ધણીને સૂઝયું ઢાંકણીમાં અને પાડોશીને સૂઝયું આરશીમાં" !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! બીજી કથા પડી મુકી પકડાવ્યો'તો કોને, શા કાજે અને તેને મુક્ત કેમ કર્યો તે મને જણાવો તો ઠીક.

રૂકિમણી—જે જણાવ્યાથી કે જાણવાથી અર્થસિદ્ધિ નથી તે જણાવવામાં શો સાર ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા અને પર્જન્ય એક સ્વભાવનાં છે તે ખોટું ન થવા માટે. (ધા)

શ્લોક.

ન સારૂં નઠારૂં જુએ સ્થાન ક્યારે,
કરે વૃષ્ટિ મેઘો ઋતુકાળ જ્યારે;
પ્રિયા સ્વાર્થી માટે સદા એમ ધારે,
ન માને ધણી એવું એ ના વિચારે. ૬

રૂકિમણી—દેવ ! એ બોલવામાં જે મર્મ છે તેમેં જાણ્યો તત્વાર્થ એજ કે સ્ત્રીઓએ વિચાર કર્યા વગરનું ગમે તેમ બોલવું ! મહારાજ ! ગોપણ હું શરદ્કાળના સુખદ સમીર જેવાં મળી આવ્યા છે તેવડે હું તો સર્વ સારાં વનાજ માનું છું ! (ના)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અન્ય કથા જવા દઇ વદો કે મુક્ત કોને કર્યો ? અને તેને પકડાવ્યો'તો કેમ ?

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નાગરિકા—હા મારી સખીના વિનાનું તો સમાધાન થયું વળી સુખમા દુઃખ ગ્રહે પણ કયા ? અને લગ્નસબંધી રૂક્મિણીના લોકની વાતો સાભળી પણ કોણ ? (વા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! તારો અને મારો મંગધ સ્યમંતકની શોધ સંબંધે ઘણો ગાઢો થયેલો છે તેણે કરીનેજ હું તને ગુપ્ત વાત પૂછુછું, તે તું કહીશ કે નહિ ?

નાગરિકા—કગરે પૂજ્ય, જે હશે તે ખરેખર કહીશ.

શ્રીદામો—મે સાભળ્યું છે કે કૃતવર્મા, અક્રૂર આદિક જે સત્યભામા માટે સ્વામી તેના પિતાએ શોધી કાઢેના છે તે તેને ગમતા નથી એ ખરૂ છે કે ખોટું ?

નાગરિકા—અથવા એ વાત પૂછવાથી તને શો લાભ છે ?

શ્રીદામો—તારૂ અને મારૂ કાજ થાય તેવું છે માટે પૂછુછું, કહીદે જે હોય ખરૂ તે

નાગરિકા—હા તે તેને નથી ગમતા, પણ પછી શું ? ગાય અને કન્યાઓ દોરે ત્યાં જવુ પડે ! તું કંઇ નવું જૂનું કરછે ? (શા)

શ્રીદામો—જો તારામા હિમ્મત હોય તો બેમાડી પાડીએ ચોકડું. પછે થાય સત્યભામા પટરાણી અને તું થઇ પછ તેની સખી જેણે કરી વધે તારો અને મારો ભાર !

બોનાવી ? એનો ઉત્તર મળેછે તુને છે અહીં કવિએ નાગરિકાના પ્રશ્નદ્વારા **નર્મ** નામે પ્રતિમુખસંધિના અંગનો નિક્ષેપ કર્યો છે "परिहासवचोनर्म"—" પરિહાસનું વચન તે નર્મ ' સ્યમંતકનો ચોર કોણ ? એ વચનથી બિંદુ મૂકીને તેનો પ્રયત્ન સાથે સમાગમ કર્યો છે માટે એ **પ્રતિમુખસંધિ** છે

(વા) સત્યભામાનો કૃષ્ણને યોગ થવો એ વાત વચમા આવીરીનો પ્રસંગ આવવાથી જતો રહ્યો હતો તે પાછો તેના લગ્નસબંધી વાતથી સાભરી આવેછે માટે એ '**પરિસર્પ**' નામે પ્રતિમુખસંધિનું અંગ છ પરિસર્પનું લક્ષણ દશરૂપકમા કર્યુંછે,— "दृष्टनष्टानुसर्पणं परिसर्पः"

(શા) નાગરિકા અને શ્રીદામાના સવાદમા **પ્રાસંગિક** વસ્તુ અને **યત્ન** નામે કાર્યાવસ્થા વર્ણાય છે તે સ્પષ્ટ છે (પ્રાસંગિક વસ્તુ, યત્ન અને અવસ્થા વિષે પાછળ કહેવામા આવ્યું છે)

મહ ધુદ્ધા થઇ તિહા અધ્યરાવઇ તિ વાટઇ ભુઅનઇ નથ નથ સત્તભમ્મઇ સયણુમ નથ ભુઅનઇ (એહવઇ સત્તભમ્મઇ સયણુઇ અનઇ હિમતઇ આનઇ તિહિં દસ્શઇ છઇ) (મા)

હીમતી—આહા ભુરુઇ મઇ ઇહિ તિહિ ભટદાનઇ પાટડી કિહિ અનઇ મઇ સઇ જવાઇ કિહિ (ઇમ કોપ કરઇ બાપડુ સાઇ ખિચઇ) હિહ ઉહ લખ્ખણુ કિહ છિહ ! (મા)

શ્રીદામો—જાહકી જાહ જાહ મ દગ્ગ જાહ ઓતઈ ગઇ છૂટઇ સઇ (અઇ કહઇ મ દમ્મ પવનઇ) (યા)

નાગરિકા—શ્રીદામા ! તારી તો નીતમ ગળી દેખું ! કૃષ્ણદેવને પણ આવીને આવાજ ગોપકન્યાઓ મળી હશે ! તને પણ એવું બોલતા આવડેછે એ મેં આજજ જાણ્યું ! હવે મને કેમ બોલાવી ? (રા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! “ખેતર ભલું ચોવાડ અને ભામની ભલી કોબાડ” કૃષ્ણદેવને જે ગોપકન્યાઓ મળી છે તે તો તારી સત્યભામા દાસીપણે પણ ઘટિત નથી. દેશ તજીએ પણ દેશાચાર ન તજીએ હું મને બન્ડવાનું કારણ એ કે હવ તો સ્વગ તક ચોર ગણુ તે જણાયું કની ? (લા)

નાગરિકા—હા મારી સખીના પિતાનું તો સમાના । થયુ વળી સુખમા દુ ખ કહે પણ કયા ? અો લગમ બ ધી Cગાહુમા લોકની વાતો સાભળે પણ કોણ ? (વા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! તારો અો મારો સ ા ધ સ્યમ તક ની શોધ સ ા ધે ઘણો ગાઢો થયલો છે તેણે કરીનેજ તને ગુપ્ત વાત પૂછુછુ, તે તુ કહીશ કે નહિ ?

નાગરિકા—કગરે પૂન્ય, જે હશે તે ખરેખર કહીશ

શ્રીદામો—મે સાભળ્યુ છે કે કૃતવર્મા, અક્રૂર આદિ જે સત્યભામા માટે સ્વામી તેના પિતાએ શોધી માર્દેના છે તે તેને ગમતા નથી એ ખરૂ છે કે ખોટુ ?

નાગરિકા—અના એ વાત પૂછવાથી તને શો લાભ છે ?

શ્રીદામો—તારૂ અને મારૂ કાર્જ થાય તેવુ છે માટે પૂછુછુ, કહીદે જે હોય ખરૂ તે

નાગરિકા—હા તે તેને નથી ગમતા, પણ પછી શુ ? ગાય અને કન્યાએ દોરે ત્યા જવુ પડે ! તુ કઇ નવુ જૂનું કરછે ? (શા)

શ્રીદામો—જો તારામા હિમ્મત હોય તો તેમાની પાડીએ ચોકુ પછે થાય સત્યભામા પગ્નાણી અને તુ થઇ પણ તેના સખી જોજે કરી વધે તારો અને મારો ભાવ !

બોનાવી ? એનો ઉત્તર કહેછે તુને ઈ અહીં કવિએ નાગરિકાના પ્રશ્નત્રાસ **નર્મ** નામે પ્રતિમુખસ ધિના અગનો નિરૂપ કર્યો છે ' परिहासवचानम — ' પરિહાસનુ વચન તે નર્મ સ્યમતકનો ચોર કોણ ? એ વચનથી બિન્દુ મૂકીને તેનો પ્રયત્ન સાથે સમાગમ કર્યો છે માટે એ **પ્રતિમુખસ ધિ** છે

(વા) સત્યભામાનો દ્ધાને યાગ થશે એ વાત વચમા આહીરીનો પ્રસગ આવ વાથી જતો રહ્યો હતો તે પ છો તેના લગ્નસબધી વાતથી સાભરી આવછે માટે એ **' પરિસર્પ'** નામે પ્રતિમુખસ ધિનુ અગ છે પરિસર્પનુ લક્ષણ દશરૂપકમા કહ્યુંછે, " दृष्टनष्टानुसरण परिसप

(શા) નાગરિકા અને શ્રીદામાના સવા મા **પ્રાસ ગિક** વસ્તુ અને **ચંદન** નામે અર્થાવસ્થા વણાય છે તે સ્પષ્ટ છે (પ્રાસ ગિક વસ્તુ યત્ન અને અવસ્થા વિર પાઠમા કહેવામા આવ્યુ છે)

નાગરિકા—પણ એ વાત થાય કેમ ? ન માને સત્યભામા કે ન માને કૃષ્ણદેવ; અને વળી જો રૂક્મિણી દેવી કે સત્રાજીત્ જાણે તો થાય તારી અને મારી વેતરણ !

શ્રીદામો—સખિ ! દાવ આવવો એ તો કંઇ નક્કી નથી કે આવ-વાનો પણ નથી, તથાપિ પાસો નાખવામાં શું જાય તેવું છે ? જો વાગ્યો તો તીર નીકર ટપ્પો. તું છું નાગરિકા અને હું છું શ્રીદામો આપણો પાર કોણ પામે તેવું છે ? જેને મેં તને બોલાવવાનરજ કેતું મોકલ્યું તું અને તેને એટલું અથડાનીને લાવ્યો'તો કે ફરીથી તારૂં ઘર પણ જડે નહિ દાય પગ જોડી બેશી રહેવાથી કંઇ પટરાણીની સખી કહેવાગો કે ? અમેય કંઇ હરણ કરી આણેલીના મુખના પાન થવાના છિયે ? માટે આપ્ય વચન અને પછી બાધિયે કેડ ! (ग)

નાગરિકા—લે આ મેં તો વચન આપ્યું પણ શી રીતે કારજ થશે તે મને સૂઝતું નથી 'આખાની આશાએ અડધું'ન ગુમાવીએ એવું થાય તોજ હું તો ઊભી રહું, નહિ તો નદિ બોહલ્ય કેમ કરીએ તો ઘાટ બેસે !

શ્રીદામો—(કાનમાં) જો તું એમ કરે તો હું આમ કરૂં. કહે એમાં તારૂં કે મારૂં કંઈ જાય તેવું છે ?

નાગરિકા—(સહર્ષ) વાહ ગોપબંધુ જુગતી તો ઠીક લડાવી ! ત્યારે આજજ હું કરીશ એમ અને તું કરજે તેમ. પણ અહ્યા ઊભો રહે, મારૂં જેમ વચન લીધું તેમ તારૂં વચન આપ્ય

શ્રીદામો—લે તારે મારૂં વચન (એમ કહી વચન આપે છે).

નાગરિકા—શ્રીદામા ! હવે હું જઉછું. " જો શીખ ન આપરી ને પત્તર ફેડલું " એવું રખે કરતો. તારા પર પાછલી ગોપિકાઓની વાતો સાંભળીનેજ હું વિશ્વાસવાળી થઇ રહું છું. સખા ! તું મને કહેલા લાગમાં પૂર્ણ સાવધ રહેજે. હવે હું જઉછું અને તારા કહેવા પ્રમાણેની સર્વ યોજના કરૂંછું (એમ કહી જાય છે)

શ્રીદામો—આહા (હાથની ચપટી વગાડી) કામ તો થયું ! ગોવાળિયાથી જો ગાય વશ ન થાય તો તે શાનો ગોવાળિયો ! વારૂં ચાલ્ય કૃષ્ણદેવને દેવીઓ જે ચોરને પકડીને મોર મ'યો છે તે સર્વ જણાવી દેઉં

(ग) હરણ કરી આણેલીના—અર્થાત્ રૂક્મિણીના.

અને મારા ઊઠયા પછે શું થયુ તે પણ જાણી લેઉં. (એમ કહી જવા માંડે છે).

(સિંહાસનારૂઢ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે)

કૃષ્ણદેવ—(વિચારમા ગુંથાએલે વેશે) પ્રિયા રૂઠે ગયા, અપમાન સહન કર્યું, તિરસ્કાર વેઠયા કિન્તુ તે એકની બે તજ થઇ. હવે તો શ્રીદામે શુ કર્યું તે જોવાનું છે કેમ હજી લગી ગોપબટુ આવ્યો નહિ ? શું તેને દેવીએ ગોવાળિયો કહ્યો તેથી માઠુ તો નહિ લાગ્યુ હોય જો એમ હશે તો થોડી વાર વાટ જોયા પછી તેને બોલાવવા મોકલીશ (સા)

(એવે વિચિન્ત વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—દેવનો જય જયકાર થાવ. કહાનજી કૃપા તો છેની ? ચ ડ્રિકા હોય તો ચેતવજો એટલે રાહુ રૂપધારી બનુ ! (દા)

કૃષ્ણદેવ—રાહુનુ રૂપ ધર્યાથી પણ કીર્તિરૂપી અર્થની આપ્તિ તું સ્વીકારી બેઠો છે !

શ્રીદામો—મહારાજ તે શી ?

કૃષ્ણદેવ—પર્વ થઇ પૂજા ગ્રહણ કરવાની. (કિ)

શ્રીદામો—મહારાજ આભડછેટરૂપ ટળવાની અપકીર્તિ કેમ નહિ. (રિ)

કૃષ્ણદેવ—વારૂ બીજી કર્મકૂટ જવા દઇ કહે કે દેવીએ મુક્ત કરેલો માણસ કોણ હતો અને તેને શાકાજે પકડયો હતો ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂળ ! ! ગેન રાખોડી ! (એમ કહી હસેછે) (ગિ)

(સા) અહીંથી નવો પ્રવેશ શરૂ થાયછે સિંહાસનારૂઢ—સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અહીં કૃષ્ણના વિચારદ્વારા **વિતર્ક** નામે ભાવ વર્ણ્યો છે

(દા) અર્થાત્ રૂક્મિણી હોય તો કહેજો કે વિચારીને વાતચિત કરૂં ।

(કિ) રાહુ ચન્દ્રને ગ્રહણ કરે તે ગ્રહણનુ પર્વ કહેવાય છે તુ પણ રાહુ થવા થી ગ્રહણના પર્વરૂપ થઇ લોકોની પૂજા ગ્રહણ કરીશ મતલબ કે રૂક્મિણી બને તને રાહુ માને પણ મારૂ કાર્ય તુ કરીશ તેથી હુ તારા પર પ્રસન્ન થઇશ.

(રિ) ગ્રહણ વખતે લોકો આભડછેટ કાઢી નાખે છે માટે હુ જો રાહુ થાઉ તો મને પણ આભડછેટની પેઠે રૂક્મિણી કેમ ન કાઢી નાખે ?

(ગિ) અર્થાત્ તેનુ પકડવુ એ ધૂળ જેવુ નાનુ વગરનુ છે અને તમારી તે વિષે જીજ્ઞાસા એ પણ રાખોડી જેવી અર્થ વિનાની છે.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા ! એમ કેમ ?

શ્રીદામો—નાટકી લોક નાટક કરતા હતા તેને દેરીની સખીએ પકડી આણ્યા ! જ્યા એવું જણાયુ એટલે મેં પણ તેને જતા કર્યા !

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) શુ અલ્યા ! મે મણિ ચોર્યો એનુ નાટક કરતા'તા અને તેં તેને જવા દીધા ? એ કેટલા ગજબની વાત ! (સખેદ) ગોપબંધુ ! મારે પણ જુગતે જોડું ઠીકજ મળી આવ્યુ છ !

શ્લોક.

ગળી માની પ્રિયા, પતિવચન માને નવ કદા,
ઠરી નૈત્રા ક્રિયા, અહિત હિત જાણે મન સદા;
બળી બાધા જાગી, જગત જશ નાઠો સરવદા,

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! જે કચુકીના કહેવા પરથી સમજાય છે કે મધ્યાહ્ન થયો, માટે હવે મારે મધ્યાન્હસંધ્યાદિ કર્મ કરવા ઊઠવું જોઇએ તું પણ જા, નિર્ણીત કરેલે સમયે આવજે જોજે ભૂલી જતો ! (એમ કહી ઉભય જણ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગ ગમન કરે છે)

(શોચ કરતી રૂક્મિણી કનકમાલિકાસહ પ્રવેશ કરે છે)

રૂક્મિણી—હના કનકમાલિકે ! વાઘને વકારી, સાપને છંછેડી, વામા સાથે વેર કરી જેમ સુખની આશા રાખી ન રખાય, તેવું કુસ માગથી થઇ ગયું છે અરે ગણુ ! રીસમા મને કંઇ પણ સૂઝ્યું નહિ શિવ શિવ ! હવે હું શું કરૂ, ગમે તે થાવ પણ માર શું એને પગે લાગવું ? ના ના એમ તો ક્યારે પણ નજ કરાય, જે થવાનું હશે તે થશે (એમ બોની નિશ્વાસ નાખે છે) (જિ)

કનકમાલિકા—હેન ! એવું કયું કષ્ટ આવી પડ્યું છે કે જેથી સખીજન પણ અણમાહિતીમા છે ! ન કહેવા જેવું હોય તો દુઃખ દૂર ન કરાય, તો પણ સખી જનને કહેવાથી મનની શાંતિ તો થાય ભારી (ક્ષિ)

રૂક્મિણી—હવે કહેવાથી શું ? થયું તે કંઇ ના થયું થવાનું છે ? તોય પણ મનના ઉભરા ઓછા થવા હું તને કહું છું જો સાભાગ્ય પેલાને તું પકડી લાવી તે સમયે મારે અને સાર્વભૂમને વિખવાદ મચી રહ્યો તો શ્રીદામો જે એમનો વાનરશરી છે અને જેને વ્રજમાંથી અહીં બોલાવ્યો છે તે દેવને લાગેલું કનક ચુમવાની ગોટામાં બોલી શીખવણી કરતો તો ગાગથી તે ખમાયુ નહિ અને મેં દેવને તથા એને ઠઠકાર્યો એ સુખો ગોપ તહીંથી ઊઠી રીસાઇ ગયો ! (જ્ઞ)

(આકાશમા) જુઓ, સૂર્ય ઘણો પ્રકાશ્યો છે અને તેનો પ્રતાપ પૂરેપૂરો પ્રભુ સરખો (તમારા સરખો) છે પ્રતીપાલકાર પ્રભાકરે ઈ૦—પ્રભાકરે (સૂર્ય) આપની પ્રભા (કાંતિ) દીઠી નથી (ત્યા સુધી અમને તે પરિતાપ કષ્ટ કરે છે) મરે હે હરે ! તમારી મીઠી દૃષ્ટિથી (અહીં પધારીને) અમારા કષ્ટ હરો

(જિ) શ્રીદામાનો રૂક્મિણીએ તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે હવે કાઇ નવું જૂનું કરશે એ સબંધી રુક્મિણી શોક કરે છે હના ઇ૦

(ક્ષિ) સખી જન પણ અણમાહિતીમા છે—હું પણ જાણતી નથી !

(જ્ઞ) પેલાને—પેલા ચાડિયાર કહેનારને. વિખવાદ—વાણીની લડાઇ બોલવામાં બોલી—સત્યભામાને પરણવાથી એ કંઇક ભુમાઇ જશે એવી.

કનકમાલિકા—ઓહો ! બાઈ એમા તે આનડુ ગધુ શે લઈ બેઠા છો, તમને પણ કાગનો વાઘ કરતા આવડે દેખુ ! એના તે શા ભાગ છે ? જો દેવને એકલી ભીનાગે ગજો છે તો તમો હુ તથા પદ્મનાભા બે જણા કયા નથી ગજતા ? એ તે શુ કરવાનો છે ? (ટિ)

રૂકિમણી—હના કનકમાલિકા ! એ ખરેખાત સત્રાજિતની સુતા સાથે આર્યપુત્રનુ ચોકડુ બેસાડી દેશે ! એણે વ્રજમા એના એજ ગામ કર્યા છે ! (ઠિ)

કનકમાલિકા—ઓહો ! એમા તે આવ્યા બધા ગીગોડો શાના ? સત્રાજિતની સુતા તો કૃતવર્મા સાથે બે દિવસમાજ પરણવા ની છે

રૂકિમણી—સખિ ! પણ બે દિવસમા તો ગોપ ૧ધુ આર્યપુત્રને આર બાયડીઓ પરણાવી દે તેવો છે મને લાગે છે કે તેણે કઈ ને કઈ એટ નામા નો કર્યું હશે હ કનકમાલિકે ! જેમ સાપ ના પગ સાપજ જાણે તેમ એ ની કઈ વાત સુહાય જાણવામા આવનાર નથી

કનકમાલિકા—દેવ ! એમ ડરોઠો શેણે ? મને કઈ કામ સોપી જુઓ અને પછે એ ગોવાળિયાને જેટલો વખાણવા હોય તેટલો વખાણો !

રૂકિમણી—સખિ ! તારો તો મને પૂરપૂરો ભરૂસો છે પણ એ દેવ પાસેથી ઉઠી ગયો ત્યાર પછે એણે શુ કર્યું તે વિષે કઇ જાણવામા આવે એવુ જો તુ કરે તો તો હ મારાં સર્વ કારજ ર્યા સમજુ

કનકમાલિકા—દેવિ ! ત્યારે હુ એને ઘેર જઈ ખબર કાઢી લાવુ છુ એ મુઓ કપટી છે પણ એની બાયડી ભોળી અને ભલી છે તેને કહેતા હો તો અહીં તેડતી આવુ

રૂકિમણી—તેડતી આવજે પણ જોજે હો, એ આપણી કઈ ભોળી વાત નણી જાય નહિ (ટિ)

(ટિ) કાગનો વાઘ—નાની વાતને મોટી કરી બતાવવી

(ઠિ) અહીં સત્યભામા સાથે કૃષ્ણ પરણવાના છે એ વાત ઉઘાડી કરી છે માટે ઉદ્ભેદ નામે મુખસધિનુ અગ છે (જુઓ દશરૂપ) ' उद्भेदो गूढभेदनम् "— ગૂઢ અર્થનો પ્રકાશ કરવો તે ઉદ્ભેદ અગ.

(ટિ) લણી જાય નહિ—જાણી જાય નહિ.

કનકમાલિકા—ના રે ના, એના તે ભાર શા છે કે મારી વાતમાથી કદી કાઢી જાય ! હું "મગનું નામ મરીએ" કહું એવી નથી. (એમ કહી જાયછે).

રુકિમણી—(પોતે પોતાની મેળે વિચાર કરે છે) ગોપબંધુએ જો કંઈ કર્યું હશે તો તો તે કનકમાલિકા કાઢી લાવશે. મેં પણ ઘાટ તો ઠીક ગોઠવ્યો દેખું. કનકમાલિકા મને મદદ તો કરત પણ આ તો ગોપબંધુ ઉપર બે દાણા વધવાને એકે પગે થઈ રહેશે. જો મેં સતાઈ રહી આર્યપુત્ર અને ગોપબંધુની વાત ન સાંભળી હોત તો તો ખરેખાત શ્રીદામો ચોકડું બેસાડી દેત, પણ હવે તો એ વાતના છેટાંરતો ! કેમ વાર કનકમાલિકાને બહુ વાર લાગી ! એ કંઈ બીજે કામે તો જાય તેવી નથી તેમ વાર પણ કરે એવી નથી ! !

(એવે કનકમાલિકા તથા હીમતી પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—દેવિ ! ગોપબંધુને અહીં રહેવા દેવો એ દૂધ પાઈને સાપ ઉછેરવા જેવુંજ છે. બાઈ તમે ભાવું એવું મન વર્ત્યું. (હીમતી ન સાંભળે તેમ) આને પૂછતાં કંઈ શ્રીદામે ખટપટ કરી હોય એવું જણાય છે. પણ કંઈ સાર સમજતો નથી. જ્યારે મને માથાકૂટ કરતાં નજ સમજાયું ત્યારે હું તમારી કને એને તેડી લાવી.

રુકિમણી—હલા હીમતે ! આવ અહીં બેસ.

હીમતી—હમ તુ હુ તો અગાહ, મને બોલાઇ નથ જાણુઇ બા સુનઇ તુ વગ્જ પહાવ) ગોપ ાથ ાથ કદ) (ણ)

રૂકિમણી—હા , તને નજગા મોકનીશ તુ અહીં રોજ આવજે હો હમણા ગો ! ઘેગ ઠે કે ?

કન. માલિન—અ ! હીમતી ! ગોપ તને લઇ કર્ગ ગયો તો ? સાથે કોન વા ગો તો અન ર્ગે સાજે ઇ જવાનો છે તે બધુ જેમ મને _હ્યુ હતુ તેમ જે બાન _હે તો તન બા વ્રજમા મોકની દે લ થો_ દહાડા રહી તુ વહેલી આવજે હો

રૂક્મિણી—હા જેતુ ગો ાકગાલિમ કહે છે એટતુ કહે તો હુ તને મજમા શ્રીદામાને કહી મોકનાવુ

હીમતી—ઉહ, કા ગલઇકમ કેદરાઈ હઇ ઇમઇ તઇ હું ? મુનઇ ઇદથી નિહ આાઇ તિહ યને ઇન ગો ! લઇ જવ) ગઇ પાછ) ગઇ સથ્થને પણ હથઇ ઉનઇ અનઇ તિહ ગોર વાતનઠને કઇ હસઇ આન) સુ વણસજર્ં જવઇ (તિ)

રૂક્મિણી—(સ) ! !) તે ઘડીએ કોઇ ગેથુ માણસ હતુ ?

હીમતી—ાથ નગ (ચિ)

રૂક્મિણી—તુ જેની સાથે આવી તેનુ નાગ જાણે છે ?

હીમતી—નથ નથ (દિ)

રૂક્મિણી—વારૂ ફરીથા કહે જોએ તે અને ગોપ કયા મળ વા ! ! છે ?

હીમતી—ઉહ, સુ વણુમજ) ગઇ ગુણઇ (ધિ)

રૂક્મિણી—કન માલિન ! હવે આથી કઇ વધાર સાર નીકળે એવો નથી

(ણિ) હમ તુ ઇ૦—સમજ્યુ હુ તો સગ્વે હુ બોલી નથી જા ની બા મને તુ વ્રજમા મોકનીશ ? ગોપ ના ના કરી (કે કહેછે)

(તિ) ઊર ઇ૦—ઉહ કનકમલિકા કવી છે ! એમા તે શુ ! મને અહીં રી તહીં અને તહીંથી અહીં ગો ર લેઇ ગયો મારી પછે (ાાઝ) મારી સાથે રેાૈરી બોની આવી તેને ગોરે વાત કરી ઙ્ગા અને સુના મરજિના ગયો (ધિ) ના ના

(દિ) ના ના (વિ) ઊહ સુવ મરીજિકા મ સાભ્હ

કનકમાલિકા—હીમતી ! તને હે હીમતે કહીને હું તો બોલાવીશ; (नि)

હીમતી—ઉહ્ ઉંહ્, એમ કહઈ તિંહિ મઇ ઇહઇ નવિ રહઇ. (पि)

કનકમાલિકા—હીમતે ! હીમતે ! (એમ બે વાર કહેછે).

હીમતી—જાહ જાદકી છોરી જાહ, મિ ઘરઇ જવ્વઈ. (એમ કહી ચાલી જાય છે). (फि)

રૂકિમણી—' સુવ્વણુસજ્જઇ જવઇ. ' એવું જે હીમતીએ કહ્યું તે પરથી એમ લાગે છે કે સુવર્ણસરોજિકામાં જવાનો બેત હોય. ' ઉલઇ અવઇ,' એટલે ઓલી આવી. એ સર્વનો વિચાર કરતાં તત્વાર્થ એ સમજાયછે કે સુવર્ણસરોજિકામાં ગમે તેનો પણ મેળાપ થવાનો છે. વાહ વાહ તેં પણ વાત ઠીક કઢાવી દેખું. હવે તો તું સુવર્ણસરોજિકામાં જા અને જો જાણવા જેવી વાત હોય તો કોઈ પણ ન જાણે તેમ જણાવ્ય એટલે પછે આગળ શું કરવું તે કરીએ. તું જા ત્યાં અને હું દેવને મળી એમના મનનો જો કંઇ પાર પમાય તો પામી લઉં. (એવી ગોઠવણ કરી બંને જણ જાય છે).

પ્રથમાંક સમાપ્ત. (वि)

(नि) હીમતીને કાઢી મૂકવાનો કનકમાલિકા ઉપાય કરેછે. હીમતી ઇ૦

(पि) ઊંહ્ ઊંહ્, એમ કહીશ તો હું અહીં નહિ રહું.

(फि) જા જા કે છોડી જા, હું ઘેર જાઉંછું. (वि) અંક વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં—

" अतनिष्क्रांतनिखिलपात्रोक इति कीर्त्तितः "

" છેવટે બધાં પાત્ર રંગભૂમિ ઉપરથી નીકળી જવાં જોઇએ," તે પ્રમાણે અહીં રૂકિમણી અને કનકમાલિકા જાયછે. આવતા અંક સંબંધી અહીં કંઈ સૂચન નથી માટે અંકાસ્ય કે અંકમુખ વિષે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. આ અંકમાં એક દિવસમાં બનેલા વૃત્તાંતનો દેખાવ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં તે વિષે કહેછે કે—

" एकाहाचरितैकार्थमित्यमासन्ननायकम्।
पात्रैस्त्रिचतुरैरंकं तेषामंतेस्य निर्गमः " (દશ ૩૦)

" એક દિવસનું વૃતાંત, એકજ અર્થવાળું, નાયક પાસે હોય તેવું, અને ત્રણ કે ચાર પાત્રના પ્રવેશવાળું, તથા છેવટે તેમના નિર્ગમવાળું ઇતિવૃત્ત તે અંક કહેવાય." આ અંકમાં પણ બધું તેજ પ્રમાણે છે. કોઇ પ્રવેશ ત્રણ પાત્ર કરતાં વધારે પાત્રોવાળો નથી. આ અંકમાં બધાં મળીને સાત પાત્ર યોજવામાં આવ્યાંછે, એ વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યુંજ હશે.

અંક ૨ જો.

(હરતે વીણાસહ બ્રહ્મકુમાર પ્રવેશ કરે) (અ)

નારદ—(વિચાર કરતે વેશે) ઓહો ! ક્યાં કાગગૃહમાં જન્મ, ક્યાં ગોકુલવ્રજાદિ ગ્રામમાં વૃદ્ધિગત થવું, ક્યાં મધુપુરનો ત્યાગ, અને ક્યાં વિશ્વકર્માનિર્મિત કાંચનપુરીમાં નિવાસ ! અવિનાશીની ગતિ અગાધ છે ! અરે હું તે બ્રહ્મસદનમાં, પુરંદરાલયે વા વૈકુંઠધામમાં છું ! આહા ! (આમ તેમ નિહાળી) શી આ શોભા ! જે એક ચિંતામણિ અથવા સ્પર્શમણિ જગતીના જનને પ્રાપ્ત થવો કઠિન, તેની પંક્તિઓ પંક્તિઓ મારી પ્રતિમાને ગ્રહણ કરી લેતી જણાય છે ! અરે (આશ્ચર્ય પામ્યા જેવે વેશે) ભૂલ્યો ! કૃષ્ણઅંતપુરે જવાનો આ પંથ નોય ! (એમ કહી બીજે માર્ગે જાય છે) ના, ના, આ પણ નથી (વિચારવાળે વેશે) શું હું નારદ કે જેને ત્રિલોકીનું અટન તે તૃણ માત્ર તેને દ્વારકામાં અને તેમાં પણ અવિનાશીના અંતઃપુર માટે આમ વિભ્રમ થવો આ ઉચિત નથી ત્યારે કેમ કરવું ? હા ઠીક, લાવ ધરી જોઉં ધ્યાન (ધ્યાની વેશે) ચાર્વંગિત આજ પયે પ્રયાણ ઉચિત છે (આગેથી જોઇને) અરે ! આ ઇંદ્રઅંતપુરપાલક અહીં ક્યાંથી ? ના ના નોય, આ તો જયવિજય છે ! અરે એ પણ નોય ! ત્યારે આ કોણ ? (એવે અંતપુરપાલક પાસે આવી વદન કરે છે) (આ)

(અ) બ્રહ્મકુમાર—નારદ નાયકના ધર્મસહાયમાનું આ પાત્ર છે તે વિષે દશરૂપમાં કહેછે કે—

" ऋत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्वि ब्रह्मवादिन "

અર્થ— નાયકના ધર્મસહાયકમાં ઋત્વિક્ પુરોહિત અને બ્રહ્મવાદી એવા પાત્ર આવ્યા નારદ બ્રહ્મવાદી છે તથા નાયકને સત્યભામા પરણાવી આપવામાં સહાય કરશે માટે સાહાયક છે

(આ) કાગગૃહમાં—કેદખાનામાં (મથુરા નગરીમાં) વૃદ્ધિગત થવું—મોટા થવું મધુપુરનો—મથુરાનો વિશ્વકર્મા નિર્મિત-વિશ્વકર્માએ બનાવેલી કાંચનપુરી દ્વારકા. બ્રહ્મસદનમાં—સત્ય લોકમાં પુરંદરાલયે—ઇંદ્રના સ્થાનમાં જગતીના—પૃથ્વીના. મારી પ્રતિમાને ઇ—(અર્થાત્ તેમાં મારું પ્રતિબિંબ પડવાથી) કૃષ્ણઅંતપુ—કૃષ્ણના અંતપુરમાં પંથ—માર્ગ અટન—ભ્રમણ. વિભ્રમ—ભ્રાંતિ—ગભરાટ ચાર્વંગિત (ચાર

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) ત્રિભુવનાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ આગમ વિદિત કરૂં ? અથવા બ્રહ્મર્ષિને કંઈ પણ અટકાવ છેજ નહિ (૬)

નારદ—(સઆશ્ચર્ય) સાધુ સાધુ ! અહો વત્સ ! શું હું વૈકુંઠમાર્ગ આવ્યો છું ને ! તારૂં નામાભિધાન જય કે વિજય વા કોઈ અન્ય ? (૬)

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) બ્રહ્મર્ષિ ! આ વૈકુંઠ જેવા દ્વારિકાપુરમાં આપનું આગમન થયું છે, ત્યાં જય વા વિજય અંતઃપુરપાલક નહોય ! અથવા કે તો તે અભિગમ્યમાન રહેવું ઉચિત ધાર છે (૭)

નારદ—(સાનંદ ભાવે) ધન્ય ! કૃષ્ણ અંતઃપુરપાલક ધન્ય ! જા મારૂં આગમન દેવને વિદિત કર.

અંતઃપુરપાલક—(બે હસ્ત જોડી નમન કરી) જેવી બ્રહ્મર્ષિની આજ્ઞા (એમ કહી જાય છે)

(નારદ જાય છે, પછી કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે)

અગ્નિ)—ઠીક છે પ્રયાણ— ત્રિભુવનાધિપતિ દ્વારકાંત પુરપાલક—દ્વારિકાના અંતઃપુરના રખવાળ (કંચુકી) જયવિજય—વૈકુંઠના જય અને વિજય નામના બે દ્વારપાળ અહીં નારદ કૃષ્ણના અંતઃપુરપાલકને ભ્રાંતિથી જયવિજય ધારે છે માટે **ભ્રાંતિઅલંકાર** તે ભ્રાંતિનો નિરાસ કરે છે માટે **અપન્હુતિ અલંકાર** નારદ એ દિવ્યપાત્ર છે માટે તેની સંસ્કૃતમય ભાષાને **ભારતીવૃત્તિ** વગેરે ભા નીતિ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે "ભારતીસંસ્કૃતપ્રાયોવાગ્વ્યાપારો નરાશ્રય '—' પુરુષપાત્રને મોઢે બોલાવેલી સંસ્કૃતમય વાણી તે ભારતીવૃત્તિ કહેવાય છે ' "શું હું નારદ કે જેને ત્રિલોકીનું જ્ઞાન છે તે ભ્રાંત" ઇત્યાદિ વચનોવડે ગર્વ નામે નાટ્યાલંકાર પણ વર્ણ્યો છે "ગર્વોભિમાનવચનં" એવું તેનું લક્ષણ છે

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! કેમ તારે ધારને સમય સર્વ તૈયારી થઇકની ? (ऌ)

શ્રીદામો—દેવ ! વિઘ્ન ન આવે તો

(એવે અંતઃપુરપાલક પ્રવેશ કરેછે)

અંતઃપુરપાલક—(નમન કરી) જય જય દેવશ્રીનો જય જયકાર હો (હાથ જોડી) મહારાજ પ્રદ્યુમ્નકુમાર દ્વાર ઉભા છે દેવની જેવી આજ્ઞા

કૃષ્ણદેવ—અંતઃપુરપાલક ! એમને અંતર્ગત ના ? જય વિજય કહ્યા તો જાણીતા છે ને ! (ऋ)

અંતઃપુરપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! પ્રદ્યુમ્નકુમારની ઇચ્છાનુ અનુવર્તન કર્યું છે, (ॠ)

કૃષ્ણદેવ—વારુ ત્યારે ત્વરે કે પધારો

શ્રીદામો—(સખે) કાટો નહેના નીકળી જાય તેમ કરજો (ऌ)

કૃષ્ણદેવ—અરે અંતર્ગત જાણનાર પ્રદ્યુમ્ન માટે કંઇ અનુમોદીશ મા (ॡ)

(એવે એક હસ્તે વીણા વગાડતા તથા બીજે હસ્ત કુતને ફેરવતા નારદ પ્રવેશ કરેછે) (ए)

(ऌ) તૈયારી—(સુવર્ણસરોજિકા નામે વાગીમા જવાની) (ऋ) જય વિજયની કથા —' વૈકુંઠમા એક વાર સનકાદિક મુનિઓ આવ્યા હતા તેમને જય અને વિજય દ્વારપાળે ખાળ્યા હતા તે ઉપરથી મુનિઓએ કુપિત થઇને તેમને શાપ આપ્યો હતો કે તમે અસુર થઇને અવતરશો ' એ વાતનુ દ્વારપાળને સૂચન કર છે પૂર્વવૃત્તાતનુ કથન સૂચવ્યુ છે માટે **આખ્યાન** નામે નાટ્યાલંકાર (દ૦ રૂ૦)

(ॠ) પ્રદ્યુમ્નકુમારની ઇચ્છા પ્રમાણે હુ વર્ત્યો છુ—તેમણે કહ્યુ કે મારુ આગમન વિદિત કરો ત્યારે મે તેમ કર્યુ છે એટલે એમને ખોટુ લગાડવાનુ કારણ નથી (ॡ) સખે—(જતા વચમા અંતરાય આવે તેથી)

(ॡ) અંતર્ગત જાણનાર—મનમાની વાતને પોતાની શક્તિથી જાણી લેનાર અર્થાત્ તુ એવુ ધારીશ તો તે પણ મુનિ જાણી જશે માટે કાંઇ એવુ ધારીશ નહિ ' અંતર્ગત જાણનાર ' એ વિશેષણ શ્રીદામાને સાવધ રહેવાના અભિપ્રાયથી મૂક્યુ છે માટે **પરિકરાલંકાર**

(ए) કુતને—નારદી ઉપર

કૃષ્ણદેવ—(નિરખી પ્રણામપૂર્વક) મહર્ષિ ! આજ મને પાવન કર્યો ! આપ જેવાના આશ્રયવડે હું આ સર્વ સુખ ભોગવું છું (ઇત્યાદિ મધુર વચન વદ્યા પૂઠે અર્ઘપાદ્ય ફૂલ ફલાદિક અર્પી મુનિસન્મુખ હસ્ત જોડી ઊભા રહેછે). બ્રહ્મનંદન ! શી આજ્ઞા છે ? (ऐ)

નારદ—હે અવિગત ! હે અજર ! હે અમર ! હે અવિનાશી ! આપને શું અવગત નથી ? તથાપિ હું જે કાર્યવશાત્ આવ્યો છું તેવડે દેવને વિદિત કરવા ઉચિત છે. સાંભળો: (વીણા વગાડી શ્લોક બોલેછે) (ओ)

શ્લોક.

યાતુધાને અતિશે ગરક સુર કર્યા, કષ્ટમાંહી મુરારિ,
જાતુષે વન્હિ જેવો નરકઅસુર છે, સૃષ્ટકષ્ટે વિહારી;
કાતું કે એ કટારી ફરક નવ જરી, નષ્ટ પુણ્યે વિચારી,—
ધા તું જા તું હવે તો ધરક હૃદય છે, દુષ્ટ કષ્ટે સુરારિ. ૧

(ऐ) બ્રહ્મનંદન !—બ્રહ્માના પુત્ર—નારદ.

(ओ) અવિગત—સર્વમાં અન્વય રૂપે વ્યાપી રહેલા ! અજર—જીર્ણ ન થાઓ એવા. અવગત—જાણેલું—ખબર. કાર્યવશાત્—કોઇક કાર્યને લીધે. તેવડે—તે કાર્યવડે. વિદિત—જાણીતા.

૧ શ્લોક—સ્રગ્ધરા યાતુધાને ઇ૦—હે મુરારિ ! (મુર નામે દૈત્યને મારનારા !) (યાતુધાને (રાક્ષસોએ) સુરને કષ્ટમાં અતિશય ગરક કર્યા છે, તથા જેમ જાતુષે (લાખના બનાવેલા ઘરમાં) વન્હિ (અગ્નિ) હોય તેવો સૃષ્ટકષ્ટે (સૃષ્ટિને કષ્ટ આપવામાં) વિહારી (ફરનારો) નરક નામે અસુર (નરકાસુર) છે એ અસુર કાતું (છરી) કે કટારી (રૂપ) છે એમાં જરી ફરક નથી, હવે એ નષ્ટ પુણ્ય (જેનું પુણ્ય નાશ પામ્યું છે એવો) થયોછે એમ વિચારીને તું ધા (દેવતાઓની વાહારે દોડ) અને તું જા (નરકાસુરનો ક્ષય કરવાને) કેમકે દુષ્ટ કષ્ટે (આસુરીથી થતુ કષ્ટ જોગવ્યુંછે એવી સ્થિતિમાં) સુરારિ (ઇન્દ્ર) નું હૃદય ધરકે છે—ધડકેછે—ફફડેછે ' આ શ્લોકમાં દેવના શોકનો પ્રલાપ છે માટે **આક્રંદ**, દેવના કાર્ય માટે કૃષ્ણનો આશ્રય માગ્યોછે માટે **આશ્રય**, 'જાતુષે વન્હિ' ઇ૦ **ઉપમાથી** તથા ' કાતું - એ કટારી ' ઇ૦ **રૂપકથી** અસુરો નાશ કરવાને પાત્ર છે એમ હેતુનો ઉપન્યાસ કર્યો છે, માટે **ઉપપત્તિ**, અને ' ધા તું જા તું ' વગેરે ઉત્સાહભરેલી ભાષાથી કૃષ્ણની દેવકાર્ય કરવામાં યોજના કરીછે માટે **પ્રોત્સાહન** નામે નાટ્યાલંકાર વાપર્યાછે (લક્ષણો માટે દશરૂપ કે સા. દ. જોવું) આ છંદના પ્રત્યેક ચરણમાં ચાર જગાએ પ્રાસ છે માટે **પદાંતાનુપ્રાસ** ચિત્રકાવ્યાલંકાર

કૃષ્ણદેવ—પદ્મયોનિજ! પ્રારબ્ધ અન્યથા કેમ થાય કે સુખદુઃખાદિનો નિર્મિત કાળ શી રીતે મિથ્યા કરાય? (औ)

શ્લોક.

જે જે પ્રારબ્ધે લખી આણિયાં છે,
તે તે મિથ્યા ના બને જાણિયાં છે;
કાળે તો આ વિશ્વ સર્વે રમાડ્યું,
વાળે ટાળે કોણ? એવું ભમાડ્યું. ૧

નારદ—(સખેદ) શિવ શિવ! માયાનિર્લેપ પણ માયામાં લેપાયા! સોળસહસ્ર રાજકન્યા એ કષ્ટજન્યાજ રહેવાની! તેમ તેની ઘટિકા ધન્યા, એ પણ ક્યાં! કૃષ્ણદેવ! એમાંનું અમારે કંઈ પણ લેવા દેવા નથી. સહસ્રાક્ષીએ મોકલેલો સંદેશો, અને તેનું સુંદરશ્યામનિકટ નિવેદન, એટલુંજ કાર્ય કરવાનું છે! (क)

કૃષ્ણદેવ—બ્રહ્મર્ષે! શક્રસૂચના મારે શિરસામાન્ય છે. મારા પ્રણામપૂર્વક તેમને કહેજો કે હું એજ ઉદ્યોગમાં છું. (ख)

(औ) કૃષ્ણનું ચિત્ત સુવર્ણસરોજિકામાં ભરાયું છે તેમાં આ વિઘ્ન આવ્યું છે તેને ટાળવાને તે છડાવનારો ઉત્તર આપે છેઃ પદ્મયોનિજ ઇ૦. પદ્મયોનિજ—મહાદેવના પુત્ર! અન્યથા—બીજે પ્રકારે. અર્થાત્ દેવના પ્રારબ્ધમાં અસુરનું કષ્ટ સહન કરવાનું હશે તેમાં હું શું કરું?

૨ શ્લોક—શાલિની છંદ. વાળે ઇ૦—કાળે આ વિશ્વને એવું ભમાડ્યું છે કે તેમાંથી તેને પાછું કોણ વાળે અને એ ભ્રમણને કોણ ટાળે (અટકાવે) એમ છે?

(क) માયાનિર્લેપ—માયાથી નહિ લેપાયલા (કૃષ્ણ). સોળસહસ્ર રાજકન્યા —(નરકાસુરે યજ્ઞ કરવાને એકઠી કરી કેદમાં પૂરી હતી તે). કષ્ટજન્યા—કષ્ટ ભોગવવાને માટે ઉત્પન્ન થયેલી. તેમ ઇ૦—તેમ તેમની ઘડી ધન્ય (તેમને સુખ પ્રાપ્ત થવાથી) થાય એવું પણ ક્યાંથી? એમાંનું ઇ૦—(રખેને તમે એમ ધારતા કે એમાંની એક બે કન્યા અમારે જોઇતી હશે માટે આટલો પ્રયાસ કરિયે છિયે!) સહસ્રાક્ષી—હજાર નેત્રવાળો—ઇંદ્ર. સુંદરશ્યામ—કૃષ્ણ. નિકટ—પાસે. નિવેદન—જણાવવું.

(ख) શક્રસૂચના—ઇંદ્રની સૂચના. શિરસામાન્ય—માથાસાટે કબુલ કરવા જેવી. એજ ઉદ્યોગમાં છું—તમે જેની સોળહજાર સ્ત્રીઓ નરકાસુરને ત્યાંથી છોડાવી

નારદ—(ઊભા થઈ) કૃષ્ણદેવ ! સુખી રહો, હુ હવે ગમન કરૂછુ

શ્રીદામો—મહા મહારાજ ! એક મારૂ કામ કરશો ?

નારદ—(સ્મિતપૂર્વક) ગોવાળ઼ીયા ! તારૂ કાય જો હુ ન કરૂ તો રૂક્મિણી જેવી મારી દશા ન થાય ! બોલ બોલ શુ કાર્ય કરાવે છે ?

શ્રીદામો—(સવિસ્મય) મહારાજ ! એ શુ હુ કઈ સમજ્યો નહિ મહારાજ આપણે તો ભોળેભાવે ગગડ્યા ! તમે અને તમારા મર્મ. પણ કહો મહારાજ મને મુ મમાગ્યુ આપશો ? (ग)

નારદ—(શ્રીદામાનો હાથ ઝાલી) હા, તુ જે માગીશ તે હુ આપીશ.

શ્રીદામો—મહારાજ તમે માધવનુ મન મનાવો છો એ ખરી વાત ?

નારદ—હા, તેમા તારે શું ?

શ્રીદામો—મારે શુ તે એજ કે જો તમે માધવનુ મન રોજ મનાવો છો તો એક દિવસ મારૂં મન મનાવો કે મારૂ મન બને, એટલુજ મારે માગવુ છે !

મને વગાડવા ઇચ્છાછે તેનાજ પ્રકારના એકે એક સ્રીને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્યોગમા હુ છુ અથવા સત્યભામા પરિણીત થયા પછી તેને માટે પારિજાત લેવા આવવાના પ્રસગમા એ સર્વ બને એવુ હોવાથી હુ તે ઉદ્યોગમા છુ આ કવિએ ઘણા અર્થનો ટુકામા સમાવેશ કર્યોછે માટે **ઓજ** નામે ગુણ વર્ણવ્યો છે ઓજનુ લક્ષણ ચન્દ્રાલોકમા લખે છે કે—

" ओज स्यात्प्रौढिरर्थस्य संक्षेपो याति भूयस "

" અતિ મોટા અર્થનો ટુકામા સમાવેશ કરવા રૂપ જે પ્રૌઢી તેને ઓજ ગુણ કહેછે " વળી થોડા અક્ષરોમા વર્ણન કર્યુંછે માટે **અક્ષરસહતિ** નામે નાટ્ય લક્ષણનો પણ ઉપક્ષેપ કર્યોછે "

(ग) મહારાજ ! ઇ૦—" રુક્મિણી જેવી દશા તે શુ ? એ હુ કાઇ સમજ્યો નહિ " આ ગોપની શકાદ્વારા નારદનુ ત્રિકાળદર્શિત્વ બતાવીને કવિએ નારદની દિવ્ય પાત્રતા સિદ્ધ કરી છે જો નારદને દિવ્ય પાત્ર ન ગણે તો સત્યભામાના પરિણય વખતે તેમનુ સ્મરણમાત્રમા આવવુ સભવે નહિ. હવે જે ગોપ નારદ પાસે વરદાન માગી લેશે તે પણ એજ અર્થનુ બીજ સમજવુ તમે ઇ૦—તમે અને અમે અને તમારા મર્મ બન્ને **સમાસોક્તિ** અને **લોકોક્તિ** અલકાર.

કૃષ્ણદેવ—અરયા ! એમા તે શું માગ્યુ ? ન માગી વ્રજની લીના કે ન માગી તારી પ્રથમ હતી તેવી મતિ ! વારૂ ઠીકજ છે તુ જાણે અને તારા નારદમુનિ જાણે !

નારદ—શ્રીદામા, માયાના આવરણમા આવવુ અને અવનિને કષ્ટ દેવુ, એ જો અવિનાશીને રૂચે છે તો તારે પણ તે કહે તેવુજ માગવુ જોઇએ !

શ્રીદામો—નારદ મહારાજ ! તમારે જો આપવુ હોય તો આપો, નીકર " તારૂ ગયુ તેલ ને મારો ગયો ખેલ !

નારદ—જા આપ્યુ ! સર્વે સુખી રહો (એટલુ બોલી વીણા વગાડતા સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે)

શ્રીદામો—કહ્યા છે ! હવે આંનો આપડે જવાની વેળા થઇ છે હો

કૃષ્ણદેવ—ચાલ્ય સખા મરી સાથે હુ પણ રાજ્યચિન્હવર્જિત થઈ આવુ (એમ કહી બને જણ જાય છે)

(વિચાર કરતે વેશે રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—કનકમાલિકાને સુવર્ણસરોજિનીમા શોધ કરવા મોકલી તે ત્યાની ત્યાજ રહી ગોપમધુગે એને પણ ગોથુ ખવડાવ્યુ કે શુ ? જો એમ ન હોય તો આટલી બધી વાર કેમ લાગે ! અરે પણ મારે એવો વિચાર શા કાજે કરવો ? કનકમાલિકા કોઇ પણ વિષમ માર્ગ કામમા આગ્રહ કરે તેવી નથી કે કોઇથી લાલચમા લોભાય તેવી નથી જો એ ન હોત તો ગોપબધુની કઇ પણ વાત મારા જાણવામા આવતી નહિ (એવા એવા અનેક તર્કવિતર્ક અધર પર અગુંલિ મૂકી કર્યા કરે છે એવામા દોડતી કનકમાલિકા આવે છે) (ઘ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! હીંગતીની વાત સર્વે સાચી હોય એમ લાગે છે સુવર્ણસરોજિકામા સત્રજિતસુતાને લઇ નાગરિકા જે તરી

(ઘ) અધર—નીચલો ઓઠ અગુંલિ—આગળી ઓઠ ઉપર આગળી મૂકીને એ અનુભવદ્વારા વિતર્ક નામે ભાવ વર્ણવ્યો છે અહીં કૃષ્ણનુ સત્યભામા ઉપરનુ અનુરાગબીજ કાઇક અપ્રકાશ વર્ણવ્યુ છે અને હવે કનકમાલિકાના પ્રવેશમા તે કાઇ પ્રકાશ વર્ણાશે માટે એ પ્રતિમુખ સધિ સમજવો

મહાધૂર્ત મળી કે તે આરી છે . દેકની તમને કદેશ આવી એટલામાં જો દેવ અને ગોર ગા જઇ મારચ્યા હાય તો તો કંઈ ઇલાજ નથી પણ જો ન ગયા હોય તો તેમને અટકાવવા જોઇએ

રૂકિમણી—સખિ ! એ બે આવિયો તેપરથી દેવ તથા ગોપ ગ્યા જશે એ ત કેમ જાણ્યું ?

કનકમાલિકા—નૂતન અને મન્મત્ત ગાત ગીને તડાગ વિષે જોઇ કયો ગાતગ તણી વારણા કરે ? (ह)

રૂકિમણી—પણ કલાપીજ માતગ તે માતગીને પૂંઠે આવે છે કે આનશે અમ કેમ કહેવાય ?

કનકમાલિકા—ગોપગ઼ુ જેવો માહાવત મળ્યો હોય તો તે માતગ કેમ ન આવે ?

રૂકિમણી—સખિ ! તારી વાત મને મારી કરતા વધારે સારી લાગે છે, તેમ વા વિવાદ કે હાસ્ય કરવાનો પ્રસગ પણ નથી માટે કહે કે હવે મારે શુ કરવુ ?

કનકમાલિકા—દેવિ ! તમે જઇ દેવને મળો જો તે કઇ બહાર જતા હોય તો તેમને અટકાવો અને હું સુવર્ણસરોજિકામા જઇ ત્યા શુ થાય છે તેસર્વ જોઇ કરૂ છુ જો મહારાજ કાંઇ જવા તૈયાર થયા હોય તો તો ગાઢ કહેવુ તમારે ખરૂ માનવુ, અને દેવને રોકવા, બાકી કઇ ગરજ નથી હુ ત્યાના તમને જેજે સમાચાર લાવી આપીશ (च)

રૂકિમણી—નારૂ મખિ ! ત્યાં તુ ત્યા જા અને હુ દેવને જઇ જોઉ પ્રાણનાથને આહા મોકલતી જજે હો (એમ કહી બન્ને જણ છૂટા પડે છે)

(નાઝ્યચિન્હ ઉપર રૂકિમણી તથા શ્રીદ મોં પ્રાસાદદ્વારથી નીકળતા પ્રવેશ કરે છે) (छ)

શ્રીદામો—મહારાજ ! હવે જટની વાત કરશો તેટલીજ સાભળ વાની વેળા વઈ જશે

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે વાત રહી છે ? મે ઉનારજે જવા સારૂ અને મને કોઇ એ ઓળખે નહિ એટલા માટે સવ રાજ્યચિન્હ ત્યાગ કર્યા છે ચાલ્ય હવે જઇએ (ज)

(એટલામા દોડતે તેરે રૂક્મિણી પ્રવેશ કરીને)

રૂક્મિણી—(સત્વર) પ્રિય ! આવે વગ અને ઉનારજે કયા જવા નિચાર્યું છે ? (ગામા) કા મારા માનુ મટકુ ખરૂ દેખાય છે ! (ह)

કૃષ્ણદેવ—(જરા હાસ્ય) પ્રિયા ! તમારે જરા આવો હતો

રૂક્મિણી—ત્યારે તમારા મનનો ભાવ જાણી ગઈ એમ માનુ છુ (એમ કહી તાળી આપેછે) હવે ત્યારે ચાલો આપણે સાથે જઇએ

કૃષ્ણદેવ—હા ચાલો, શ્રીદામા તુ પણ ચાલ

શ્રીદામો—મહારાજ ! મોનાવા નગર શા પણ નથી આવતુ, તો હુ વગર પર્વ નીનો નાટુ આવુ તેય શુ ઓ ! આવુ તે શુ ? (ज)

રૂક્મિણી—ગોપ બધુ ! જરા વાત ઓછી રાખતા જાવ, તમે અમારી શી બાબી મૂકી છે ? આવવું હોય તો થાવ આગ ।

શ્રીદામો—ત્યાર નગીજ આવતા જાવ તમે અને તમાગ સ્વામી ! કદી કચનપુરીમાથી હારશો પણ કઇ મહજ કાઇથી ચેચાણ લેનાર તેવુ છે ?

રૂક્મિણી—શ્રીદામા ! ચલ્પ, નીકર જો પતો હા પાનક આવેછે તેની કને ધક્કા મરાવી તને ત્યા લઇ જઇશ

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઇ ગભરાઇને વેગે) મારે તો આવવુ નથી તમારે જે કરવુ હોય તે કરોને (એમ કહી નાસી જાય છે)

(ज) આ પણ યુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર છે રાજ્યચિન્હ ત્યાગ કરીને આ પાત્રને સુવર્ણસૌગન્ધિકામા મોકલવાનો હેતુ આગળ કવિ સ્પષ્ટ કરશે (ह) કૃષ્ણના ઇચ્છલા હિતમા અ ચાણ આવી માટે નિરોધ નામે પ્રતિમુખ સધિનુ અગ વર્ણવ્યુ છે " નિરોધાહિત રોધન—હિતનો અટકાવ તે નિરોધ —(દશરૂપ)

(ज) વગર પર્વણીનો રાહુ—એનો રાહુ તો પૂર્ણિમા કે અમાવાસ્યા રૂપ પર્વકાળે ચદ્ર સૂર્યનો ગ્રાસ કરવા આવે છે પણ હુ તો તેવો નથી ત્યા રાહુ કહેવાઉ છુ માટે હુ પોતાને રોજનો રાહુ માની લેઉ છુ (રૂક્મિણી પ્રતિ મર્મવાક્ય)

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) દેવ ! શાસ્ત્ર સમ્મતિ તો એવી છે કે સ્ત્રીના મહિયરના સંબંધીને પણ પતિ જો શત્રુ ગણે તો તેને પત્નીએ તેવો ગણવો (ટ)

શ્લોક.

પત્નીકેરો ધર્મ હાયે, વા'લો પીઅરનો સગો,
પતિ શત્રુ ગણે તેને, માનવો તેહમાં દગો ૩

રૂક્મિણી—મહારાજ ! હું એજ માર્ગે જનારી છું, રૂક્મિની કયા લક્ષમાં લેશો એટલે ખરૂ ખોટું જણાશે જો તમે કહેતા હો તો હું ગોપગણને પગે લાગી તેડી લાવું ! હું જાણું છું કે એના વિના દેવને ચેન પડશે નહિ ! (એમ કહી જવા માંડે છે) (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એ એની મેળેજ આવશે; એ ગોવાળિયાને તમે દેવા તેડવા જાવ તે ઘટે ? (એમ કહી હસ્ત ઝાલી મંદિરમાં પ્રવેશ કરેછે)

રૂક્મિણી—(સિંહાસન પર દેવને બેસાડી) મહારાજ ! બીજી વાતો જવા દેઇ હું પૂછું તનો ઉત્તર આપવા કૃપા કરશો

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! તમારાથી ગુપ્ત રાખવા જેવું કંઇજ નથી !

રૂક્મિણી—મહારાજ ! એટલું બધું ન્હેશો મા પણ પૂછું તેનોજ પાધરો ઉત્તર આપશો એ ને તમે કહોછો તેના કરતા પણ હું સર્વ વાત અધિક ગાતી લખેશ કહ્યા જોઇએ, આજ રાજ્યચિન્હ તજી કયા સિધાવવાનો વિચાર હતો ? કિરીટ તજી દૈટા બાંધ્યા છે શાર્ઙ્ગાદિ આયુધ અને કૌસ્તુભાદિ માણુ કે જેના વિના મેં દેવને કદી પણ દીઠા નથી તો આજ એ સર્વ તજવા જેવું શ્યું મનમાં ધાર્યું છે ? (ડ)

(ટ) સરોષ—(પોતાના કાર્યસાધકને કાઢી મૂક્યા તેથી) સ્ત્રીના ઇ૦—અર્થાત્ જો સાસરાના સંબંધીને સ્વામી પ્રિય ગણે તો તેને પ્રિય ગણવો—પછી તે કદી પોતાનો શત્રુ હોય તોપણ **અર્થાપત્તિ** નામે નાટ્યલક્ષણ

૩ શ્લોક—અનુષ્ટુપ રૂક્મિણીને ઉપદેશ કર્યો છે, માટે **ઉપદેશન્** નામે અંગ

(ઠ) એજ માર્ગે જનારી—એ શાસ્ત્રવચનને અનુસરનારી રૂક્મિની કયા—રૂક્મિ મારો ભાઇ હતો તથાપિ મેં તેને તમારે અર્થે તજી દીધો હતો.

(ડ) અહીં રૂક્મિણીએ પ્રાર્થનાયુક્ત વચનથી પોતાની ઇષ્ટવસ્તુનો શોધ

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તારી પાસે આવવુ એમા એ સર્વની આવ શ્યકતા હોય ?

રૂક્મિણી—પણ આવે વેશે મને કોઇ વાર મળ્યા હો એવુ કેમ સાભરતુ નથી ?

કૃષ્ણદેવ—(આગળીના વેઢા ગણી) જો ફલાણી ફલાણી વાર હુ આમજ આવ્યો'તો

(એવ કચુકી તથા પદ્મપ્રભા મોટેથી બોલતા સાભળી બને જણ કાન દે છે)

કચુકી—પદ્મપ્રભે ! મને ઉગ્રસેન મહારાજે આજ્ઞા કરી છે કે કૃષ્ણ દેવ જયા હોય ત્યાથી તેમને સત્વર બોલાવી લાવ્ તુ મને મહારાજનો મેળાપ કરાવતી નથી એ ઠીક નહિ (ઢ)

પદ્મપ્રભા—પણ મહારાજ અહીં છેજ ક્યા ? એ તો શ્રીરામા સાથે સુવર્ણસરોજિકામા ગયા છે (ણ)

કચુકી—મ ! દ્વારપાળે અહીં આવ્યાના સમાચાર કહ્યા છે અને તુ જૂઠુ કેમ બોલે છે ? જો દેવ ન હોય તો દેવીને પણ મારી વાત જઈ વિદિત કર્ય

પદ્મપ્રભા—એમ મ્હારી બનાતુ નથી

કચુકી—(મોટેથી) ત્યારે હુ પછો જઇ સર્વ હિનાથી ઉગ્રસેન મહારાજને જાણીતા કરૂછુ (એમ કહી જવા માડે છે એટલે ત્યા કૃષ્ણદેવ તથા રૂક્મણી દેવી ઉતાવળે તો દેખા દેઇ પાછા બોલાવે છે)

કૃષ્ણદેવ—કચુકી ! ઉગ્રસેન મહારાજ મને કેમ બોલાવ છે ?

આરભ્યો છે માટે પ્રચ્છા નામે નાટયાનકાર વર્ણો છે કિરી —મુકટ શાર્ઙ્ગિ— શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ય વારે

(ઢ) રૂક્મિણી પાસેથી નાસી ગયલા શ્રીરામાએ કૃષ્ણને પ્રપચથી બોલાવી લેવા માટે કચુકીને એમ સમજાવ્યુ હતુ કે ઉગ્રસેન મહારાજ શ્રીકૃષ્ણને તકાળ બોલાવે છે અને તે રૂક્મિણીના પ્રાસાદમા છે માટે જા તેમને તેડી લાવ આ ઉપરથી કચુકી તથા પદ્મપ્રભાની વાતચિત ચાલે છે

(ણ) પદ્મપ્રભાના કહેવાથી કૃષ્ણ સુવર્ણસરોજિકામા જવાના હતા એ વાત રૂક્મિણી જાણી જાય છે માટે બીજાનુ કાઇક ઉદ્‌ઘાટન થવાથી **આતિમુખસધિ** વર્ણાય છે એમ સૂચવ્યુ છે

કંચુકી—(પ્રવેશ કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો મહારાજ! ભૌમાસુર દાનવે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓનો પરાભવ કર્યો છે તે ગણતુ મુહૂર્ત અતિ કને આવી પહોંચવાથી સર્વ દેવ તથા નીનાબને મોકલવા કે કેમ તે વિશે વિચાર કરતા આપ જેવે વેશે બેઠા હો તેવેજ વેશે સર્વ માર્ગ તજી ઉભય બંધુને બોલાવ્યા છે મહારાજ આપ ત્યાં પધારતા હું મહારાજ બલરામને બોલાવી ઉતાવળ આવુંછું (એમ કહી જાય) (ત)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! હું ત્યાં જઈ જો યુદ્ધમાં જવાનું હશે તો તમને મળવા પાછો આવુંછું

રૂક્મણી—(સાશ્રુ) મહારાજ! તમે મને મળવા પાછા આવશો કે બારોબાર જશો? નરકાસુરના પરાક્રમ માટે તો મેં ઘણું મોટું સાંભળ્યું છે પણ દેવે ત્યાં જઈ અમરાજાનું કષ્ટ હરવુંજ જોઈએ, પણ મને જતા પહેલા એક વાર દર્શન દેતા જાઓ (થ)

કૃષ્ણદેવ—(આલિંગન કરી) પ્રિયા મારું આયુધ અહીં છે તે લેવા હું આવીશ, અને તે સમયે તને અવશ્ય મળી જઈશ. (એમ કહી ઉતાવળે જાય છે)

દ્વારપાલક—મહારાજ! આણીપા આણીપા (દ)

કૃષ્ણદેવ—થોડાક આગળ ગતિ કરી અહીં આવ્યા પણ કોઈ ઉત્તમ મહારાજ દેખાતા નથી એનું શું કારણ હશે મને આવતા વાર લાગી તેથી એ સ્વય તો યાતુધાન સાથે યુદ્ધ કરવા નહિ ગયા હોય? જાઉં મહારાજ વિષે તપાસ કાઢી લાવ (ધ)

દ્વારપાલક—જેવી મહારાજની આજ્ઞા (એમ કહી આગળ તેમ શોધ કરતે વેગે ચાલ્યો જાય છે)

શ્રીદામા—(કૃષ્ણદેવને જોઈ) મહારાજ તમે અહીં ક્યાંથી? ચાલો પેલું ગાવાગના આવ્યા છ કે?

(ત) ભ્રમ—પક્ષ નીનાબને—બલદેવને (થ) કવિએ અહીં રૂક્મિણીના, ક્ષત્રિય સ્ત્રીને યોગ્ય એવો સ્વામી ઉપરનો સ્નેહ અને કોમળ સ્ત્રીઓની દયા, એના બે ઉત્તમ ગુણો વર્ણિત કર્યા છે
(દ) આણીપા—આ તરફ
(ધ) સ્વય—પોતે યાતુધાન—દૈત્ય (નરકાસુર)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા મને ઉગ્રસેન મહારાજે કઇ કાર્ય માટે બોલાવ્યો છે માટે જા અને જોઇએ તેઓ હાલ ક્યાં બિરાજે છે ?

શ્રીદામો—મહારાજ શું આપશો ?

કૃષ્ણદેવ—જા જા, હમણાં જઇને જોઇ આવ્ય

શ્રીદામો—મહારાજ ! મારૂં એ કામ કરો તો હમણાં ઉગ્રસેન મહારાજના ભાગ કાઢી લાવું

કૃષ્ણદેવ—જા કરીશ, રહ્યો જઇ ખબર લઇ આવ.

શ્રીદામો—મહારાજ ! મને ક્ષમા કરો ત્યારેજ હું તો જવાનો. નહિ તો નહિ (ન)

કૃષ્ણદેવ—જા ક્ષમા કરી, હવે પછી કંઇ છે ?

શ્રીદામો—(કાનમાં કહે છે) સાભળ્યું અને સમજ્યા ! (પ)

કૃષ્ણદેવ—(સક્રોધ) રે રે ! આ તે શું કર્યું ! હેની કહે છે તેમ જ ગોવાળિયો તે ગોવાળિયોજ રહ્યો ! એમાં તે શું ! આજ નહિ ને મને સમજાત !

શ્રીદામો—અમો દેવની ઇચ્છાનુસાર વર્તનારને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો છે તે જો જાણવામાં આવે તો કદાપિ આવું બોલો નહિ

કૃષ્ણદેવ—અરે જા જા, પણ મને હેની પાસેથી આવી જાડી વાત કહી કેમ બોલાવો છો ? કસુંબા અને દ્વારપાળકની મારે વેતરણ કરવી જોઇએ

શ્રીદામો—મહારાજ ક્ષમા આકૃતિયે માગી લીધી ત્યારે એ બેઉ જો કોઇ દહાડો પણ કંઇ થાય તો મારે અહીં રહેવામાં શું હરકત છે ? એ મહારાજને બોલાવ્યા અને તે જો ઠીક લાગતું હોય તો મહારાજે ક્યારે હેની પાસે પધારવું (એમ કહી ચાલતો થાય છે) (ફ)

કૃષ્ણદેવ—ધન્ય ધન્ય ! એમ તેમ મહાત્ત છે શું ? પણ આમ કરવું એ મારૂં નહિ ચલણ હતું તે આજે પૂર્વે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો ક્રમ લીધો ત્યારે આપણે તું કહે ત્યાં જઇએ પણ હવે પછી આવું કદાપિ કરતો ના

(ન) શ્રીદામાની યુક્તિ ઉઘાડી કરે છે મહારાજ ઇ૦

(પ) કાનમાં કહે છે—અર્થાત્ મેળ આણીને તેમ જવા માટે આ પ્રપંચ રચ્યો હતો

(ફ) આકૃતિયે—અમથી—એમને એમ.

શ્રીદામો—મહારાજે મને આ કાર્ય માટે કેટલો બધો આગ્રહ કર્યો હતો તે જો સાંભળ્યુ હોય તો તો તમે કદી મને આમ ઠેબિત ગણો નહિ પણ મહારાજ હમણા માના અદજ વાકા છે તેમાં તમે શુ કરો ?

કૃષ્ણદેવ—સારૂ હવે ચાહય ગે પણ એક અર્થ થાય તો એ કાંઈ નાનિસ્રી વાત નથી (એમ વાતો કરતા કરતા બન્ને જણ સુવર્ણસરોજિકા નિકટ જઈ પહોચે છે)

શ્રીદામો—મહારાજ જુઓ પેલુ ટોળું તમને જોઇ બોલતુ બંધ પડીગયુ (વ)

કૃષ્ણદેવ—એવુ જોઇને કે સાભળી મારૂ મન પ્રસન્ન થાય નહિ

શ્રીદામો—મહારાજ ! સુવર્ણસરોજિકાની રચના અને તેના કુસુમ એ કેવી છે

કૃષ્ણદેવ—હા એમજ છે

શ્રીદામો—વયસ્ય ! આ સહકારને વલ્લી કેવી વીંટી વળી છે (મ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એનીજ વીંટાયની વલ્લિકાનો તેં વિયોગ કરાવ્યો ! (મ)

શ્રીદામો—(આગળનરફે બતાવી) મહારાજ ! આ અશોકને જોઈ શોક થાય ખરો ? (અશોકથી અનેરી બાજુ બતાવી) હવે આમ આપણે થોડુંક જઇશુ એટલે કાનોકાન સાભળવામા આવશે (ય)

કૃષ્ણદેવ—(અશોક ભણી જોતા ચકિત થઇ) સખા ! આ અશોક છું જો અને પેલા અશોક હુ જોઉ ! (ર)

(વ) સુવર્ણસરોજિકામા નાગરિકા નામે સત્યભામાની સખી સાથે સંકેત કરી મૂકયા પ્રમાણે તે બન્ને જણીઓ આવી છે તેને અકસ્માત્ કૃષ્ણને દેખાય અનુરાગ બીજ ઉત્પન્ન કરવુ છે, એ આશાથી શ્રીદામો કૃષ્ણને આમ તેમ ફેરવે છે

(મ) સહકાર—આંબો વલ્લી—વેલ (મ) વલ્લિકા—વેલી (રૂક્મિણીરૂપી)
(ય) અશોકને—આરોપાતવના વૃક્ષને

(ર) આ અશોક—અશોકવૃક્ષ પેલા અશોક—(તે તરફ ઉભી સત્યભામા તથા નાગરિકારૂપી) અહીં સત્યભામાને જોવાથી કૃષ્ણની રતિ જાગવાથી એમ વર્ણવી છે માટે પ્રતિમુખસંધિનુ વિલાસ નામે અંગ વર્ણવ્યુ છે.

શ્રીદામો—૨! હવે તમને થોડુ થોડુ સભળાતુ હશે અને દેખાતુ હશે કે મણિચોર કહેનાર કેના કેના માણસો છે ? (ક્ષ)

કૃષ્ણદેવ—સખા! એ વાત પડી મૂકય અને કહે કે પેલા બે કોણ હશે ?

શ્રીદામો—દેવ! સાભળો એક તો કૃતવર્મા અને બીજા અક્રૂર કે જે તમારા, તેજ તમને મણિચોર કહે છે.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા! એક મુગ્ધા અને બીજી પ્રૌઢા હોય એમ દેખાય છે તુ એમને ઓળખે છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય સાભળો, આ કૃતવર્માનો શબ્દ

કૃષ્ણદેવ—તુ જ સાભળ્ય, અમે તો અશોકને જોઇ સશોક થવા નથી ઇચ્છતા!

શ્રીદામો—(કૃષ્ણને ઝાલી રાખી) હા હા મહારાજ! એને મરાય નહિ, ઠીક થયુ કે તમે શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકી આવ્યા! હોય, જગત્ તો ગમે તેમ બોલે! (વ)

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) અરે શ્રીદામા! આ શુ ? કોણ કોને મારે છે અને તુ કે તે બોલાછો તે સાભળેછે પણ કોણ ? આની બાળચેષ્ટા જવાદે

શ્રીદામો—(કાન દઇ) વયસ્ય! સાભળો સાભળો!

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હસ્ત ઝાલી) શ્રીદામા! તુ મને જે કાર્ય માટે અહીં લાવ્યો છે તે મારૂ સર્વ કાર્ય થયુ! મે સાભળ્યુ કે મને માગ સમાજ મણિચોર કહેછે, હુ તેમને માટે ઘટિત કરીશ, પણ વયસ્ય! અધુના તો અવલોકના યોગ્ય વસ્તુને અવલોકવા દે (શ)

શ્રીદામો—(સઆશ્ચર્ય) મહારાજ એવુ અહીં જોવા જેવુ શુ છે

(ક્ષ) શ્રીદામો જાણે સભામા પોર તરફ લક્ષ્ય ન આપતો હોય અને મણિચોર કહેનાર કોણ, તે કૃષ્ણને સભળાવવાનુજ તેનુ મુખ્ય કામ હોય તેવી ચેષ્ટા ઘણી વાર સુધી કરેછે

(વ) જાણે ત્યા કૃતવર્મા હોય તે કૃષ્ણને મણિચોર કહેતો હોય તે સાભળીને કૃષ્ણ તેને મારવા જતા હોય, અને બધુ ખરેખર બનેજ છે એમ શ્રીદામો માનતો હોય તેવો ડોળ શ્રીદામો કરી બતાવે છે

(શ) અધુના—હમણા અવલોકના યોગ્ય—જોવા લાયક

કૃષ્ણદેવ—સખા પશ્ય પશ્ય (ધ).

શ્લોક.

રાધા બાધાહારક, યુવતી યૌવનવતી શચી જેવી,
કમળ અલૌકિક આ તો, કાન્તિ શાન્તિદ વયસ્ય ! કહુ કેવી ! ૪

શ્રીદામો—(નજર કરી) કહાનજી, રૂકિમણી જેવુ તો ક્યાથી લાવે ? એવા તો ચોરાશીલાખ યોગયા જોતા જોતા આવ્યા

કૃષ્ણદેવ—સખા ! રૂકિમણી તે તો રૂકિમણીજ છે, પરંતુ ચોરાશી લાખ તો શુ, પણ ચારે ખુટ પૃથ્વીમા આના જેવી અન્ય જોની તેના તો છેડાજ જો, જો ! (ન)

શ્લોક.

અમન કમલ જેવી, યુવતી તો જણાયે,
નવલ અમલ જન્મ્યો, એવો આખ્યો ગણાયે;
અાન ચકલ થાયે, શી મન્રિાક્ષિ આગે,
તરલ સરલ દૃષ્ટિ, કામીને આગ લાગે ! ! ૫

(ધ) પશ્ય પશ્ય—જો જો

૪ શ્લોક—ગતિ રાધા ઇ૦—યૌવનવતી (જુવાનીવાળી) યુવતી (સ્ત્રી) રાધા બાધાહારક (કામ પીડાને ટાળનારી) અને શચી (ઇદ્રાણી) જેવી ખરી પણ હે વયસ્ય ! આ તો અલૌકિક કમળ (રગ વાસ, કોમળતા, સાૈંદર્ય વગેરેમા કમળ સરખી) રૂપ છે એની કાન્તિ શાન્તિદ (શાતિ આપનારી) છે એને હુ કેવી કહુ ?—કોની સાથે સરખાવુ ? રાધા કરતા આમા અલૌકિકપણુ વિશેષ વર્ણ્યુ છે માટે **વ્યતિરેકાલકાર** કમળ સાથે તાદ્રૂપ્યતા વર્ણી છે માટે **રૂપક** ' પ્રતિ કેવી કહુ ? એમ કહીને ઉપમાનનો અભાવ બતાવ્યો છે માટે **અનન્વય** કવિતામાથી અર્થ એની મેળે ભાસે છે માટે **પ્રસાદ** નામે ગુણ છે ' રાધા—બાધા ' યુવતી-યૌવનવતી, કાતિ-શાતિ વગેરે સમાન અક્ષરોની ગોઠવણી કરી છે માટે **સમતા** નામે ગુણ છે (અલકાર અને ગુણના લક્ષણો ચદ્રાલોક વગેરેમા જોવા) એવી રીતે અલકાર તથા ગુણ એકત્ર વર્ણ્યા છે માટે ભૂષણ નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણ્યુ છે (લક્ષણ દશરૂપમા જોવુ)

(ન) ' રુકિમણી તે તો રુકિમણીજ છે ' એવા કૃષ્ણના વચનથી તે દક્ષિણનાયક છે એમ ધ્વનિત કર્યુ છે અનેક સ્ત્રીઓ છતા પ્રત્યેક ઉપર સમાન પ્રીતિ ધરાવનારને દક્ષિણનાયક કહે છે —દશરૂપ

૫ શ્લોક—માનિની જન અમલ—નિર્મળ નવલ—નવીન—નવી કેર ૧મી

શ્રીદામો—મહારાજ એવી જવાન છોકરીઓ તો ઘણીએ આપણે ત્યા કામકાજ કરે છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય! યુવા એ તો યુવતી માત્રને આવે છે કિન્તુ, પંચશરના પંચ લક્ષણસહ યુવા એ તો યુવાજ છે (૬)

શ્લોક.

આ જે નૂતન તુ યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહુ.
આહા! શો અતનુ વિકાર ઉપજ્યો, અસુંગી જોઇ રહુ.
એ તો વામ હશે અપાર રતિમા, માને મૃદુતા બહુ.
જો જ્યે લક્ષણ નાજનુ પ્રિય સખા, પચે હુ પૂરા લહુ ૬

શ્રીદામો—વયસ્ય! ધૂમાડી ના બાચકા ભરવા અને પરનારીશુ પ્રીતિ કરવી એ અગણી કેમ ગણના હશે?

હોય એવી એની આખ્યો રમ્ય છે અકલ ઇ૦—આ મદિરાક્ષી (મદિરા સમાન સ્વચ્છ રાતી આખોવાળી સ્ત્રી)ના આગળ અકલ (બુદ્ધિ) પણ શી (કેવી) અકલ (કળી ન શકે એવી—ગુમ) થાય છે! તરલ ઇ૦—એની દૃષ્ટિ તરલ (ચપળ) અને સરળ (સીધી વિકાર વિનાની) જાણે કામીના અંગમા બાણની પેઠે લાગે છે! કવિતાના પહેલા ચરણમા ઉપમેય જુવતી અને ઉપમાન કમળનો સાધારણ ધર્મ જે સુંદરતા તે કહ્યો નથી માટે **ધર્મલુપ્તોપમાલંકાર** બીજા ચરણમા પણ એજ અલંકાર છે ચોથા ચરણમા 'બાણ' એ ઉપમાન તથા 'પેઠે' એ વાચક, એ કહ્યા નથી માટે **વાચકોપમાનલુપ્તાલંકાર** અમલ કમલ નવલ અમલ, વગેરે, કોમળ શબ્દોની રચના કરી છે માટે **પદોચ્ચય** નામે નાટ્યલક્ષણ

(૬) પંચશર—પાંચ બાણવાળો—કામદેવ। પંચ લક્ષણ—કામના પાંચ લક્ષણો નીચેના શ્લોકમા કહેવાશે તે

૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત નૂતન—નવી અતનુવિકાર—કામવિકાર. વામ—વાંકી. માને ઇ૦—માનમા ઘણી કોમળ હશે અર્થાત્ એ રીસાઇ છતા સેહલા ઉપાયથી મનાય એવી હશે નવી જુવાની, કામવિકારની પ્રકટતા રતિમા વાંકાપણુ, માનમા કોમળતા, અને લજ્જા એ પાંચ લક્ષણ કામના છે તે એનામા હુ પૂરેપૂરા લહુ (જોઉ છુ) આ સઘળા લક્ષણ મુગ્ધાના છે (જુઓ દશરૂપ) "मुग्धा नववय कामा रतौ वामा मृदु क्रोधे" "एवमन्यपि लज्जासमावृतानुरागनिबंधना मुग्धाव्यवहारा निबंधनीया"

'નવુ વય, કામ, રતિમા વામતા ક્રોધમા કોમળતા, એ મુગ્ધાના લક્ષણ છે એજ પ્રમાણે તેની પ્રીતિ લાજથી ઢંકાએલી હોય, એ વગેરે મુગ્ધાના વ્યવહાર જાણવા.

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) ગોવાળીયા તે ગોવાળિયાજ ! પણ વિચાર તો કરય કે એવીને પરકીયા રાખે કોણ ? સ્વકીયા કરતા શી વાર થાય તેમ છે ! આહા ! સખા ! જો, એ કેવી મારા સામુ જુએ છે ?

શ્લોક.

નેત્રે અમી વરસતી મુજને નિહાળે,
નીચુ જુએ કમલિની જ્યમ કંઠ વાળે,
હુ જોઉં સામુ તવ એ અતિ લાજ પામે,
રી જોતી એ હૃદયુંયે પ્રિય ! ના વિરામે ૭

શ્રીદામો—મહારાજ પરણેલી હશે તો પાપમા પડશો ! જાતિ તો નીચી કરતા ઠીક જ લગે એટલે તેનુ તો સમાધાન થયુ ઠીક ત્યારે કામી કહાનજી ! તમે એમો હુ તો મારે ઘેર જઈશ

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હાંથ ઝાલી) સખા ! એમ તે થાય ? વયસ્ય ! તાર મન અમે તો કશુ નહિજ જોનાર કે ? પણ જો પરણેલી હાય તો પતિ વિના એકલી કેમ હાય ? જાતિ તો હવે જાદવની જોઇ માતાએ પરણવા કહ્યુ છે અને મારી પણ ઇચ્છા તેવીજ છે વારુ એની વાત આપણને અનકૂળ થાય છે તે તો તારા જાણવામા છેજ પછે કહે કંઇ વાધો છે ? અરે ! જો જો મારા સામો હાસ્ય કરી અંગુલિવડે મને દેખાડે છે ! (ક્ષ)

શ્લોક.

વર કર વનિતા જો, આ કરે મુજ સામો,
નિરખ નિરખ નીચુ, લાજ જાતો નકામો !

---

૭ શ્લોક—વસંતતિલકા કમલિની—કમળનો છોડ આ કવિતાથી સત્યભામાની કૃષ્ણ ઉપરની રતિ તથા લજ્જા નામનો ભાવ વર્ણવીને નાયિકાનુ મુગ્ધાપણુ ધ્વનિત કર્યું છે

(ક્ષ) જાતિ ઇ૦—"કૃષ્ણ ધ ! કન્યાઓ પરણવા પણ અન્યકુળની કન્યા પર પણ નહિ," એમ દેવકીએ કહ્યુ હતુ તે માટે જાદવની જાતિ જોઇને કન્યા પરણવા માતાએ કહ્યુ છે અર્થાત્ આ જાદવકુળની કન્યા છે એને મારે આગ્રહ છે વાસ્તે ઈ ઇ૦—હે શ્રીદામા ! હુ જેની વાત કરૂ છુ એવી તે કન્યા મારા ઉપર પ્રીતિ બતાવીને મને અનુકૂળ થાયછે તે તુ જાણેજ છે

પરખ પગખ પૂરી, પ્રેમની દ્દષ્ટિ એ છે,
હરખ હરખ હૈડા ! આશપાશે ગ્રહ છે ૮

શ્રીદામો—નયગ્ય ! વાધો તો હવે તમારે મતે થોડોકજ રહ્યો છે અને જો માનીએ તો મોટામા મોટો લણુ મનય.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! તે કયો ? કહી દે પણુ જો જો એ ા અ ગ કેવા ઉત્તમ છ !

શ્લોક.

અ ગો અ ગે અતિશે લનિત મુ ન ા લોનગી દ્દષ્ટિ ગજે !
અ ગુની જો અડ ડી અધર ઉ ર હા, લક્ષ્યો કેવી નાજે,
રકધો ઉચા કરતે હ઼ કુચ નિગ્ખે નેણુના બાણુ સાજે,
પાદાગુષ્ટે ખણેછે અનનિ અવિગતાં નાયિકા લાજ કાજે ૯

શ્રીદામો—દેવ ! રૂકિમણીદેવી ગીસાશે તો કેમ કરશો ?

કૃષ્ણદેવ—એ તો કદી ગીસાય તથી છેજ નહિ તારે અને એને અવળુ પડયુ છે માટેજ તુ એવુ ાલછે પણ જો જો એ પ ચમુખી નાગની મણા જેવા કે મણા વગર ા કરવડે કાને ાલાવે છે જને ખોનાનતી દશ તેનુ તો ભાગ્ય ચાકતર ભૂમિના જન્મ જેવુ જ માનવુ જોઇએ (ખ)

શ્લોક

આવી મુગ્ધા અ ગુલિ હલની હલની કહ્ય મુને તેડે ?
ચ દ્રો ચ દ્ર નિહાળે લાગે સવિતા વદ્દા પડે કેડે ૧૦

---

૮ શ્લોક-માનિની વૃત્ત વર ઇ૦ જો વનિતા પોતાનો વર (ઉત્તમ) કર મારા સામો કરછે તે તુ જો. તુ હવે નીચુ જો જો કેમકે રખેને તુ એના સામુ જોઇશ તો એ શરમાઇને જતી રહશે તો અને જોવાનો લાભ નકામો જતો રહશે

૯ શ્લોક-સ વરા લલિત-સુ દર સુન ના-સુ દર સ્ત્રી લોન-ચ ચળ અ ગની ઇ૦ **વિતર્ક** નામે ભાવનો અનુભાવ લાજના અનુભાવ મ્હેછે રકધા ઇ૦ રકધ-ખભા પાદાગુષ્ટે પગના અગઠાવડે અવિગતા એક જગો અગ્ગી ઉભી રહેલી લાજ યુક્ત અનુરાગ પ્રકટ કર્યો છે મટે નાયિકાનુ મુગ્ધાપણુ ધ્વનિત કર્યુ છે

(ખ) ચાતર—ચરોતર. જેમ ચરોતરની ભૂમિનો જન્મ સફળ છે તેમ તેનુ ભાગ્ય પણુ સફળ માનવુ

૧૦ શ્લોક—ગીતિ આવી ઇ૦—આ મુ ધા આવી રીતે આગળી હલાવી હ્યા

શ્રીદામો—સખા ! શોક્યના સાલ તે સારા લાગતા હશે કે ? પણ મહારાજ હવે તો આ માથાકુટ જવા દઇ ચાલો ઘેર જઇએ

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! ઘેર જવાની વાત વીસરી જા, હવે તો આજ ઘર અને આજ બાર જો જો, સાક્ષાત્ એ એની સખીઓ શું કહેછે ?

શ્લોક.

કેવી નીચી નમી છે, મદનસદનની કમાન શું ગાજે !
નહિ, નહિ મદન શિલીમુખ, વાંકું સીધું સદાય જે ભ્રાજે. ૧૧

શ્રીદામો—મહારાજ તમે પાછળ નાયિકા કહી અને વખાણી ત્યારે પેલી મથુરાવાળી નાયિકા આના જેવીજ હશે કે ? (ગા)

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) મૂઢ ! અરસિક ! અને આવડું એટલું બોલનાર ! મારો મિત્ર તું કેવી રીતે થયો ? (એમ કહી સત્યભામા સામું જુએછે) આહા ! શું એ તે વર્તિકા છે કે ભામા છે !

વીને મને ક્યારે તેડશે ? અથવા આવી (મુગ્ધાનું વિશેષણ) ચંદ્રી ઇ૦—જેમ ચંદ્રી (ચાંદરણું) ચંદ્રને નિહાળે છે, અને યદા (જ્યારે-જોકે) સવિતા (સૂર્ય) તેની કેડે પડેછે તોપણ તે ચંદ્રિકા સવિતાને તજે છે અર્થાત્ સવિતાને જોતું નથી કૃતવર્માદિક સત્યભામાની સાથે લગ્ન કરવા મથેછે તથાપિ તે તેમને ઈચ્છતી નથી પણ તે કૃષ્ણને ઇચ્છે છે એવો અંતર્ગત ધ્વનિ છે, તથાપિ કૃષ્ણ એ વાત જાણતા નથી માટે દિવ્યાદિવ્ય નાયક કૃષ્ણ જે ત્રિકાળદર્શી છે તેમનાથી આ ધ્વનિભૂત વાક્ય સહેજ બોલાયું એમ માનવું

૧૧ શ્લોક—ગીતિ મદનસદનની—કામદેવના ઘરની જાણે કામદેવના ઘરની અર્થાત્ કામદેવની માનકીની—કામદેવની કમાન (ધનુષ્ય) શોભતી હોય તેવી (નીચી નમવાથી) એ કેવી શોભે છે ! બીજો તર્ક કરીને પહેલા તર્કનો નિષેધ કરેછે નહિ નહિ ઇ૦—એ કમાન નથી પણ એ તો મદનશિલિમુખ (કામદેવનું બાણ) છે કે જે વાંકું અને સીધું સદાય ભ્રાજે (પ્રકાશે—શોભે) છે નાયિકાને વિષે કામદેવના ધનુષ્યની સંભાવના કરી છે માટે **ઉત્પ્રેક્ષા** અને તેનો નિષેધ કરી તેને કામના બાણનું રૂપ આપ્યું છે માટે **અપન્હુતિ** અલંકાર અહીં નાયિકાને કામના આયુધ રૂપે વર્ણીછે માટે તેનામાં કામ ખીલી નીકળ્યો છે એ **ધ્વનિ** છે કામ ખીલી નીકળ્યો વર્ણાયો છે માટે **કાંતિ** નામે નાયિકાલંકાર વર્ણાયો છે

(ગા) નાયિકા કહી—શ્લોક ૯ મો જુઓ મથુરાવાળી નાયિકા—મથુરાની વારાંગના (કુબ્જા)

શ્લોક.

વેલી કે અલઅેની, હેવી મેળી વને જુઓ વે'લા,
ઉન્જ કુસુમ અંકુરિત, અબળા કે એ શકે હરી વેલા। ૧૨

શ્રીદામો—વયસ્ય ! અમે તો મૂઢ, અરસિક, આનકે એટનું બોલનાર પણ તમારી ડાગળી ન છટકી જાય તે હાથમાં નાખજો હો

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ ચિત્ર એવુંજ છે ચતુરા તો ઘણી જોઇ અને જાણી, પણ આ તો અલૌકિકજ દેખાય છે

શ્લોક.

નયન અય। કામધામકારી
અપઘન અંગતણા કહુ ન ધારી
કટિતટ લહી સિદ્ધજાતિ સારી
વનવટી લાજ અપાર એ વિચારી. ૧૩

શ્રીદામો—સારે જુઓછો શું ? એ તો એજ, કરો હલ્લા ! એને અને ગોની સખીને કરો કે અમારી સુવર્ણસરોજિકામાં પેડા માટે મૂકો દો દાણ ! જો ન આપે તો પછે સંભારો વ્રજની વાતો ! જો ભૂના ગયા હો તો કરો મને ગુરૂ એટલે કંઇ રહેશે નહિ અધૂરૂ.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) સખા એ વેળા તો વહી ગઇ ! મણિ જો કે નથી લીધો, નથી દીઠો, તોય પણ કેવળું કરવુ પડેછે ? કહે વ્રજના

---

૧૨ શ્લોક—ગીતિ હેલીમેળી—સખી ભેગી ઉરજ ઇ૦—એ અંકુરિત (રૂવાટા રૂપી અંકુરવાળા) ઉરજ (સ્તન) છે કે કેસર રૂપી અંકુરવાળા ફૂલ છે ? વેલી અને સ્ત્રીનો નિર્ણય થઇ શક્યો નથી માટે **સંદેહાલંકાર** હાવ અધિક પ્રગટ થઇ શૃંગાર ભાવ ઉઘાડો જણાઇ આવ્યો છે માટે **હેલા** નામે નાયિકાલંકાર વર્ણ્યોછે અર્થ પ્રકટ હોવાથી **પ્રસાદ** નામે ગુણ વર્ણ્યો છે અને એમ અલંકાર તથા ગુણનો પરસ્પર યોગ વર્ણ્યો છે માટે **ભૂષણ** નામે નાટ્યલક્ષણ પણ વર્ણ્યું છે

૧૩ શ્લોક—પુષ્પિતાગ્રાવૃત્ત નયન ઇ૦—એના નયન તે કામના ધામને ઉત્પન્ન કરનારા અયન (ઘર) જેવા છે, અને એના અપઘન (અવયવ) તે હું તને ધારી ધારીને કહી શકતો નથી—અવર્ણ્ય છે ! એની કટિનો તટ લહી (જોઈને) સારી (બધી) સિદ્ધજાતિ । અપાર લાજ વિચારીને (પોતાના કરતાં એની કટિ વધારે સુંદર છે તેથી ક્ષોભ પામીને) વનવટી (વનમાં ચાલી ગઈ) કામ પ્રકટ થવાથી ઉપજેલી શોભા વર્ણી છે માટે **કાંતિ** નામે નાયિકાલંકાર

નાગરિકા—સખિ! કોઈ દેવ હશે નીકર આવુ રૂપ ક્યાથી હોય?

સત્યભામા—(નિશ્વાસ નાખી) હલા મારે કાજે મારા પિતા એવો સ્વામી કેમ નહિ જોતા હોય? કૃતવર્મા, અક્રૂર અને પેલો શતધન્વા જે નીજો છે એમાથી મને તો એકે ગમતો નથી દૈવ જાણે સખી મેં શાય પાપ કર્યાં હશે! (છા)

નાગરિકા—બેની આવો સ્વામી મળે તો કેવુ સારૂ!

સત્યભામા—પણ સનગે હાથે ગોર પૂજ્યો હોય ત્યારેકની? ધાવતા બાળ વછોડાવ્યા હશે, વેતી નીકે પગ દીધા હશે, હજારના ઘર ભગાવ્યા હશે એવા એવા કર્મ કરનારને તે આવા સ્વામી ક્યાથી મળે! (જા)

નાગરિકા—નારે બા! એમાનુ તો તે કશુંએ નથી શુ

સત્યભામા—આ ભવમા નહિ તો પેલે ભવે ક્યા હશે સખિ! જો તો ખરી એ મારા સામુ એકી ટસે કેવુ જોઈ રહ્યા છે જે ભાગ્યવતીને એ ભરે ભાણે ભોજન કરવાનુ હશે તેની જો મને દૈવે દાસી કરી હોત તો હુ તો મને ભાગ્યશાળી માનત! આહા શુ સ્વરૂપ છે! વિશાળ હૃદય, પાતળી કટિ, સાહની બાધ જેવા ખભા, તીની ને તરેરી આખો, પોપટના નાક જેવુ નાક, હસમુખુ મોઢુ, હાથીની શુંડ જેવા હાથ, કેળ જેવા પગ, વાકડી અણીઆળી અને મારા હૈડાને ચોરી નાખે એવા ઉડતા કાનછેરિયા! સખી હુ તો એ અનએનાનુ સ્વરૂપ જોતી અહીંજ બેસી રહીશ, જા તારે ઘેર જવુ હોય તો (ઝા)

નાગરિકા—સખી! એમ તે થાય? ગાય અને દીકરી એ તો જ્યા દોરે ત્યાજ જવુ પડે!

સત્યભામા—(સરોષ) જા જા, ડાહી ડાહી વાતો કરી સમજાવેછે કોને? જોને આપણા નગરના કૃષ્ણને રૂક્મિણી કેવી રીતે પરણી છ? એના

(છા) કૃષ્ણની સુંદરતા જોઇને થએલી સત્યભામાની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટ સ્પૃહા નામે નાટ્યાલંકાર

(જા) પોતાને વિષે ન્યાપુ આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે **પરીવાદ** નામે નાટ્યાલંકાર

(ઝા) કૃષ્ણના રૂપનુ વર્ણન છે માં **ગુણકીર્તન** નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવ્યુ છે આકાંક્ષા બતાવી છે માટે **સ્પૃહા** નામે નાટ્યાલંકાર વાપર્યો છે

શ્રીદામો—તમે એ જણિ઼ો કોણ છો ? કૃષ્ણમહારાજની સુવર્ણ સરોજિકા કે જેમા દેવી રૂક્મિણી કે મહારાજ પોતે આની શકે તેમા તમે કેમ પેઠિયો છો ?

નાગરિકા—(સસ્મિત) અલ્યા ! તું કોણ છે ? (ટ)

શ્રીદામો—હુ અહીંનો રખવાળ છુ.

નાગરિકા—વહ રે રખવાળ તો સારો દેખુ ! (સત્યભામા ભણી હાથ કરી) જો આ ઝાડને પાણી પાવાની આશા દઇ એને આગ કેમ દીખાવે છે ? એ તે તારી વાટ કયા સુધી જોતુ ઉભુ રહેશે ? (ઠ)

શ્રીદામો—પણ તેને પાણી મળ્યુ છેકની ! હવે એવી વાતો શાકાજે કરે છે ? હોય બીજા કામકાજની ગડબડમા હોઇએ ત્યારે વારે લાગે અમારે તે એક લફરૂ છે ? એટલુ ય એને પણી મળ્યુ તે મોટી વાત કહને ! નીકર એના સુધી તે આ પાણી કયાથી ?

સત્યભામા—(ગોપ ન સાભળે તેમ) બીજી માયાકૂટ જના દઇ પેના પરે ઉભા છે તે કોણ છે તે પૂછી લેને.

નાગરિકા—પેલો અગાગ સામુ ટગરટગર જોઇ રહ્યો છે તે કોણ છે ?

સત્યભામા—અનો નાગરિકા ! જેવા બોલિયે તેના દીશિયે (ઠ),

શ્રીદામો—એતો વનમાના છે અમારા બધાનો, ના ના અમારા બધાના ઉપરી એ તો. એમણેજ ના ના એણે મને પૂછવા મોકલ્યો છે કે એ બે કોણ કૂ ા વીબે છે ? 'માનિયે એના દિશયે', 'માનિયે એના દિશયે' (એમ ગોખે કે). (ણ)

(ટ) સસ્મિત—થોડુ હસીને (ઠ) તુલ્ય અર્થવાળુ ટ્વત છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ આ વાક્યમા ઝાડને પાણી પાવા રૂપ એક પ્રસિદ્ધ અર્થ છતા ' સત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે કયારે મેળવીશ એવો બીજો અર્થ તેમાથી સમજાય છે માટે **શોભા** નામે નાટ્યલક્ષણ

(ઢ) આ વાક્યથી સત્યભામાનો કૃષ્ણ ઉપર સ્નેહ અને માનવૃત્તિ છે એવો **ધ્વનિ** માલમ પડે છે

(ણ) શ્રીદામો અલ્પમતિ હોવાથી ભૂલથી ' બધાનો ' કહીને વળી ' બધાના ' કહેછે અને ભૂલ સુધારેછે, તથા ' એમણે ' કહીને ' એણે ' કહેછે અને ભૂલ કરેછે એમ કરીને કવિએ બતાવી આપ્યુ છે કે સત્યભામાના અંતરમા જે અનુરાગબીજ છે તે-

નાગરિકા—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) કેમ દૂધમાં સાકર ભેળવું ?

શ્રીદામો—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) ઉકળ્યા પછે જો સાકર ભેળવીએ તો ઉભરોય આવ્યે કમજરે જવા પામે નહિ

નાગરિકા—(મોટેથી) જા તારા માળીને જઇને કહે કે તું અમને કોણ પૂછનાર ? અમે જે છિયે તે છિયે. અમને જે નુકસાન કૃષ્ણે કર્યું છે તેના બદલામાં અમને રોજ અહીં આવવા તેણે છૂટી આપી છે. અમે તારા કૃષ્ણને તીસું જોવડાવનારા છિયે, જા જઇને કહેવું હોય તે કહે.

શ્રીદામો—(ઘાટા કાઢતો ને બરબડતો) હાર ઠીક સે ! ઝાઇલ્યો તમારી વેતરણ. (એમ કહી પાછો વળેછે).

સત્યભામા—સખિ ! તેં એની સાથે કાંઇક છાની વાત કરી તે શી ?

નાગરિકા—એ તો મેં એને કહ્યું કે આ તો કૃષ્ણે જેનો મણિ ચોરી લીધો હતો અને તે ના પચ્યો ત્યારે પાછો આપ્યો તે સત્રાજિતસુતા છે માટે જો કંઇ અમને કહીશ તો કૃષ્ણ તનેજ કાઢી મૂકશે !

સત્યભામા—અરિ એ જઇને કૃષ્ણને કહેશે તો ?

નાગરિકા—આપણે ક્યાં અહીં બેસી રહેવું છે ? અને એને પિતા સત્રાજિતના જેવું અટપટું નામ પણ કયાં આવડવાનું છે ?

સત્યભામા—એવા બાનાં કંઇ હું માનનારી નોય ! ખબરદાર મારી સાથે આવી આવાં કંઇ વેર વસાવતી ના. (ता)

નાગરિકા—હલા ! જો જો પેલા તારા ભણી જેમ કંઇક કરેછે

સત્યભામા—(કંઇ શાંત થઇ જોઇ) હલા ! એના કટાક્ષ તો મારૂં કાળજું કોર્યાં નાખે છે! પણ શું સખી એ આ વનના માળી હશે ? (था)

તેના સમજવામાં આવ્યું છે, અને તેથી-બીજ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવાથી **પરિન્યાસ** નામે અંગ વર્ણવ્યું છે

(ता) સત્યભામા ચતુર હતી, એનો ધ્વનિ છે (था) જો માળી હોય તો મારો મનોરથ મનમાં રહી જાયછે ! પણ એના રૂપ લાવણ્ય ઉપરથી એ માળી લાગતો નથી, અને એ માળી ન હોતાં ક્ષત્રિય નીકળે તો ઘણું સારૂં, એ રીતે સત્યભામાની વાચ્છના ધ્વનિત કરીછે.

નાગરિકા—ના ના એમ તે હોય ? એતો મુઓ ગાડિયા જેવા છે. એના બોલ્યા પર તે શો ભરૂસો રખાય ? ચાલ આપણે તહીં જઈ પૂછીશું ?

સત્યભામા—વાહ રે અલી વાહ ! આપણાથી તહીં જવાય કે ? પરમેશ્વર કરે અને અહીં રહ્યે ગ્યા એમનું રૂપ જોવાશે તો ઘણુંય છે. પણ મને એમના જોય કર્યાપરથી લાગે છે તો, કે એ થોડી વારમાં અહીં આવશ ખરા એટલે તું એમને બધી વાત પૂછી લેજે હું ધીમે ધીમે આ ના માંડીશ પછે શું કરવું તે આપડે વિચાર કરીશું વનમાળી હોય કે ગમે તે હોય પણ એમને તો મેં મારા હૈયાના હાર કર્યાજ ! આહા આનાને મૂકી બીજાને વરે એવી કોણ હોય ? બેન ! પણ એમ હોય તો ખોટું તો ખરૂસ્તો ! વારૂ જો પેલો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, હવે શું થાય છે તે જાતા ઊભા રહિયે (दा)

કૃષ્ણદેવ—(નિરાશ થઈ) શ્રીદામા પાછોજ આવ્યો કે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! નિરક્ષી વિદ્યા એટલી મુદતમાં મોગા પંડિત ન સંભારે તો તે પણ ભૂલી જાય તો અમે તે શા લેખામાં ? (धा)

કૃષ્ણદેવ—સાંભળ જે આઠ આપડળા રૂપ નિધાઓ છે તે આવડ્યા પછે ભૂલાતીજ નથી

શ્લોક.

રાગ પાઘ ને પારખું, નાડી ને વર્ણો ન્યાય;
તરવું તતરવું તરકરવું, આઠે આપ કમાય ૧૪

શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો તમારા જેવા ચતુર નર માટે છે અમારા જેવાને એમાનું શું લાગુ પડે ?

કૃષ્ણદેવ—સખા ! હું તારો દોષ કાઢતો નથી, એ તો એમજ હોય !

(दा) કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે **અધ્યવસાય** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યો છે

(धा) ત્રિપક્ષી વિદ્યા—ત્રણ પખવાડીઆ સુધી વગર સંભાર્યે ભણેલી વિદ્યા ટકે, તે ઉપરાંત ભૂલી જવાય અર્થાત્ મેં ઘણા દિવસથી ભણ્યાની દ્યૂતવિદ્યા સંભારી નથી માટે તે હું ભૂલી ગયો અહીં અર્થાંતરની ઉક્તિથી બીજો અર્થ સમજાય છે માટે **અર્થાપત્તિ** નામે નાટ્યાલંકાર ૧૪ શ્લોક—દોહરો.

શ્લોક.

આપ વિના ગત નહિ રે, મેઘ વિના જળ નહીંજ શ્રીદામા !
દેવ નથી કઇ તારો, જો તેડુ હું કને હવે શ્યામા. ૧૫

શ્રીદામો—મહારાજ ! ક્યાં ખદ્યોત અને ક્યાં ઉદ્યોતવાળો પ્રભાકર ? તમે તે તમે અને અમે તે અમેજ ! (ના)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે અન્ય કથા જવા દઇ હું જેમ કરૂં તેમ તું યથાર્થપણે કરજે

શ્રીદામો—કહાનજી ! આપણે તેમ કરવામાં તો પાછા પડીએ તેવા નથી. (પછે કૃષ્ણ કેડ ઇત્યાદિ બાંધેછે તેવા સર્વ અભિનય શ્રીદામો પણ કરેછે) (વા)

કૃષ્ણદેવ—(ઉતાવળે દોડી અને મોટેથી બૂમ પાડી) શ્રીદામા ! શ્રીદામા ! જો જો ! આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! આહાહા ! શું બલિવર્દનું હરિણ રતનપાન કરી રહ્યુંછે ! (ફા)

શ્રીદામો—(કૃષ્ણ ॥ જેવા અભિનય કરી) અચ્ચરિય અચ્ચરિય, અપુવ્વ અપુવ્વ, કમ્ કમ્ (એમ બોલી અ,હ રય કરે છે) (ના)

સત્યભામા—(સઆશ્ચય) હલા નાગરિકા ! જો પણે બગદને હરણ ધાવે છે તે પેલા બે દોડતા જોવા ગયા માટે ચાલ્ય આપણે પણ જઈએ (એમ કહી બ ને દોડી જાય છે)

નાગરિકા—(મે દે શ્વ સ । ગાનો હોય એવે વેશે) સખી, અહીં તો ક ઇ નથી (કૃષ્ણ સામુ જોઇ) અરે વનમાળી બગદને હરણ કહીં ધાવે છે તે અમને તો બતાવો !

કૃષ્ણદેવ—આ ધાવે ! અમે જોઇએ છિએ ને તમે કેમ નથી જોતા ? (શ્રીદામાને તાણી આણી) કેમ સખા ! તુ જુગે છે ને ! !

શ્રીદામો—(અટ્ટહાસ્ય કરી) હા હા મારી હાહુનુ હુ ધાવી રહ્યુ છુ !

સત્યભામા—(મર્મ સમજ્યા જેવે વેશે) હલા નાગરિકા ! આ તો બ નેય ઠગપાટણુ ॥ ? હે નાસી દેખુ ! (સખેદ) અરેર ! વિધાતાય વાડચમા વ ર॥ લાગે છે ! (મા)

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અહો ત ર ગિ ! અમે શી ઠગાઇ કરી કે અમારા પર આવડો મોટો આક્ષેપ કરો છો ? (મા)

સત્યભામા—(નીચુ જોઇ) આ તમારો સો ક્તી કહે છે કે એ તો વનમાળી છે જો એ કહે છે એમ હોય તો વનમાળી અમને શા માટે ઠગે ?

કૃષ્ણદેવ—મદિરાક્ષિ ! મારા અનેક નામમાનુ એ પણ એક નામ છે અ । જો એ નામ મારા વયસ્યે કહ્યુ તો તા તેને છાજતુજ કાર્ય ર્યુ છે (યા)

(ના) અચ્ચરિય—આશ્ચર્યમ્ (આશ્ચર્ય) અપુવ્વ—અપૂર્વમ્ (અપૂર્વ) કમ્—કથમ્ (કેવી રીતે) ?

(મા) અરેરે ઈ—(કૃષ્ણને મ ળી ધારીને સત્યભામાનુ આ વાક્ય છે) અ ર્થાત્ એવુ અઘટિત જગોએ રૂપસૌંદર્ય વ િરે આપ્યુ છે એ ખેદકારક છે ! આવો રૂપા ળો કોઈ રાજકુમાર હોત તો કેવુ સારુ થાત ! એ આશય છે (મા) તન્વગી—નાજુક સુન્દરી (સંબોધન) આક્ષપ—દોષારોપ—નિંદા

(યા) અને છ૦—જો એ નામ મારા વયસ્યે (મિત્રે) કહ્યુ છે તો તો તેને (એ નામને) છા જતુજ કાર્ય કર્યુ છે (વૃંદાવનમા) અર્થાત્ વૃંદાવનમા વનમાળા

સત્યભામા—(સસ્મિત) વારુ એ તો ઠીક ગોઠવી કાઢયું, પણ બળદને હરણ ધાવે છે એવું કંઇ જોડવો એમ છે કે !

કૃષ્ણદેવ—અહો વગનને ! અમે ઠગપાટણના નથી એટલે અસત્ય બોલનારે નથી.

સત્યભામા—ત્યારે બળદને હરણ ધાવતું દેખાડો જોઇએ !

કૃષ્ણદેવ—(આકાશ ભણી આંગળી કરી) અહા ધનુભૂકુટે ! પરમ પરપ (રા)

શ્લોક.

ધવલ નવલ નાનો, પ્રેમીનો પ્રેમદાતા,
અમલ કમળ જેવો, વિશ્વને દેવ શાતા;
બલદ જગત રાખે, અંબધિ ચંદ્રમાના,
જલદ ભગન દીસે, હર્ણ ધાવે સુગાતા ! ૧૬

સત્યભામા—(સસ્મિત) સખિ નાગરિકે ! મગટકની ? ચંદ્રમા એ બળદ અને તેમા જે લાછન છે તે હરણ ગોઠવ્યું તો ઠીક કેયુ. હવા !

(બને ન સાંભળે તેમ) તુ એમની જાતભાત પૂછી લે જોઈએ (લા)

(પાછળથી કોઈ ન દેખે તેમ કનકમાલિકા તથા રુક્મિણી પ્રવેશ કરે છે)

કનકમાલિકા—(હાથના ઇશારા કરતી અને કોઈ ન સાંભળે તેમ ગળામા બોલતી) દેવી અહીં આવો, અહીં આવો, જુઓ, જુઓ, દેવ પણ અહીંજ છે !

રુક્મિણી—(સઆશ્ચર્ય) હે ! હે ! શુ કે'છ ? શુ કે'છ ? (જોઈને) અરે ર ! આ તો ચારે જણ અહીં છે ! શો ગજબ ? અરે દેવ ! ગોપમધુને તે શેનો ધડકો છે ? (ધીમેથી) કનકમાલિકા, હવે કેમ કરશુ ?

કનકમાલિકા—(આશ્વાસન કરી) દેવિ ! ગભરાશો નહિ દેવને મળ્યો છે ગોપ તો તમારી સખી કામમાલિકા પણ કંઇ કાચી નથી સાંભળો, જ્યારે દેવ અહીં આવ્યાની મને ખબર થઈ અને હુ તમને તેડવા આવી ત્યારેજ મે સત્યભામાના બાપની કને પદ્મપ્રભાને મોકલી છે

રુક્મિણી—(નિશ્વાસ નાખી) એ તે ત્યા જઇ શુ કરવાની છે ? સખિ ! નગિયાના બધો મે ભાગ હોત છે જો સત્રાજિત્ અહીં આવશે તો તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને પણ આ મૂર્તિ ક્યારે પાછી પાની કરે તેવી છે ?

કનકમાલિકા—દેવિ ! હવે એમ ગભરાયા કર્યાથી શુ વળે એવુ છે ? હુ દેવના બળથી અને ગોપમધુના છળથી થોડી ઘણી જાણીતી છુ.

રુક્મિણી—ત્યારે તો કહે તે શુ કર્યું છે ?

કનકમાલિકા—(કાનમા) એનો બાપ કરશે એમ અને આપણે કરીશુ આમ હમણા તો જમ એ ચારેયમાથી કોઇએ ન જાણે તેમ એમના વાતોચિતો ચાલેછે તે સાંભળી લઇએ (વા)

ગુણુ અનકારનો યોગ છે માટે **ભૂષણ** નામે નાટ્યલક્ષણ ચદ્ર અને બગહના સરખા પણા ઉપરથી અદ્ભુત અર્થની કલ્પના કરીછે, માટે **અભિપ્રાય** નામે નાટ્યલક્ષણ

(લા) સત્યભામા જાતભાત પૂછવાનુ કહે છે તે ઉપરથી સત્યભામાની **સ્પૃહા**નો ધ્વનિ અને તેના અનુરાગબીજનો ઉદ્ભેદ વર્ણવ્યો છે

(વા) એનો ઇ૦–એનો બાપ કાળો કામળો ઓઢીને આવશે અને સત્યભામાને ઉપાડીને લેઇ જશે તથા આપણે કૃષ્ણને અટકાવી રાખીશુ અને સત્રાજિત્‌ને નાશી જવાનો અવકાશ આપીશુ

રૂક્મિણી—સખિ ત્રિભુવનની તો ઠીક બડાઈ છે ! ચાલ આપણે ચાલ પેલા ઝાડ ઓથે રહી સાંભળીએ (તેમ કરેછે)

નાગરિકા—તમે બને શી ન્યાત છો ?

કૃષ્ણદેવ—જાતિ આદિક તો વિવાહકાર્યમા પૂછાયછે

નાગરિકા—સ્નેહમા ન પૂછાય કે ?

કૃષ્ણદેવ—પણ તે એ કરવો હાય તોજ ની ? (શા)

રૂક્મિણી—(સખેદ) સખિ ! દેવ શું બોલેછે ! વારુ સાંભળવાનો સમય તો ઠીક મળ્યોછે !

નાગરિકા—અણ્યા વગર કેમ કરાય ?

કૃષ્ણદેવ—સ્નેહને માટે એમ છેજ નહિ, એ એક વાર નેનમેળાપેજ થાયછે

સત્યભામા—નાગરિકા ! આ સિધી વાત પૂછવામા આટલુ બધુ કરેછે તો પછે બીજામા તો (એટલુ બોલી શરમાઇ જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—(સત્યભામાનું અધૂરૂ પુરૂ કરેછે) શું ય કરશો ! હે રંભોરૂ ! એટલ પણ કહી નાખોને પણ એમ નથી હો—(એવામા નાગી આદર એઠી સનાઠત એકાએક સત્યભામાને ઉપાડી ચાલતો થાર છે) (પા)

નાગરિકા—(મોટેથી બૂમ પાડી ગભરાયેલે સ્વરે) વનમાળી ! વનમાળી ! ગોપાળ ! ગોપાળ ! પકડો ! પકડો ! આ નાગી સણીને લઇ જાયછે ! લઇ જાયછે !

શ્રીદામો—(અરણીના દોડી) મારો મારો ! (મા)

કૃષ્ણદેવ—(મરોષ) કોણ મૂઢ છે વહુ ! ! ! જીવો જાકડ કન્યાનું હરણ કરેછે ? શું તે એમ જાણે છે કે નાગી પાગે ગજ્ઞ નથી ! તો જાણે આ નાગ ભુજનો પ્રતાપ તેણે જાણ્યો નથી કે જેણે નાગ શસ્ત્રાસ્ત્ર કેનીકમાદિને પછાડ્યા છે અને મરાવ્યા છે તે જીવો જાકડાનું પણ

(શા) અર્થાત્ તમારે સ્નેહ ક્યારે કરવો છે કે તમે જાતિ પૂછો છો ? (પા) રંભોરૂ—કેળના સમાન જંઘાવાળી ! નગ્ની સનાજિત્ છે વાણીને કન્યાના વિવાહમા રુકિમ બીજે વિઘ્ન નાખ્યું છે માટે પ્રતિમુખ સંધિનું નિરોધ નામનું અંગ વર્ણવ્યું છે (મા) અરણીપાડ- અરણી તરફ

શું પ્રાબલ્ય છે કે મારી વાંછેલી વસ્તુનું હરણ કરી શકે ! (ઇત્યાદિ બોલી પકડવા દોડેછે એવે ત્યાં રૂકિમણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરેછે). (હા).

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવને ઝાલી રાખી) હાં હાં મહારાજ ! સોળસહસ્ર રાજ્યકન્યાઓ માટે કંઇ નથી કરતા તો પછી આ એક માટે આટલું બધું શાકાજે કરવું પડે છે ? નૃપાળનો ધર્મ એવો ક્યાં છે કે પુરજનની કન્યાને તેનાં વડીલોની આજ્ઞા વગર એકાંતસ્થળમાં બોલાવવી ? શું શ્રીહરિપર કટક ચઢાવવું છે? મહારાજ ભૌમાસુર તો મહાબળવાન છે; જવા દો! જવા દો! હવે એટલું બહુ થયું ! (કિ)

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) શું દેવિ ? (આવેશપણે) ત્યારે હું ઊભો છતાં મારે મનુષ્યહરણ થવાદેવું એમ ! (રૂકિમણી આદિકને જોઇ શ્રીદામો તથા નાગરિકા જતાં રહેછે).

રૂકિમણી—દેવ રસ્તામાંથી મળી આવેલી થેલી તેનો ખરો માલીક લઇ જાય તેમા તે કયું મહત્વ દેખાડવાનું હતુ ?

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) પણ પ્રિયા થેલી હોય તોકની ? અને કદાપિ જડી હોય તથાપિ તેના સત્ય સ્વામી ની શોધ વગર તે કેમ આપી દેવાય ?

રૂકિમણી—(સરોષ) દેવ ! હવે આ સ્થિતિને છાજે એવાં એ કૃત્ય નથી. (આમ તેમ જોઇ) શુ શ્રીદામો અને પેલી જતાં રહ્યા કે ? સર્વે સારાનાં સંગી છે.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) દેવિ ! તમારી ઇચ્છા એવી છે કે મારે દ્રષ્ટિગોચર થયેલા મનુષ્યહરણને માટે કંઇ પણ ન કરવું ? તો ભલે, પણ આ ઠીક થતું નથી.

(હા) કૃષ્ણદેવનો તિરસ્કારયુક્ત વચન બોલાવનાર આવેશ વર્ણવેલ માટે **ક્ષોભ** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણ્યો છે. કૃષ્ણનાં ગર્વયુક્ત વચન છે માટે **ગર્વ** નામે નાટ્યાલંકાર પન વર્ણવેલ. થોડો પણ પરાભવ કૃષ્ણ સહન કરી શકતા નથી એમ વર્ણ્યું છે તે **અક્ષમા** નામે નાટ્યાલંકાર છે.

(કિ) સોળસહસ્ર—નરકાસુરને ત્યાં કેદમાં પડેલી. અહીં રૂકિમણીનાં વાક્યો હેતુપુરઃસર છે માટે **ઉપપત્તિ** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણ્યો છે.

રૂક્મિણી—(મહાક્રોધાવેશમાં આવીને હાથ મૂકી દઈ) ત્યારે મહારાજ ! સૂઝતું કરતા આવ્યા છો તે કરાવે કરો અમારે અને તમારે છે શું ? (એમ કહી જવા માંડે છે) (ખિ)

કૃષ્ણદેવ—(તેને રોકી) પ્રિયા ! અઘટિત છતાં પણ મનનું માન્યું કર્યું તો પછે આમ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? (ગિ)

રૂક્મિણી—(તિરસ્કારપૂર્વક તરછોડી) આર્યપુત્ર ! મનનું માન્યું કરાય તેનું કરશો એટલે તે રાજી થશે અને અટકવી અટકશે (એમ કહી ઉતાવળે ત્રણે જણ ચાલ્યા જાય છે) (ઘિ)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) અરે પ્રાપ્ત થયેલી અનભ્ય વસ્તુ ગઈ અને દેવી પણ રીસાઈ ! દૈવની અકળ કળા છે

શ્લોક.

સાપના પાદ તે સાપ જાણે સદા,
આપની આપદા આપ ગાણે તદા,
શૈવની ભક્તિને શૈવ માણે કદા,
દૈવની શક્તિને દૈવ જાણે સદા ! ૧૭

(એ શ્લોક બોલતા બોલતા કૃષ્ણદેવ ચાલ્યા જાય છે)

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

(ખિ) રૂક્મિણી પ્રત્યક્ષ નિષ્ઠુર વચન બોલે છે માટે **વજ્ર** નામે પ્રતિમુખસંધિનું અંગ વર્ણ્યું છે

(ગિ) અઘટિત—મનુષ્યહરણ ન અટકાવવું તે (ઘિ) અહીં પણ રૂક્મિણી એ નિષ્ઠુર વચન મોઢા ઉપર કહ્યું માટે **વજ્ર** અંગ છે

૧૭. શ્લોક—સ્રગ્વિણી છંદ " સાપના પગ તે સાપ જાણે ' એવી કહેવતનું કથન કર્યું છે માટે **લોકોક્તિ** અલંકાર શૈવની ભક્તિ ઇત્યાદિ દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે માટે **દ્રષ્ટાંતાલંકાર** વર્ણ્યો—વર્ણ્યું

અંક ૩ જો.

(સત્રાજિત્ તથા તેની સ્ત્રી ચારૂમતી પ્રવેશ કરે છે).

સત્રાજિત્—પ્રિયા ! હવે લગ્ન આડા માત્ર બેજ દિવસ રહ્યા. મારે આજ કૃતવર્માના પિતા પાસે જઇ તેમને કહેવુ છે કે લોક તો ગમે તેમ કહેશે પણ તમારે નક્કી સમજવુ કે હુ ફરૂં તેવો માણસ નથી (અ)

ચારૂમતી—પ્રાણનાથ ! મારે તમને કંઈ કહેવુ એ ઠીક નહિ તોય બોલ્યું કહ્યા વગર ચાલતું નથી. જે કહેવાનુ છે તે આજ છે કે તમારૂં મન ચગડોળ જેવુ ફરતુ તો નહિ હોય ? ઘડીમા તમે અક્રૂરને કન્યા દેવાનો વિચાર કરોછો અને ઘડીમા શતધન્વા સાથે વિવાહની વાત કાઢોછો; અને આજ તો કૃતવર્મા સાથેના નક્કી કરારનામું કરવા જવાના છો એમ કહોછો, તો એક મારૂ ગરીબડીનુ કહેવુ માનશો મારૂ ?

સત્રાજિત્—શુ અમારૂ મન ચગડોળ જેવુ ફરતુ અને તમારૂં મન પાષાણ જેવુ સ્થિર ! વારૂ ઠીક છે, જે બોલવુ હોય તે બોલી નાખો !

ચારૂમતી—પ્રાણનાથ ! ગમે તો મને ગાંડી ગણો કે ઘેલી ગણો, પણ હુ તો મારા મનની વાત તમારા આગળ કહી નાખુંછુ, પછે તમારે પરવડે તેમ કરજો.

સત્રાજિત—હવે કહેતી હું તો કહી નાખ્યને ! (આ)

ચારૂમતી—પ્રાણપ્રિય ! જ્યારે તમને વાત સાભળવામાય આટલો બધો ભાર પડે છે ત્યારે કહેવામા શો સાર નીકળવાનો છે ? તોય પણ જ્યારે તમે સાભળવાને ઇચ્છો છો ત્યારે કહીજ નાખુ છુ. પ્રિયપતિ ! વારૂ જો કૃષ્ણદેવ વેરે સત્યભામાનુ કરીએ તો કેમ ! એમની મરજી તો આઠે અંગે છે જો તમે તે દહાડે એને કપટ કરી ન લાવ્યા હોત તો આટલ તો ક્યારનાય લગ્ન થઈ ગયા હોત. જો એ થાય તો પછે સત્યભામાના

(અ) આ અંકમા કૃષ્ણને સત્યભામાનો લાભ થવાની આશા અને વિઘ્ન એમ વારવાર વર્ણાશે તથા તે લાભની આશા ચોક્કસ નહિ વર્ણાય, માટે **ગર્ભસંધિ** તેના અંગ સહિત વર્ણાશે. સત્રાજિત્ અને ચારૂમતી સબંધી કથાભાગ તે પતાકારૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે તથા સત્યભામાના લાભની આશા એ **પ્રાપ્ત્યાશા** નામે અર્થપ્રકૃતિ છે. એવી રીતે પતાકા અને પ્રાપ્ત્યાશા મળીને અહીં **ગર્ભસંધિ** થયો છે (આ) હુ—હોઉ—હોય.

સુખની તાકઇ બાકીજ રહી નહિ પણ પગેશર આ દહાડો શી રીતે લાવે ! (એમ કહી નિશ્વાસ નાખે છે) (इ)

સત્રાજિત્—" દેખીતુ ઇંદરવાયણુ અને ફોડયુ ત્યારે ધૂમાડો ! " તુ તો એજ કુવાની હતી તે આમ જાણ્યુ હતું શું એ મારા ભાઇને મરાવનાર અને તે મારા જમાઇ ? શિવ શિવ ! " સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ " એ વાત કઇ ખોટી નથી અરે ! ત્યારે શુ સત્યભામાને તેજ ચઢાવી દેનાર છે પણ જોજો હો, એ કન્યાનુ ગમે તેમ થાય પણ હુ કાંઇ તારૂ કે તેનુ ધાર્યુ કરનાર નથી તુજ કહેતી હતીકની કે સત્યભામા ખાતી નથી, પીતી નથી, ત્યારે એને ખવડાવનુ કોને છે ? (હાથ પર નજર જવાથી) હા ! જોજ આ મેડીના કુચી બાઇને હાથ જતી લાવ નીકર મારી કને અવુ અવળુ અવળુ બોલવું તે કહશે મારૂ કહ્યુ કરતા નથી ! (એમ કહી આપ્યો ચઢાવ છે) (ई)

ચારૂમતી—(સખેદ) પ્રાણનાથ ! હુ આવા બધાને યોગ્ય નથી મારા મનના જે આવ્યુ તે મે કહ્યું, હવ તમારે જેમ કરવુ હાયં તેમ કરો ' ધણીનો કોઇ ધણી છે " ! તમે સત્યભામાને મેડીએ ચઢાવી ત્યાર પછે મે તો તેનુ મોઢુય દીઠુ નથી તેમ છતાં તમને વેંમ આવતો હેય તો આ તમારી કુચી તમારા કને રાખો (એમ કહી કુચી કાઢી આપે છે (उ)

(इ) " વારુ જો કૃષ્ણદેવ વેરે " ઇત્યાદિ વાકયમાના ' એમ ' શબ્દવડે ચારૂમતીનો તર્ક વર્ણવ્યો છે માટે રૂપ નામે ગર્ભસંધિનુ અંગ વર્ણવ્યુ છે ' रूपवितर्कवद्वाक्य "—દશરૂપ

(ई) ' મારા ભાઇને મરાવનાર ' એવો પૂર્વ વાતનુ કથન કર્યુ છે માટે **આખ્યાન** નામે નાટ્યાલંકાર. સત્રાજિતનો તિરસ્કારયુક્ત વચન બોલનારો આવેગ વર્ણવ્યો છે માટે **ક્ષોભ** નામે નાટ્યાલંકાર કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનુ કારણ બતાવ્યુ છે માટે **ઉત્પત્તિ** નામે અલંકાર કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે **અધ્યવસાય** કૃષ્ણને દોષારોપ કર્યો છે માટે **પરિવાદ** ચારૂમતીએ કહેલા અર્થને કરી બતાવીને તિરસ્કાર કર્યો છે માટે **અર્થ વિશેષણ**

(उ) ચારૂમતી પાસે કુચી રહેતી, એ સત્યભામાની મુલાકાત નાગરિકા કરી શકે, એ કાર્યનુ બિંદુ છે આ ઉપરથી સમજાય છે - સત્યભામાને સત્રાજિતે મેડમા પૂરી તેની કુચી ચારૂમતીને સોંપી હતી

સત્રાજિત્—હવે શાનારાણી તેમાં તે એટલું ાધુ શું ના યું કે રાતા પીળા થઇ જાવછો ? (એમ કહી કુચી પાછી તે ઉપર નાંખે છે)

ચારૂમતી—(સ્વગત) વારુ ત્યારે પ્રાણનાથ ! એ હું મારી કાટે જેમ હતી તેમ બાંધી ગયું છુ ાણુ જો અવિશ્વાસ આવતો હોય તો મ્હારે સાથે રાખો મારે એમાંનું શું છે ? "ફેં' લુઠી ન સામ, તો કેનવા ।!'

સત્રાજિત્—બહુ થયું અમે તમારૂ ડહાપણ જાણ્યું ! હવે મન ભ્રે કઇ ઘેમ સ ાંધી કરવાનું હોય તે કરો, હું પણ જઇ આવું છું (એમ કહી જાયછે)

ચારૂમતી—(માથે હાથ મુકી સ્વગત) અરે સત્યભામા ! તુ ન કો હાથ રત થઇ કયા નડી કે તારે વગર આગથે કેદ પડવા દહાડો આવો ? જેવી હરિણી મરછે (એટલું બોલી ચાલી જાય છે)

(વિચાર કરતે વેશે નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે)

નાગરિકા—(સ્વગત) અરે ! મે ગોાાધનું માન ાકરવા જેવું કરી હાથેજ આ દશા તેહોરી લીધી છે કોના વાંક કાઢું ? મારે માા કરમ તેજ વાંક કાઢવો જોઇએ આગી પાણી સત્રાજિતે ગો કાઢી મૂકી અને પેની પાણી પદ્માવતી આણી કહી ગઇ કે જો હવેથી કઇ પણ આવું ામ કરીશ તો તારૂ પુષ્ટ પરવાર્યુંજ સમજનું ! અરે ! સુખિયણને દુખ દેવા કયા મણિ ચો ાો અને કયા તે પ્રસંગે કૃષ્ણદેવનો અવરજવર થયો ને વળી કયા શ્રીામા સાથે મારે મેળાપ ! પ્રભુ તરી પણ તો તુંજ જાણે છે ! હવે મારે કયા જવું ? અરે ગોપાધું ! તે તો માા બેગાર કરી ાણી ! (એમ કહી ચાલવા માંડેછે) (ક)

(એવે ત્યાં ઉતાવળે ચાલતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—(નાગરિકાને નિરખી સદર) અલિ નાગરિ ! તુ મ ો મળી ગઇ તે ઠીક થયું કહે વારુ કયા જાય છ ? તારી સંાિ ખ ાર તો સારી છે ?

(ક) બીજે પ્રવેશ શરૂ થાય છે નાગરિકાને સત્યભામાની ગમી તરિકે ન રાખ તા સત્રાજિતે તેને કાઢી મૂકી છે ાવી સૂચના નાગરિકાના ાગત પરથી થાયછે પણ પ્રભા—ઉક્તિ ીની દાસી સુંદર ને—મા નાગરિકાને

નાગરિકા—(સરોષ) અલ્યા શ્રીનામા ! તારે ગને ઓનાની નહિ હો ! તારૂં કહ્યું કરનાર આગને આવાજ પેટ ભરી ખત્તા ખાતા હશે ! જા તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં, મારૂં માગ દઇશ ના (એમ કહી ચાનવા માડે છે)

શ્રીદામો—(તેને જતી અટકાવી) અરે નાગરિકા ! માગ ગરે કિયે ગામ ગયા હશે ? મારે બધીએ બાઇડીઓ સાથે સામી પ્રીત હશે કે શું ? બ્યયના વોઢી પનોતી બેઠી હશે કે કેમ ? દેવી અને તેની સખીઓ તો મને હાડછેડ કરે, પણ મારી સખી જે તું, તે પણ મારો તિરસ્કાર કરવા લાગી (૯)

નાગરિકા—જે તારૂં થાય તેનેજ તું મારૂં તેવો છુ

શ્રીદામો—શી રીત ? એવું તો મે કદીએ કર્યું નથી અને જો તું જાણતી હોય તો મને કહી બતાવ વારૂ

નાગરિકા—(કર્મે હાથ દઇ) શું જાણવાનું છે અને કહેવાનું છે અમે તો બધીએ જગ્યાથી ટળ્યા તે તારૂં ભેજ મૂકનું તો અમને દ્વારકામાં કેમ રહેવા દે ?

શ્રીદામો—(ભમર ચઢાવી) પણ કહે તો ખરી એવું અમે શું કર્યું છે અને તું કેમ દુ ખમાં આવી પડી છ ?

નાગરિકા—ના રે, તું કંઇ જાણે છે ? તોય ના જાણતો હોય તો તારા કાન ગોખાળી સાભળ્ય એ તારૂં કહ્યું કરી સત્યભામાને સુવર્ણ સરોજિકામાં આણી તે વાત રાણી ભામા સત્રાજિતને કહી આવી અને તે તારા દેખ જોતા તેને ઉપાડી ગયો, અને પછે મને કુબાડી ગણી તેના ઘરમાંથી કાઢી મૂકી હવે તું મારો છાલ છોડય અને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જા

શ્રીદામો— અહો ! એમાં તે શું થયું ? નઠારૂં જાય તેં સાગની આશાએજ પણ કહે જાઇએ તને કાઢી મૂક્યા પછે સત્યભામાને કઇ કર્યું છે ?

નાગરિકા—(નિશ્વાસ નાખી) તારે માનનાથી મારી આ દશા

---

(૯) ગર-ગ્રહ અર્થાત્ મારા ગ્રહ કેમ વાંકા છે ? સામી પ્રીત-પ્રીતિની વિરૂદ્ધતા વોઢી પનોતી-મોટાની પનાતી

થઇ, અને મારૂં માનવાથી એ બાપડીને કેદ પડવું પડ્યું ! હવે તો પરમદહાડે તેનો હાથેવાળો મળી જાય એટલે ગંગા નાહ્યાં.

શ્રીદામો—અરે નાગરિકા ! આમ નાહિમ્મત શું થાય છે ? સાપને છ છેડી તેની કને ઊભા રહેવામાં કંઇ માલ હોય ખરો કે ? જો તારી મને પૂર્ણ મદત હશે તો કૃષ્ણદેવની થયેલી દશા ઉપરથી કહુંછું કે આપણે ગમે તે કરી શકીશુ અને જ્યારે તારૂં કે મારૂં નહિ ચાલે ત્યારે તે જુદ્ધ કરીને પણ સત્યભામાને પરણશે ખરા. (ऐ)

નાગરિકા—શું કૃષ્ણદેવને એ એટલી બધી વાહાલી થઇ પડી છે ? જો એમ હશે તો હું પણ મારાથી થશે તેટલી મદત કરીશ. (નિશ્વાસ નાખી) અરે હાય ! પણ એ દિન ક્યા ? હવે સખી સસભામાને જોવી એ તો દેવનેય દુર્લભ છે. પણ અલ્યા કહે તો ખરો કૃષ્ણદેવ ઘેર ગયા પછે શું કર્યું ? અને દેવી શું બોલ્યા ?

શ્રીદામો—દેવે દેવીને વાક્યચાતુર્ય કરી સમજાવ્યાં અને જ્યારે તેમણે ન માન્યું ત્યારે લટકતા મુક્યાં અને પછે તો તારી સખીના ધ્યાનમાં ગાડાજ થઇ ગયા તે નથી ખાતા, પીતા કે ઉંઘતા. આપણે પણ તે કામિની કોણ છે તે કહાનજીને કહ્યું નથી તેમ કહેવાનાય નથી.

નાગરિકા—અલ્યા ! એમ ઓળખાણ ન પડવાથી દેવ પરણશે કેમ ? (વળી નિઃશ્વાસ નાખી) અરે પણ એ દહાડો ક્યાં છે કે હું તેને એવું પૂછી જોઉં ? વારૂ પણ તેં મારી સખીને ઓળખાવી નથી તેનું કારણ કહે જોઇએ.

શ્રીદામો—અલભ્યમાંજ અતિશે લોભ બધાય છે માટે. બીજું વળી એમે પણ ખરૂં કે જો કદાપિ તારી સખીનું ઓળખાણ આપું તો વાત મારી જાય અને કદી ન મારી જાય તો કરનાર નાગરિકા કે ગોપબધુ કહેવાય નહિ. (હાથ દબાવી) સમજીકની ! (ओ)

નાગરિકા—શું ત્યારે એમ થયુ છે ? વારૂં કહે, હુ કંઇ જતોતો ? ખરૂં કહેજે હો.

(ऐ) તત્વાર્થનું કથન કર્યું છે માટે **માર્ગ** નામે ગર્ભસધિનુ અગ વર્ણાયુ છે

(ओ) અલભ્ય—પ્રાપ્ત થવાને કઠણ મારી જાય—સિદ્ધ ન થાય

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગળે હાથ મૂકી) તારા સમ કે મારી જાતના સમ, હું જો જુઠું બોલું તો. મને કૃષ્ણદેવે તારી સખીની શોધ માટે મોકલ્યો છે અને કહ્યું છે કે ગમે તહીંથી પણ તું એની ભાળ કાઢી લાવ્ય. મને તારી કનેથી ભાળ મળવાની આશા હતી માટે હું તારી કને આવતો હતો. હવે તું ભાળ કહે કે હું જઇ તે દેવને જણાવું.

નાગરિકા—(સખેદ) શિવ શિવ ! હવે મારાથી કંઇ પણ થઇ શકશે નહિ. એ બિચારી સારિકા કોઇ પાંજરામાં પુરાઇ રહી છે, કે નથી થતાં દર્શન કે નથી સુણાતો શબ્દ. શ્રીદામા ! હું શું કરૂં ? જે મારાથી નથીજ બને એવું, તેને માટે ગારે કેમ કરવું તે તુંજ કહે. (औ)

શ્રીદામો—પણ તે પીંજરાનું બારણું કેણી ગમ છે તે તું જાણે છે કે નહિ ? જો જાણતી હોય તો તું અને હું બે જણ જઇ બારણું ઉઘાડી નાખીએ. (क)

નાગરિકા—સખા ! બારણું તો એજ કે મારી સખીની માની કેટે જે કુંચી છે તે જો હાથ આવે તો હું સત્યભામાને ગળી સર્વ સમાચાર જેમ કોઇ ન જાણે તેમ લઇ આવું. પણ એ તો ભોરંગના માયાના મણિ જેવું છે. (ख)

શ્રીદામો—ત્યારે તું જા અને ગમે તેમ કરી લીઆવ્ય. પટરાણીની સખી તે કષ્ટ વેઠ્યા વગર થવાય ! (ग)

નાગરિકા—મારાથી તે આવેય નહિ અને હું તે લેવા જઉંએ નહિ !

શ્રીદામો—વારૂ હું જો તને તે આણીઆપું તો ?

નાગરિકા—ખેડશી મારવી જવાદે; જો તું તે લાવી આપે તો હું સત્યભામાના મનની સહુ વાત પલકમાં ગમે તેમ કરીને આણી આપ્યા વગર રહું નહિ.

(औ) સારિકા—મેના (સત્યભામા).

(क) અર્થાત્ તેને મળાય એવો કયો ઉપાય છે ? (ख) ભોરંગ-(સાપ)ના માથાનો મણિ આણવો જેમ કઠણ છે તેમ ચાંદ્રમતીની કેડેથી કુંચી લેવી પણ કઠણ છે.

(ग) લીઆવ્ય—લેઇ આવ.

શ્રીદામો—ત્યારે ચાલ્ય તારે ત્યાં. (કાનમાં) જો હું આમ કરૂં તો કેમ ? (ઘ)

નાગરિકા—ભાઇ ! તું જાણે અને તારૂં કામ જાણે ! તું જો મને કુંચી આણી આપીશ તો હું મારે શિરસાટે પણ કહેલું છે તેટલું કરીશ.

શ્રીદામો—(કંઇક વાર વિચાર કરી) વારૂં ત્યારે ચાલ્ય હવે ઉતાવળી. જે મારાથી થાય છે તે હું કરવાને પાછીપાની કરૂં તેવો નથી. (એમ કહી બને ઉતાવળાં ચાલ્યાં જાયછે).

(પૂછે બે ત્રણ પુરકુમાર પ્રવેશ કરેછે). (ङ)

ચંદ્રક—અલ્યા ચાતુરક ! મેં તો આમ આમ (હાથ હલાવી) કરતેક જે એક લગાવી દીધીકની કે એ બામણાનું પાઘડું ડફ લઇ હેઠું પડયું એટલે ધડધડ હડી કાઢી મારવા ધાયો. (च)

ચાતુરક—ભાઇ હું તો તેં ઉડાવેલી ગિલ્લી લેવા આઘે સુધી ગયો'તો તેથી મને પહેલાં શું થયું' તેની ખબર નથી. અએ ! તે તું મને કહી બતાવ્ય જોઇએ.

ચંદ્રક—(આમતેમ જોતો) અલ્યા ! એમાં તે શું કેવું' તું. મેં વખત મારી અને તું ગિલ્લી લેવા ગયો તે વેળાએ એ બામણુ મને પૂછવા લાગ્યો કે તેં વિદરભવાળી વૈદરબીનું ઘર લહ્યું છે ? બંદાએ ના કહી ત્યારે એણે મને ગાળ ભાંડી એટલે મેં આમ આમ (હાથ હલાવી) કરી લગાવી કે એનું પાઘડું પડી ગયું તે તો દોસ ! તેં પણ દીઠું ! પછે આપણે અહીં નાશી આવ્યા તે તો તને ખબરજ છે. (छ)

(એવામાં કોઇ આવતું હોય એવો પડઘા સંભળાય છે).

(ઘ) તો ઇ૦—શી રીતે કુંચી આણવી તેની યુકિત બતાવેછે. એ યુકિત આગળ ખુલ્લી થવાની છે તેનું આ બિંદુ છે.

(ङ) પુરકુમાર—નગરના છોકરાઓ (च) ચંદ્રક—નગરના એક છોકરાનું નામ ચાતુરક—બીજા છોકરાનું નામ શ્રીદામો નેશીનો વેષ લેઇ ચદ્રમની પાસેથી કુંચી મેળવવાનો યત્ન કરવા જતો હતો તેનો ઉપક્રમ આ છોકરાઓની વાતચિતદ્વારા જણાવ્યો છે

(छ) વખત—વકેટ. ગિલ્લીદડાની રમતમાં દંડાવડે જે એકનું માપ કરવામાં આવે છે તેને ' વકેટ ' કહે છે અને તે શબ્દ અર્થ વગરનો તથા અપરિચિત લાગવાથી

ચાતુરક— (પડઘા સાભળી) અલ્યા! નાશ રે બાપ ! જો પેલો બામણો મારવા આવ્યો (એટલે બને જણ નાસવા માડે છે અને સત્યવ્રત પ્રવેશ કરે છે)

સત્યવ્રત—ચદ્રક! ચદ્રક! અ'યા! કેમ નાસોછો?

ચાતુરક— (તેને જોઇ) ભાઇ ચદ્રક! નાશીશ મા, એ તો આપણો દોસ સત્યવ્રત છે

સત્યવ્રત—તમે એવુ શુ કર્યું છે કે બીધેલા જેવા જણાવછો?

ચ દ્રક— (સત્યવ્રતના કાનમા) ભાઇ આમનુ આમ થયુ?

સત્યવ્રત—હવેથી એવુ કરતા મા હો, એવા બામણ તો બાળીને ભસમ કરી દે

ચ દ્રક—અબે! પણ અમે એનુ પહેલા ઓછુ નામ દીધુ તુ? અમને શુ કરવા પૂછવા આવ્યો? અમે એના બાપના ચાકર છીએ કે એને બતાવવા જઇએ? (એવે માથામા મોટુ ટીપણુ ધાલી હાથમા લાકડી ઝાલી જોશીબુઆ પ્રવેશ કરે છે) (ज)

જોશીબુઆ— (લાકડી ઠોકી) ઊભારયો તમારી માના છોકરા ગારૂ! (એમ કહી મારવા દોડે છે અને ત્રણે છોકરા નાશી જાય છે) પછે જોશીબુઆ-(નિશ્વાસ નાખી), અરે પ્રભુ! આટલુ આટલુ અ-ચડાયા તોય વિદર્ભદેશવાળી મળી નહિ હવે હુ તે શુ કરૂ અને ક્યા વાસો વસુ? (બ્રાહ્મણની એ સ્થિતિ જોઇ એક શત્રુજિત્ નામનો યાદવ તેને પોતાની કને બોલાવે છે)

શત્રુજિત્— (મહારાજ કને આવ્યા જોઈ) ભગવત! આજે આ પુરને તમે પાવન કર્યુ છે તેથી તેના ધન્યભાગ્ય છે વારૂ આપને ક્યા જવાની ઇચ્છા છે અને કોને શોધો છો?

જોશીબુઆ—વત્સ! આ તે લોક કહે છે તે દ્વારકાપાટણ છે કે શુ? હર હર! હુ અહીં આવી ક્યા ચઢ્યો? (झ)

છોકરા તેને સુધારીને બખત બોલેછે 'બકેટ' શબ્દ કર્ણાટકી છે અને તેનો અર્થ 'એક' થાય છે દોસ—દોસ્ત—મિત્ર (છોકરાની ભાષા)

(ज) ઓછુ નામ દીધુ તુ—અર્થાત્ નામ નહોતુ દીધુ

(झ) વત્સ—ગરજને પોતાથી નાનાને કરેલ સંબોધન

શત્રુજિત્—ભગવંત! તમારે ક્યાં જવું છે?

જોશીણુઆ—વત્સ! અમારા દેશની રૂક્મિણી અહીં પરણી છે તેની કને જવું છે.

શત્રુજિત્—અહો ભગવંત! એ તો અમારાં સ્વામિની થાય. શું કરૂં ઋષિરાજ! જો મારાથી ચલાતું હોત તો હું તમને અવશ્ય ત્યાં સુધી પહોંચાડી આવત પણ નિરૂપાય. સાધુ! તમે આ ગલીમાંથી આમ વળશો કે વિપન સાથે વાતો કરતો મેહેલ જણાશે, એજ પ્રાસાદમાં અમારાં સ્વામિની પ્રભુસદ્ બિરાજતાં હશે. (ज)

જોશીણુઆ—ભદ્રંભવતુ (એમ કહી ચાલવા માંડે છે અને થોડે જઇ ઘરને ઓટલે ચઢી પૂછે છે કે રૂક્મિણીનું ઘર ક્યાં)?

ચારૂમતી—(ઘર બાહાર આવી પગે લાગી) ભગવંત! હું સમજી નહિ કે તમે મને શું કહ્યું? (ट)

જોશીણુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી! અમારા વિદર્ભદેશની રૂક્મિણી અહીં પરણી છે તેના પરિણયનું મુહૂર્ત આપનાર અમેજ છીએ. અમારે કાંઇ ગરજ પડી માટે મળવા આવ્યા છીએ. જો તને તેના ઘરની ભાળ હોય તો બતાવી દે; તારૂં કલ્યાણ થશે. (ठ)

ચારૂમતી—ભગવંત! એ તો આ પુરનાં રાણી છે. આ એમનું ઘર દેખાય. પણ મહારાજ મારો હાથ જોતા જાવ તો મારે ઘેર આવી ગંગાસ્નાન કરાવી ગયા જેવું થાય!

જોશીણુઆ—દીકરનો; જોશી દોશી અને પરમાર્થ એ ત્રણ કોકડિયાં છેજ! પણ તેં અમારા પર ઘર બતાવવાનો ઉપકાર કર્યો તો અમારાથી જે તારૂં હિત થાય તે અમારે કરવું જોઇએ. (પછે તેને પગથી માથા સુધી જોઇ) બાઇ! તમારે એક પુત્રી છે. (ફરીથી ધ્યાન

(ज) નિરૂપાય—(શત્રુજિત્ મારે હોવાથી કે તેરાજ બીજા કામમાં આવવાને અશક્ત હતો એમ સુચિત કર્યું છે) સાધુ! જોશીણુઆનું સંબોધન વિપન—આકાશ. પ્રાસાદમાં—મેહેલમાં. પ્રભુસદ—ઐશ્વર્ય સહિત.

(ट) ચારૂમતી ઘરમાંથી બાહાર આવી, એમ વર્ણું છે માટે એ ઘર રૂક્મિણીનું નહિ, પણ શત્રુજિતનું હતું એમ સૂચન કર્યું છે

(ठ) પરિણય—લગ્ન.

નરી) પૈસે ટકે તમે પૂર છો (વળી હાથની રેખા જોઇ) તમારે તમારા સ્વામી સાથે બિયાબારૂ છે (પુન: નાસિકા ગ્રહણ કરી) હવડા તારૂં મન ઘણુંજ ઉદ્વેગમાં છે અને કોઇ ઇષ્ટ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી હે સૌભાગ્યવતિ! અમે કહી તે બધી વાત સાચેસાચી છે અને જો તું જૂઠી છે એમ કહે તો અમે ઊઠી ચાલ્યા જઇએ (ढ)

ચારૂમતી—દૈવજ્ઞ! સર્વ સાચેસાચું છે પણ ભગવંત! કહો જોઇએ મારી સુતાને (નિઃશ્વાસ નાખી) મનગમતો સ્વામી મળશે કે નહિ? મહારાજ એનું નામ સત્યભામા છે જોજો હો, ખરેખરૂં કહેજો હું તમને ખુશી કરીશ (ढ)

જોશીબુઆ—તમારી તે સુતાને બોલાવો એટલે તેનો સર્વ જોગ નક્કી કરી તમને સમજાવું, જોયા વગર કંઇ જણાય નહિ

ચારૂમતી—(નિઃશ્વાસ નાખી) ભગવંત! તે હવડા અહીં છે નહિ ઋષિરાજ! તમારા જેવાને તો સર્વ જણાય માટે તેને સાસરૂં સારૂં મળશે કે શી રીતે? એ બધું જો કહેવાય એવું હોય તો જોયા વગરજ કહો (ण)

જોશીબુઆ—(વિચાર કરી) વારૂ ત્યારે ઠીક સાભળજો હો! (રાશીઓના નામ દઇ અને આંગળીના વેઢા ગણી) અરે બાઇ! તમારી પુત્રી તો કોઇ માહાધુરંધર રાજપુરૂષની પટરાણી થાય એમ લાગે છે.

(ढ) બિયાબારૂ—બે અને બારનો જોગ (અણબનાવ) સત્રાજિત્‌ની કુંભરાશિ અને ચારૂમતીની મીનરાશિ ગણાય છે કુંભથી મીન સુધી ગણતા બે થાય છે માટે સત્રાજિત્ ચારૂમતી પાસે બે વશા માગે અને મીનથી કુંભ સુધી ગણતા બાર થાય છે માટે ચારૂમતી સત્રાજિત પાસે બાર વશા માગે પણ 'બે બારને ખાય' એવું પચાંગ જોનારા જોશીઓનું કહેવું છે માટે સત્રાજિત્‌નું ચલણ હોવું જોઈએ બિયાબારૂ જેમની જેમની વચ્ચે હોય તેમને સારો બનાવ હોય નહિ એ પ્રસિદ્ધજ છે નાસિકા ગ્રહણ કરી—નાક આગળ આંગળી લેઇ જઇ શ્વાસ પરખતો હોય તેવો ઢોંગ કરી. ઇષ્ટ—ઈચ્છેલી—વાહાલી જૂઠી—(વાતનું વિશેષણ)

(ढ) દૈવજ્ઞ—જોશી સુતાને—દીકરીને—સત્યભામાને (ण) હવડા—હમણા

જુઓ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જેના ગ્રહ આવા હોય તેને આવું અવશ્ય મળે

શ્લોક.

જો ચોથા ભુવને રહી શનિ રહ્યો, તો ભાગ્ય મોટું ગણ્યું,
પ્રાસાદો વસવા મળે મણિ સમા, સોનું ન જાને ગણ્યું,
ગ્રામો કેક મળે ટળે દુખ સહુ ગણી જાને રાજની,
એવા યોગવતી સુતા તુજતણી, છે ભાઈ એ કાજની! ૧

અપિચ— (ग)

શ્લોક

સાતમે સ્થાનકે શુક્ર જો આવિયો
ભાગ્ય તેનું ભર્યું, દેવને ભાવિયો
સ્વામી એવો મળે સર્વ રીતે સહુ ?
કન્યકા તારી તો એ મહિ છે બહુ

ચારૂમતી—દેવા! એ તો તમારૂં કહેવું જૂઠું પડે એવું જણાય છે

જોશીબુઆ—સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેરૂ ચળે, નભ ચળે, પણ અમારૂં વચન કદાપિ ચળે નહિ માફ કરી દો। દોષ તો તે અમારા કહેવા પ્રમાણે નિવારવો જોઇએ

ચારૂમતી—ત્યારે ભગવત! કયો દોષ લાગે કે મારી સુતા દારૂડા ગદામદાસને વેરે અને તેનું ધારેલું ઉડી જઇ અણધારેલું મળવાની તૈયારીઓ થઇ ચૂકી છે?

---

૧ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. ચોથા ભુવને—સતત્રિયનમાં (સમાન ભુવનમાં). પ્રાસાદ—મહેલ. ગ્રામ—ગામ

(ग) અપિચ—વળી ૨ શ્લોક—સ્ત્રગ્વિણી છંદ સાતમે સ્થાનકે—જન્મકુંડળીમાં સાતમા ભુવનમાં. દેવને ભાવિયો—દેવને ગમે એવો સ્વામી તે કન્યાને મળે કન્યકા—તારી કન્યા એ જ્યાં છે—તેના સૌભાગ્યમાં ઘણો રહ્યો છે

જોશીબુઆ—અહો સૌભાગ્યવતિ! તારા ખોટા ગ્રહ તેને નડેછે. (કોટ સામી નજર કરી) તેમ તારી ગ્રહો પ્રત્યેની કૃતિ પણ એવી અવળી છે કે ન થતુ હોય તે વિઘ્ન થાય. (ય)

ચારૂમતી—ગણક ! ત્યારે મારા વશા ગણી જોઇ કહો કે મને કયા ગ્રહ નડે છે ? અને તે નડતર હુ કેમ કરૂં તો અટકે ?

જોશીબુઆ— (ધ્યાન ધરી) જો સાભળ્ય, તારે આટલા આટલા ગ્રહ વાકા છે

શ્લોક.

જો ચોથી સૂર્ય રાશિ જનમતણી ગણી, વક્ર એ તો રહી છે,
મોહુ તેથી બને છે તન મન તુજને, કષ્ટ ચિતા કહી છે;
અંગોઅગે અતિશે અગનિ સળગતી, શાતિ સ્વપ્ને ન લાધે,
તારા એવા બધા છે ગ્રહ નવ નરતા, કાંતિ તારી ન વાધે. ૩

અપિચ—

શ્લોક.

છે શનિશ્ચર બારે જો, દુઃખ દે તુજને અતિ;
મોટી પનોતિ અર્પે એ, જેની ગહન છે ગતિ. ૪

ચારૂમતી—ભગવંત ! એ દોષ નિવારણ થાય એવો કંઈ ઉપાય હશે ?

જોશીબુઆ—ઉપાય ન હોય એમ તો સમજવુંજ નહિ.

ચામરતી—ત્યારે ભૂદેવ ! બતાવો જોઇએ; જો અઘરામાં અઘરૂં હશે તોય પણ હુ મારી લાડસઘેલી કુંવરી માટે કરીશ.

(ય) કોટ સામી નજર કરી—કોટે બાંધેલી કુંચી જોઇને. (કુચી કઢાવવાની આ બધી ખટપટ છે, એમ ગ્રથકાર શ્રોતાને સૂચવે છે) કૃતિ—અર્થાત્ વર્તન.

૩ શ્લોક—સ્ત્રગ્ધરા. ચોથી ઇ૦—તારી જન્મરાશિથી ચોથી રાશિએ એટલે મિથુન રાશિએ સૂર્ય વક્રનો થઇને રહેલો છે નવ અર્થાત્ એ પ્રમાણે તારા બધા નવે ગ્રહ નરતા (નઠારા) છે તેથી તારી કાતિ વધતી નથી

૪ શ્લોક—અનુષ્ટુપ. છે ઇ૦—જન્મથી બારમી રાશિએ (કુભરાશિએ) શનિશ્ચર રહ્યો છે.

જોશીબુઆ—બાઇ! તારે જે જન્મ રાશિથી સૂર્યની ચોથા દશા બેઠેલા છે તે તો તારા ઘરમાં અહોરાત્ર સૂર્યનું પૂજા થાય છે એટલે બહુ બાધ કરક નથી, પરંતુ જે બારમો શનિશ્ચર તારે થયો છ અને તેની સાથે સાડાસાતી પનોતી બેઠી છે તેનો તો પરિહાર કર્યા વગર છુટકો નથી (द)

ચારૂમતી—મહારાજ! જે કરવું પડશે તે હું કરીશ તમે કહેતા ખચાશો નહિ

જોશીબુઆ—અમે શા સારૂ ખચાઇયે? અમારે નથી લેવું કે નથી દેવું! જો બાઇ! સાંભળ્ય એક તો તારે લેહાએ અડકવુ નહિ, બીજુ જે તારા ઘરના જૂના માણસ હોય તેને જોયા વગર ખાવું નહિ, કંઇ ખખડાટ ભભડાટ થય તે જોવા જવું નહિ, શનિશ્ચરના જાપ કરાવવા, કાળા વસ્ત્ર દાનમાં આપવાં તથા સારો બ્રાહ્મણ જોઇ તેને નિત્ય સવાસેર અન્ન આપ્યા કરવા, એટલું યથાયથપણે કરીશ એટલે તારી જે સાડાસાતી પનોતી બેઠેલી છે તે બદલાઇ રૂપાને પાયે થશે (ध)

ચારૂમતી—(સહર્ષ) અહો દ્વિજદેવ! એમાં તે શું? એટલું તો હું હાલતા ચાલતા કરૂં તેવી છું હવણાથીજ તમે કહ્યું તેમ વગર ભૂલે કરવા માંડુ છુ

જોશીબુઆ—અરે બાઇ ચઢ તો મોટા મોટાને ભૂલાવે તેવા છે જો (કોટ બાજુ આગળી કરી) તારે હેડે ચઢીતેજ લોઢાની પનોતી બેઠી છે અને તું તો ભૂરકાં નખાતું કહેછે (न)

ચારૂમતી—હા હા મહારાજ! ખરી વાત (ગોમ મહી કોગળી

(द) અહોરાત્ર—રાતદિવસ સૂર્યનું પૂજન—(અગ્નિહોત્ર સૂર્યનો બન્ને હતો તેથી) સાડાસાતી—સાડાસાત વર્ષની પરિહાર—તજી દેવાનો ઉપાય

(ध) લેહાએ અડકવુ નહિ—મતલબ કે કુવી દૂર કાઢી મૂકવી જે તારા ઘરના ઇ૦—મતલબ કે નાગરિમાને પગ રાખવી કંઇ ખખડાટ ઇ૦—મતલબ કે સ્વપ્રમાને મળવા જતા નાગરિકા દાર ઉઘાડે તોપણ તારે ત્યાં જવું નહિ શનિશ્ચરના ઇ૦—અઢા બેસવા માટે પંડ્યા ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે

(न) કુંચી નખાવવાનો યત્ન કરે છે તે ઇ૦

કુંચી કાઢી ગોખલામાં મૂકે છે. અને પછી દૈવજ્ઞને પાંચ મોહોરો આપવા જાય છે) લ્યો દ્વિજદેવ ! આ દક્ષિણા. " ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી. " (એમ કહી પગે લાગે છે).

જોશીબુઆ—હે સૌભાગ્યવતી ! અમારે અજાચકવ્રત છે; અમે કોઇનું દાન લેતા નથી. વારૂ અમારા કહેવા પ્રમાણે કરશો અને તે વડે તમારૂં કામ થશે એજ અમે દક્ષિણા સમજીએ છીએ. બેસો હવે અમે જઇશું.

ચારૂમતી—(પગે લાગી) મહારાજ ! ત્યારે તમે તો ખરેખરો પરમાર્થ કર્યો હો; ઋષિદેવ પધારજો. ઓ પેલું (આંગળી કરી બતાવે છે.) ઊંચું ઘર દેખાય ત્યાંજ રૂક્મિણી દેવી તમને મળશે.

જોશીબુઆ—શુભંભવતુ. (એમ આશિર્વાદ દઇ ચાલ્યા જાય છે અને ચારૂમતિ પણ પોતાના ઘરમાં પેસે છે.) (प)

(શોચનીય સ્વરૂપે નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે) (फ)

નાગરિકા—અરે ! શ્રીદામાને તે શું થયું ? મૂઓ પકડાઇ ગયો કે કેમ ? જો એમ કંઇ થયું હશે તો હું તો રઝળીજ મરવાની છું. જેમ " ધોબીનો કુતરો નહિ ઘરનો કે નહિ ઘાટનો, " તેવી મારી દશા થવાની છે. (એવે કોઇ આવ્યાનો ખખડાટ સાંભળી કાન દે છે) (ब)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) કેમ નાગરિકા ! કંઇ તારે દશા બશા જોવડાવવી છે ? અમે દાટેલા ધન પણ કહી શકિયે એવા છીએ (भ)

નાગરિકા—હવે કહ્યું કહ્યું ! જો જોશી થયા છો તો કહો, જોઇએ મારી સખીને જે મેડીપર પૂરી રાખી દાદરે તાળું વાસ્યું છે તેની કુચીં હવડાં ક્યાં છે ! (म)

(प) શુભંભવતુ—ભલું થાઓ.

(फ) શોચનીય—શોચના કરવા જેવા. (ब) રઝળીજ મરવાની છું—કેમકે બધો પ્રપંચ ઉઘાડો પડી જવાથી પછી મને સત્રાજિત્ રાખશે નહિ તેથી.

(भ) દાટેલાં ધન ઇ૦—ગુપ્ત મૂકેલી વસ્તુ ક્યાં છે તે કહેવાની અમારી શક્તિ છે; માટે કુંચી ક્યાં છે તે હવે હું તને કહી શકીશ. મતલબ કે આપણે ધારેલું કામ કરીને આવ્યો છું, એ ગર્ભિત ધ્વનિ છે. (म) નાગરિકા તેના કહેવાનો મર્મ ચેતીને પ્રશ્ન કરે છે: હવે ઇ૦.

શ્રીદામો—(સહર્ષ) દક્ષિણ દિશાના મોટા તાકા કનેના નાના ગોખતામા છે જા જઇ જો, અને કદાપિ ન જડે તો આવી ફટ કહેજે (ય)

નાગરિકા—શીદી ને ફટાક ના જડે તો ફટ કહેજે, એમાં કઇ આપવુ કે લેવુ છે !

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગળે હાથ મૂકી) જા જા ખચીત. (પછે કાનમા વીતી વાત કહેછે) તુ જઇ આવી અને સમાચાર કહીશ ત્યાર મારાથી દેવકને જવાશે,

નાગરિકા—જો એમ તુ કુચીનુ નકીજ કરી આવ્યો છુ તો હુ પણ એક પલકમા ખબર લઇ આવી જાણજે મને પણ મારી સખીના બાપ મનાવી તેડી જના આ થાં'તા પણ હુ તારે કાજે ગઇ નહિ અને પછે જવાનો વાયદો કર્યો છે જો જોશે તો મળીશુ અને જો નહિ જુગે તો તારૂ ધાર્યું કામ કરી પાછા વળીશુ પણ તુ આ તારો વશ કાઢી નાખી બેસજે હો (એમ કહી ચાલી જાય છે અને શ્રીદામો પણ પોશાક બદલવા રવાને થાય છે) (ર)

(મેડી પર ધ્યાન ધરેલે વેશે બેઠેલી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે).

સત્યભામા—અરે અતનુ ! તુ મને હવે તો કઇ ઓછી પીડા દે ! આ શીતળ સમીરને તે અગ્નિ જેવો કર્યો, જગમા વડવાનળ

(ય) મહર્ષ—(પોતાની ઇશારત નાગરિકા એની માટે) ફટ—फट् એ શબ્દ અભિચાર મત્રમા ઠામઠામ જોવામા આવેછે કોઈ નાશ કરવામા અતે એ ઉચ્ચાર બોલાયછે જેમ અગ્નિને આહુતિ આપતી વખતે અતે 'સ્વાહા' અને પિતૃઓને બલિદાન આપતા અતે 'સ્વધા બોલવામા આવેછે તેવોજ નાશ થાઓ' એવા પ્રસગમા અતે ફટ્' બોલવામા આવે છે એજ ' ફટ્ ગુજરાતીમા તિરસ્કારના અર્થમા દાખલ થયો લાગે છે

(ર) મારી સખીના બાપ—સત્રાજિત તારે કાજે—તારી વાટ જોઇને પછે—થોડી વાર પછી જો ઇ૦—હુ સત્યભામા પાસે જઇશ ત્યા મને સત્રાજિત્ દેખશે તો હુ તેમને મળીશ અને કહીશ કે તમે બોલાવી હતી તેથી આવી છુ, અને નહિ દેખે તો સત્યભામાની ખબર લેઇ પાછી આવીશ. વેશ—(લૂગડાંનો) આ પ્રસગમા શ્રીદામાએ કપટથી ચારમતી પાસેથી કુચી કઢાવી તેથી એ આધબલ નામે ગર્ભસંધિનુ અગ વર્ણ્યુ છે

રૂપે પ્રવેશ કરી દેહની આ દશા કરી, એવ ઓવે અનેક પ્રકારે ગજ જેવી વિરહિણીને કનડવાથી તારા હાથમાં શું આવવાનું છે? શું અલ્પા! તને શિવે બાળ્યો તે વાત પણ તું ભૂલી ગયો, કે ગજ જેવી અબળાપર તારા દુર્ધર શર મોકલવા લાગ્યો છું! ભુંડા! કંઇ દયા તો લાવ! મેં તારૂં એવું શું અહિત કર્યું છે? અરેરે! મારો એકે ઉપાય કામની શાન્તિ અર્થે કામ નજ લાગ્યો! વારૂ ત્યારે હાવે ફરી મહાદેવ ધ્યાન ધારી થઇ મનોજને પ્રસન્ન કરૂ (એટલું બોલી ધ્યાન ધરી બેસેછે) (લ)

(એવે ત્યાં ધીમેથી દ્વાર ઉઘાડી નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે) (વ)

નાગરિકા—(સત્યભામાને ધ્યાનસ્થ જોઇ) આહા! આ શી તે આ દશા? અરે પણ એ આ કોની પ્રતિમા આગળ તે સામે ધ્યાન ધરી બેઠી છે? હા હા ઠીક, એ તો એણે કામદેવની પ્રતિમા આગળથી દેખાય છે (તેને નમસ્કાર કરી) પ્રભુ કામદેવ! મારી બહેનીને તું સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થજે (આશ્ચર્ય) અરે પણ આ તો કામદેવની છબી નોય કામદેવ તો ગૌર હોય ગોરી ગોરી માનુ વરણ કહે છે; પરંતુ આ તો શ્યામ મૂર્તિ છતાં અબળાના ચિત્ત આકર્ષી લેછે ઠીક, ઠીક, એ તો ઓળખ્યા મને પણ મારી બહેની ઠગી નથી (વળી ફરી જોઇ) અરે! આહામો પણ મારે જ દેખું. (એવામાં નાગરિકા નાગરિકા એવો એકાએક શબ્દ થાય છે અને તેથી નાગરિકા કંપે છે) (શ)

(લ) અનુ—કામદેવ! સમીર—પવન. જેમાં દવ—જેમ સમુદ્રમાં વડવાનળ અગ્નિ પ્રવેશ કરીને તેને સુકવી નાખે છે તેમ તે મારા દેહમાં પ્રવેશ કરી દેહને સુકવી નાખ્યો. રૂપકાલંકાર. દુર્ધર—ન ખમાય એવા. શર—તીર. અહિત—બુરૂં. મનોજને—કામદેવને. અહીં પ્રિયના વિયોગમાં કામદેવના આવેશથી [illegible] માટે તપન નામે [illegible] વર્ણવ્યો છે [illegible] કોમળ શૃંગાર વર્ણવ્યો છે માટે અહીંથી કૈશિકી વૃત્તિનો આરંભ છે

(વ) નાગરિકાનો આ પ્રવેશ એવો છે કે તે સત્યભામાનું મુખ દેખી શકે નહિ, કેમકે જો મુખ દેખે તો [illegible] સત્યભામાના [illegible] તે સત્યભામાના મુખમાંથી નીકળ્યા છે એમ [illegible] આવવાથી તેને જે ભ્રમ થયો છે તે સંભવે નહિ

(શ) આહામો—સામો. ઓળખ્યા—અર્થાત એ તો શ્રીકૃષ્ણની છબી છે મને ઠગ—(ઠગવામાં) અર્થાત મને [illegible]

સત્યભામા—હે મિતનુ મહારાજ ! જો મે વડી વાગથી તારૂ એક નિષ્ઠાએ ધ્યાન ધર્યું હોય તો મે મારી સખીને પ્રથમ બે વાર બોલાવી, અને હવે ત્રીજી વાર બોલાવુ તે સમયે તેને મેળવજે, નીકર આ વૈધવ્યરૂપી અગ્નિમા બળી મરયા વગર રહેનાર નથી (એટલુ બોલી મોટેથી નાગરિકા એવો શબ્દ કરે છે) (प)

નાગરિકા—(સકંપ) ના ના હુ તો અમથીજ આવી છુ મને બોલાવી સારે આવી છુ કુચી મે ચોરી લીધી નથી (પગ લથડાવી) હવે હુ કોઇ દહાડો નહિ આવુ ભૂલી મહારાજ ભૂલી (એમ કહી આંખો મીચી દેછે) (स)

સત્યભામા—(શબ્દ સાભળી નયન ઉઘાડી નિરખે છે) આહા હા ! જાગતો જોધ તો કામદેવજ છે ! એણે મારી સખીને કેમ કરી અહીં આણી ? દેવને અને તેમા પણ પુષ્પધન્વાને તો શુ અશક્ય છે ? (એટલુ કહી નાગરિકાને દૃઢાલિંગન કરેછે) (ह)

નાગરિકા—(સભય) મને કોઇએ મોકલી નથી હુ તો ગાડી છુ (સકંપ) હવે અહીં નહિ આવુ નહિ આવુ !

સત્યભામા—હના નાગરિકે ! તુ બીશ નહિ બીશ નહિ મેજ તને કામદેવનુ આરાધન કરી અહીં તેડાવી લીધી છે હવે તારે કશો પણ ભય રાખવો નહિ તુ મને મળી એ સર્વ સારા વાના થયા છે હે માર ! તે મને મૃત્યુના મારથી મૂકાવી મારી સખીનો મેળાપ કરાવ્યો તે માટે હુ તને સહસ્ર વાર શિરસાષ્ટાંગ કરૂ છુ (એમ મોતી નમા કરે છે) (का)

(प) વિનતુ—કામદેવ ! બે વાર બોલાવી—પ્રથમ જે નાગરિકા નાગરિકા એવો અવાજ સાભળી નાગરિકા કંપી હતી તે સત્યભામાનોજ શબ્દ હતો પણ નાગરિકા પાછળ હોવાથી તેને એવો ભાસ થયો કે જાણે મને કોઇ બીજુ બોલાવેછે, એમ સૂચન કર્યું છે

(स) સકંપ—(નાગરિકા છાનીમાની ચોરીથી અહીં પેઠી હતી માટે તે પોતે પકડાઇ ગઇ એવા ભયથી ધ્રૂજે છે) અહીં નાગરિકાનો શંકા અને ભયથી ઉપજેલો ત્રાસ વર્ણવ્યો છે માટે સભ્રમ નામે ગર્ભસંધિનુ અંગ જાણવુ

(ह) પુષ્પધન્વા—કામદેવ ! દૃઢાલિંગન કરેછે—મજબૂત ભેટે છે (का) માર—કામદેવ ! શિર સાષ્ટાંગ—માથુ નમાવી સાષ્ટાંગ પ્રણામ

નાગરિકા—(નયન ઉઘાડી) હલા સખિ સત્યભામા ! (આમ તેમ જોઇ) તારે મને જૂમો કોણ પાડ્યું'તું ?

સત્યભામા—(સઆશ્ચર્ય) એય તેં શું સાંભળી'તી કે? વારૂ કહે જોઇએ પ્રીતમનો મારા પર પ્રેમ છે એવું તારા જાણવામાં કઇ આવ્યું છે કે ? (ख)

નાગરિકા—(સ્વસ્થ થઇ) હલા સત્યભામા ! મેં તો તારી બૂમોય સાંભળી'તી અને હું તો અહીં (કાનમાં આ પ્રમાણે) આવી'તી. તારા વિના કૃષ્ણદેવ અન્ન જળ તજી ઉપોષણ કરે છે અને રાત દિવસ તારોજ જાપ જપી રહ્યા છે. કાલનો મહોત્સવ પણ એમની પિંડપીડા માટે બંધ રહ્યાનું સંભળાય છે. શિવ શિવ ! શું એમનું દુઃખ. (ग)

સત્યભામા—સખિ નાગરિકે ! પ્રેમની પીડા એવીજ છે. જો જો આ મારૂં કંકણુ જે તું બેઝબેઝે ચઢાવતી હતી તે એની મેળે નીકળી જાયછે. આ મારી કનિષ્ઠિકાની મુદ્રિકા તે કાંડે જઇ બેસવા કરે છે. મારૂં રક્તોત્પલ જેવું અંગ તે તને પુંડરીક જેવું નથી લાગતું શું ? સખિ ! હવે એ કઇ કે'વાથી કંઇ ઓછું થાય તેમ છે? પણ કહે કે હવે હું શું કરૂં ? તું મને સુવર્ણસરોજિકામાં શાકાજે લઇ ગઇ? હવે તો તને છોડનાર કોણ છે ? (એમ કહી દૃઢાલિંગન દેછે) (घ)

નાગરિકા—(સખેદ) વયસ્યા ! હવે હું નિરૂપાય છું. તું મને અહીંથી હવે વે'લી જવા દે તો ઠીક, નીકર પિતાશ્રી આવશે અને દાદરે તાળું નહિ દેખે તો તારા અને મારા બંનેના ભોગ મળશે. મને એમણે સુવર્ણસરોજિકા ગયા માટે કાઢી મૂકી'તી તે પાછા આજ

(ख) ' એય તેં શું સાંભળી'તી કે ' ? એ વાક્યથી નાગરિકાને સૂચના કર્યું કે તે મેળ પાડી હતી. (ग) પિંડપીડા—શરીરની અસ્વસ્થતા.

(घ) કનિષ્ઠિકા—છેલ્લી નાની આંગળી મુદ્રિકા—વીંટી કાંડે જઈ બેસવા કરે છે—ચપલાતિશયોક્તિ અલંકાર રક્તોત્પલ—રાતું કમળ પુંડરીક—ધોળું કમળ સત્યભામાની વિરહથી થયેલી દશાઓનું વર્ણન છે માટે નાયિકાની કામદશા વર્ણાઇ છે

બોલાવવા આવ્યાં'તાં. હવે હું તને રોજ મળીશ પણ તું મને હવણાં તો જવાદે. (ह्रा)

સત્યભામા—સખિ જો જો ! આ મેં તે દિવસની પ્રતિમા આલેખી છે. તેમાં વનમાલીએ બાંધેલો જે કાળજાને કોરે એવો કેસરી ફેંટો તે આલેખવો બાકી રહ્યોછે, અને એમના પગ આગળ હરિણી કાઢીછે તેની આંખમાંથી જે આંસુ ટપકેછે તે ચીતરવા રહી ગયાં છે. હું જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં મેં જે વાઘ કાઢયો છે તે તો સર્વ પ્રકારે હું આલેખી રહીછું. હવે એટલું બાકીનું પૂરૂં કરી લેઉં ત્યાર પછે તું જજે. એકવાર મહારાજને મિટ ભરી જો તો ખરી ! આહા ! શું નયનશરાસન મારા પર સાંધ્યુ છે ! નાગરિકા તું ખરેખરૂં કહે કે મારાથી પૂર્ણપણે પ્રતિમા આલેખાઇ છે કે નહિ ? (એમ કહી પ્રતિમા કને જાય છે).*

નાગરિકા—સખિ ! પ્રતિમા તો તેં અનુત્તમ આલેખી છે, પણ તારી કને વાઘ અને કૃષ્ણદેવ કને હરિણી તેં શામાટે ચીતર્યાં છે ? એ હું સમજી શકી નહિ.

સત્યભામા—હલા ! જો હું એ તને સમજાવું. ક્ષત્રિય થઇ રડતી હરિણીનું હરણ થવા દે એ કેટલું બધું અઘટિત છે, એ દેવને દેખાડવા માટે. અલિ નાગરિકા ! આ મારા અંતરનો ભાવ આર્યપુત્ર પૂર્ણપણે સમજે તેવા છે પણ એમના જોવામાં આ પ્રતિમા શી રીતે આવે ?

નાગરિકા—પ્રિય સખિ ! એ તું પૂરી આલેખી લે, પછે જો મારાથી બનશે તો હું એ દેવ કને લઇ જઇ નિવેદન કરીશ. વારૂ એમને પણ જોઇ તને સુખ પ્રાપ્ત થશે.

સત્યભામા—સખિ ! મોટાના તેજમાં સર્વે તણાય તેમ તું દેવનેજ સુખ કરવા ઇચ્છે છે, પણ મારી તે પીડા કોને પડી હોય ? વારૂં ઠીક, એમને પણ સુખ તો થશે. હું પ્રતિમા પૂરી આલેખુંછું અને તું તેમાં જે ભૂલચાલ થતી હોય તે દેખાડજે. (એમ કહી કેસરી રંગ તથા કલમ હાથમાં લેઇ આલેખવા માંડેછે).

(ह्रा) વયસ્યા—સખિ ! *નયનશરાસન—નેત્રની ભમરનું ધનુષ્ય. હરિણી ચીતરવાનું કારણ આગળ જણાવશે. વાઘ ચીતર્યો છે તે એમ જણાવવાને કે મારા પિતા રૂપી વાઘ મને ઉપાડી લેઇ જાયછે.

નાગરિકા—વયસ્યા ! હજી જરાક ઘેરોકેસરી જોઇએ આહા ! રૂક્મિણીના આંસુ તો તે જાણે ટપક ટપક મોતી ટપકતા હોય એવાજ આલેખ્યા છે ! (ચ)

સત્યભામા—કેમ સખી આટલો કે હજી વધારે ઘેરો કરૂ.

નાગરિકા—હવે તો એટલોજ, પણ સખી પેલી ભૃકુટી જરા વધારે વાંકી કરે તો ઠીક

સત્યભામા—જા જા, એથી વધારે વાંકી કરતો તો મારી— (કહી અટકી જાય છે)

નાગરિકા—કહેને કે શોક્યના ભણી નજર જાય બોલ્ય, એજ કહેવાનું છે કે કંઇ બીજુ ? (છ)

સત્યભામા—(લજ્જાપૂર્વક) હવા નાગરિકા ! તારે જે કહેવુ હોય તે કહ માર તો એથી આગળ કઇ બોલવુ નથી પણ પેલી સે એમની આગળી જોઇ કે ? બગાદને હજુ ધારતુ કેવુ બતાવી રહ્યા છે ?

નાગરિકા—સખિ ! હવે હુ જઇશ મારૂ મન ઘણુ ગભરાય છે અને ચેન પડતું નથી વળી થોડી વાર પછી તને આવી મળીશ પણ હવણા તો મને જવાદે હજુ તો મારે તારી સાથે ઘણી ઘણી વાતો કરવાની છે (એમ કહી જવા માંડેછે)

સત્યભામા—અલિ નાગરિકા ! તુ પણ વાલેશરી થઇ વેરીનુ જ કામ કરવા બેઠી કે શુ ? તુ તો જવાની તે જઇશ પણ મારા પ્રિયતમનેય સાથે લઇ જાયછે ! વારૂ લાવ્ય હુ એક વાર એમને ભેટી લઉ *

(એમ કહી પ્રતિમાને હૃદય સરશી દાબેછે તથા ચુંબન કરેછે)

નાગરિકા—વયસ્યા ! તારી તે ડાગળી છટકી ગઇછે કે શુ ? આ ચિત્રને આમ ચોળી નાખવાથી તારો કયો મનોરથ સિદ્ધ થવાનો હતો ? એ લાવ્ય મારી કને હવે તો મને જવાની આજ્ઞા આપ્ય.

(ચ) ચિત્ર પ્રતિમા પૂરી કરવાનુ કામ ચાલી રહ્યુ છે તેનો દેખાવ બતાવવાને આ વર્ણન છે

(છ) અધૂરૂ વાક્ય પૂરૂ કરવામા આવ્યુ છે માટે **વાક્યકેલી** નામે વીથીનુ અગ વાપર્યુ છે

* પ્રિયતમને—અહીંયા ચિત્રેલા કૃષ્ણને

સત્યભામા—સખિ ! જે થવાનુ હશે તે થશે પણ હુ તો તેને હવડા જવા દેવાની નથી પિતાએ તો મારા નમ્ર કૃતવર્મા સાથેજ કર્યો કર્યાં હશે તો પછે જોઉ છું ! મને થોડી વાર જનારી સમજી તારે જવુ ઘટતુ નથી જો દેવ મારે કાજે કંઈ નહિ કરે તો પછે હુ તેમનુ ધ્યાન ધરી ગાઢ સૂઝતુ કરીશ પણ હવા નહિ ! આ મારી આવગેલી પ્રતિમા તો તેમને આજને આજ મળે તેમ તુ કરજે, હો ! (जा)

નાગરિકા—અહો વશરથા ! તારે એ વિષે કશ પણ ચિંતા કરવી નહિ જે મારાથી થશે તે હુ એ માટે કરીશ તારી આનંદોની પ્રતિમા હુ આજજ પ્રભુને પહોચાડીશ (પછે વિચાર કરી) પણ સખિ ! એના લીલા રંગની કલમ તુ ખોળી લાવ્ય જોઇએ

સત્યભામા—શા સારૂ ? હવે એમા કશ પણ કરવા જેવુ નથી

નાગરિકા—પણ તુ લાવ તો ખરી જો તને મારૂ કહેવુ ગમે તો તે પ્રમાણે કરજે

સત્યભામા—(ઉઠી અવળે મોઢે કલમ લેવા જાયછે) સખિ ! ધેગી બોલી લાવુ કે ધીરી ? (એવે નાગરિકા ઉતાવળી પ્રતિમા લઇ ઉતરી પડેછે)

સત્યભામા—(સખેદ) અરે સખિ ! તે પણ આમજ કર્યુ કે ? મને પતિએ ઠગી, પિતાએ ઠગી, માતાએ ઠગી મેડીએ ચડાવી અને વહાલી સખી જે તું તે પણ આવી ઠગનારી રમી નાસી ગઇ ! અરે પ્રભુ ! એમજ થાયછે તો હવે મારે જીવ્યમા શો સાર છે

(એટલુ બોલી દીર્ઘ શ્વાસ નાખી ગોખડામા જઇ બેસે છે) (क्षा)

(આમતેમ જોતી ને પ્રતિમા સંભાળતી નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે)

નાગરિકા—(સઆશ્ચર્ય) અરે કાંતુ બીજુ કામ થયુ કે શુ ? હું શ્રીદામાને અહીં બેસવાનુ કહી ગઇ'તી તે મને વધારે વાર લાગી

(जा) સૂઝતુ કરીશ—મરણ પામીશ અહીં થોડી વાર જીવનારી કહીને કૃતવર્મા ઉપરની અપ્રીતિનુ તથા કૃષ્ણ ઉપરના અનુરાગબીજનુ ઉદ્ઘાટન કર્યું છે કૃષ્ણને પ્રતિમા પોહોચાડવાનો પ્રયત્ન છે આ વાક્યથી વર્ણાયો છે એવી રીતે બીજનો પ્રયત્ન સાથે યોગ થવાથી **ગર્ભસંધિ** વર્ણાયો છે

(क्षा) અહીં પ્રિય વિયોગથી કામના આવેશમા આવેલી સત્યભામાની વાણી મય ચેષ્ટા વર્ણવી છે માટે એ **તપન** નામે નાયિકાલંકાર વર્ણાયો છે

તેથી ચાલ્યો ગયો કે કેમ ? (એટલું બોલી શ્રીદામા ! શ્રીદામા ! કહી બૂમ પાડેછે).

શ્રીદામો—(આંખ્યો ચોળતો ચોળતો પ્રવેશ કરીને) શું છે ? શું છે ? જા રે જા ! આટલી બધી વાર તે લગાડતાં હઈશું ! જોને હું કેવો ઉતાવળો જઈ આવ્યો'તો !

નાગરિકા—તમે શુ ધૂળફુ ઘોળી આવ્યા'તા ? જો હું તો આ પ્રમાણે (કોઇ ન સાંભળે કે ન દેખે તેમ કહી પછે પ્રતિમા દેખાડેછે) સહુ સિદ્ધ કરી આવી. હવે જા અને દેવનુ મન મનાવ્ય. પણ હવે જે કરવાનુ હોય તેની ઉતાવળ કરજે હો; નીકર સિંહનો ભાગ શિયાળને લઇ જતાં વાર થવાની નથી. અને હું હવે સત્રાજિતૂને ઘેર જઇશ એટલે તને મળી શકાશે પણ નહિ. માટે જે કરવું હોય તે વહેલો કરજે. (યા)

શ્રીદામો—આથી આવ્ય. જો એ ગારે તો મેં (કાનમાં) આમ યોજના કરીછે. તું પણ સાવધપણે તેમ કરવા ચૂકની મા.

નાગરિકા—પણુ અહ્યા મહોત્સવ તો બંધ રહ્યાનું સંભળાય છે ને ?

શ્રીદામો—દેવના કારણથીજ બંધ રહ્યો છે ને ? એમ કરવામાં પણ આપણી યુક્તિજ છે ! તું તારે જે કરવાનું તે સાવધપણે કરજે એટલે પોબાર પહ્યા સમજવા. હવે હું જઉંછું અને તું પણ ત્યાં જઇ ધારેલું કામ સિદ્ધિએ પહોચાડવાની યોજનામાં લાગીજા.

(એમ વિચાર કરી બંને જણ ચાલ્યાં જાય છે).

(વિરહાગ્નિથી બળતા અને શ્રીદામાની વાટ જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—દાવાગ્નિથી વ્રજસમૂહને બળતો રાખનાર હું, મુચુકુંદ નેત્રાગ્નિથી કાલયવનનો દાહ કરાવી જેવો ને તેવો રહેનાર હું, જરાસંધે પ્રવર્ષણ પર્વતને પાવક લગાડયો અને તે જાજ્વલ્યમાન જ્યોતિમાંથી કંઇ પણ કષ્ટ વિના નીકળી નાસનાર પણ જે હું, તેને શું વિરહાગ્નિ દગ્ધ કરવા ધારે છે ? અરે આત્મભૂ ! હું પણ શંકરનો પરમ ભક્ત છું હો ! મને પીડા કરવામાં કાંઇ કાઢવાના નથી ! હા કુસુમેષુ ! હવે તો અતિ

(યા) અહીં અર્થની સાધના કરવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે યુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર.

થયુ ! આ હૃદય મહાઅ કે સુરાઅ સહન કરવાને તૈયાર છે, કિન્તુ હે મકરધ્વજ ! તારા કમળ જેના કોમળ શર મારાથી સહન થતા નથી (એમ કહી નિ શ્વાસ નાખે છે) અરે શુ શ્રીદામોય પણ અઘાપિ સુધી નજ આવ્યો કે ? હોય એમજ હોય; "પડય, પડય તો કે સદાવડી !' (ઞ)

(એવે જય જય મહારાજ કહી શ્રીદામો પ્રતિમા સંતાડતો પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રીદામો—વયસ્ય ! તમારે કાજે અથડાઇ 'અથડાઇ મારો તો આરો નીકળી ગયો

કૃષ્ણદેવ—સખા ! પણ કંઈ વળ્યુ કે નહિ ?

શ્રીદામો—અમે જાણ્યાએજ છિયે કે અમને પડેલુ કષ્ટ કોઇ પૂછનાર નથી, પણ કામ થયુ કે નહિ તેનીજ ખબર પૂછાશે !

કૃષ્ણદેવ—ગોપબધુ ! તારી પ્રકૃતિ તો સારી છે ? વારૂ કહે જોઇએ પ્રિયા તને કહીં મળી ? અને એની પ્રીતિ મારા પર છ એવુ તને કંઇ વાતચિતમા જણાયુ કે નહિ ? (ઠા)

શ્રીદામો—મારી સાથે વાતચિત તો કરી પણ હુ ગોવો ગમાર છુ કે તેની તમારાપર પ્રીતિ છે કે નહિ તે પૂરેપૂરૂ સમજી શક્યો નહિ ! (એમ કહી પ્રતિમા સતાડતો જાય છે) (ઢા)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! આ સમય હાસ્યનો નથી વારૂ જો તું પૂરેપૂરૂં સમજી શક્યો નહિ તો જેટલુ સમજ્યો, તેટલુ કહે જોઇએ

(ટા) અહીં હાસ્યાગ્નિપાન વગેરે થઈ ગયેલા કાર્યનુ કથન કર્યુ છે માટે ઉત્કીર્તન નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યો છે આત્મભૂ—કામદેવ ' શંકરનો પરમ ભક્ત ઇ૦—અર્થાત્ શંકરની પેઠે તને બાળી મૂકીશ એ ધ્વનિ છે કુસુમેષુ—ફૂલના બાણવાળો—કામદેવ કુસુમેષુ એ નામનુ નામ હોવાથી વિશેષ્ય છે અને એ વિશેષ્ય ઉપરથી કૃષ્ણને તે બાણ પ્રહાર કરે છે એમ સમજાયુ છે માટે પરિકરાંકુરાલંકાર

(ઠા) ગોપને સારૂ લગાડવાને તેની પ્રકૃતિ પૂછી છે અને એમ કરીને તેને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધો છે માટે મગ્રહ નામે ગર્ભસંધિનુ અંગ વર્ણવ્યુ છે

(ઢા) અહીં શ્રીદામાએ પોતાને રસજ્ઞ કહીને નાગરજનાનુ કાર્ય કર્યું જણાવ્યુ તેથી તે વચોહાસ્યનર્મ નામે કૈશિકી વૃત્તિનો ભેદ વર્ણવ્યો છે, તથા પ્રતિમા સંતાડતો જાય છે માટે ક્રિયાનર્મ નામે કૈશિકીનો ભેદ વર્ણવ્યો છે

શ્રીદામો—મહારાજ ! એમા તે શું કહેવું છે ? હવે તો હું ઘેર જઉં છું, મને તો ભૂખ લાગી છે

કૃષ્ણદેવ—બેશ બેશ, તને મોકલવાનું પ્રયોજન શું તે પણ કંઇ સમજે છે કે નહિ ? (પછે તેનું લુગડું ઝાલી આચકો મારે છે એટને સંતાડેલી પ્રતિમા પડી જાય છે) અહયા ! આ શું ? ક્યાથી લાવ્યો અને આ પ્રતિમા કોની છે ? હા હા, એ મે ઓળખી, પણ કહે એ કેણે આલેખી ? .

શ્રીદામો—મહારાજ એજ તો ! એવી તો હું ધણીએ છગીએ દાડું છું !

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા બોલ્ય, બોલ્ય, આ તું કયાથી લાવ્યો અને કોણે કાઢેલી છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! એ સુવર્ણસરોજિકાનામીએ કાઢી છે અને આપનો ગોપ ત્યા જઇ યોગને ઠગી ચોર ગાળી લઇ આવ્યો છે એ ! કયા જરા ત્યા છે, જો સાભળવાનો અવકાશ રહ્યા હો તો કહુ (હા)

(કૃષ્ણદેવ પ્રતિમા ભણીથી શ્રીદામા ભણી જોઇ)

કૃષ્ણદેવ—ગોત્ખધુ ? હું આ પ્રતિમામાં આલેખેલા ભાવ જોઇ રહ્યા પછી તારી વાતથી જાણીતો થઇશ (એમ કહી પ્રતિમા ભણી નજર કરેછે)

શ્રીદામો—પણ મહારાજ ! હું ભૂખી જઇશ સારે ?

કૃષ્ણદેવ—તેનતો ફરી સાભરી આવે એવું હું કરીશ પણ સખા જો તો ખરો, આપણે એને છળ કરી ગોલાવી તથા એ કેવી ભ્રૂકુટિ ચઢાવી રહી છે ?

શ્લોક.

મદ ! કર મરોડી ખેચતો શું આમ !,
અતિ અતિ થઇ નાઠી મિત્ર ! આમ આમ !,

(૭) પ્રતિમા જોવાની કૃષ્ણની અતિ ઉત્કંઠાનું ગ્રહણ કરે છે જો સાભળવાનો અવકાશ રહ્યા હોય તો ઇ૦ વચોહાસ્યનમ

સમરધનુ નહિ એ તો, શો કરું હું વિચાર,
તિલક હરતણું એ, ચાપ શંકા અપાર. ૫

અપિચ—

શ્લોક.

ત્રિપુણ્ડ્ર જે હરતણું, વદતાં ન ફાવે,
રે રે વયસ્ય ! ઉપમા, મનમાં ન આવે;
જો હું શશી સમ વદું, તવ તે કલંકી,
કો ભ્રૂ સમાન નવ હું, ગણું સિંહલંકી. ૬

શ્રીદામો—મહારાજ જો એની ભ્રગુટીને કોઇની ઉપમા અપાય એવી નથી તો પછે એની અધરધુરી કેવી હશે તે તો કેમજ કહેવાય ! (હા)

કૃષ્ણદેવ—મકરંદના સ્વાદની તે મધુપરને શી પરખ ! એ તો ભમરજ ભોગવી જાણે. પણ સખા એણે ચટક કર્યો છે તે તે જોયો કે ! જો જો !—(જા)

શ્લોક.

પૂર્ણિમાચંદ્ર જાણે વર વસ્તુસરી, ધાર બાંધી રહ્યો છે,
શોભા સારી શશાથી કિરણ પસરિયા, હાર્ન એ તો ગયો છે;

આકાશે એક નિધુ દય અહિ નિરખુ અભ્ર આવે ન પાસે,
એ પૂરા ચદ્ર માહે મલિનપણુ દિસે સ્વચ્છ આ બે પ્રસગે ૭

શ્રીદામો—કહાનજી ! હજુ તાગ જોવાના રહ્યા તે દેખાડશો કે ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) તારા જુએ એવાજ દેખાયછે ! પણ તારા એય સશયનું મારી પ્રિયાના અલૌકિક લાવણ્યવડે સહેજ સમાધાન થાય તેવુ છે જો સાભળ્ય —(થા)

શ્લોક.

વગર કલન્તિ ઉગ્યા, એક નહિ પણ નિધુ ભલા બે આ,
તારા ઝાખા થઇને અગેઅગે વશી રહ્યા જ આ ૮

શ્રીદામો—દેવ ! એ જાણે દેવી થવાને એકે અગે ન થઇ હી હોય અવી દેખાય છે

કૃષ્ણદેવ—નવરા ! એ અગેઅગની શોભા વર્ણવતા સુધી મનોજ મો ઊભો રહેવા દે એમ લાગતુ નથી તથાપિ એ આપણાથી લજ્જા પામે છે તે સમયે એનો દેખાવ કેવા થયો છે તે તુ જો –(દા)

શ્લોક.

નયને નમતી ગમતી ગવરી,
લજવાની અતિ ગતિ જો શી કરી,

---

૭ શ્લોક—સગ્ધરા વર-ઉત્તમ વસ્તુનશી—ર્હુંવ (ગેળાકાર) જેવી. વિધુ-ચદ્ર દ્વય—એક કપાળનો ચાદલો અને બીજે મુખચદ્ર અભ્ર—વાદળુ આકાશના ચદ્રને વાદળુ નડે છે, પણ આ બે ચદ્રને તો તે પણ નડતુ નથી ઉપમાન દોષનાણુ વર્ણ્યુ છે માટે **નિદોપમા**

(તા) સત્યભામામા ચદ્ર વર્ણ્યિ છે ત્યારે તારાપણુ હોવા જોઇએ એવા વિચારથી શ્રીદામો કહેછે કહાનજી ! ઇ૦ ઘર ગીના આસુના ટપકા ચીતર્યા છે તે બતાવવાની આ ગર્ભિત સૂચના છે પણ કૃષ્ણને તેપર લક્ષ દોરતા નથી એમ વાતીને કવિએ કૃષ્ણનો સત્યભામા ઉપરનો અનુરાગ **ધ્વનિત** કરી બીજનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (થા) તાગ-(આકાશમાના) લાવણ્ય—સુદરતા

૮ શ્લોક—ગીતિ તારા—પરસેવાના ટપુરતી કે મોતીના આકાર રૂપી અવકારને પગ શોભા આર એવુ એનુ રૂપ છે એ **ધ્વનિ** (દા) મનોજ—કામદેવ

મ઼ે વને ઢી એ છુાવે,
વદતી વિતા અતિશે ન રવે ૯

અપિચ—

શ્લોક.

સકોચાયે કારે, કુમુદિની પેઠે તદા ઘણી શોભે,
પ્રાતર દિ કર થેભે જોઇ ક્ષોભે પ્રભાવડે લાભે ૧૦

શ્રીદામો—કહાનડ! 'ભાભા ભારમા તે વહુ લાજમા' એમ તો કઈ નહિ યતુ હાર!

કૃષ્ણદેવ—શ્રી મા! તારે ચને મારે સ્નેહ શી રીતે થયો હશે એ સમજાતુ નથી! જો જો પ્રિયા ી સર્વાગસુદરતા શી શાભી રહી છે! (ઘા)

શ્લોક.

જ્યોતિષ્મતી મ્હુ ચદ્રની તો ધવલતા એના લહુ,
જ્યાત્સના જો જડી નેઉ હેડે (છે) શિતળતા એવુ કહુ,
ના ના નથી છ અધિક એથી, કામનરી કામિ ી,
સવાગ સુદરતા સ્વીકારે, (ભમ) હત્મમેઘની દામિની ૧૧

---

૯ શ્લોક—તોટક વૃત્ત નયને નમ્તી—નેત્ર નીચા ઢાળતી (લજ્જા નામે ભાવની વ્યજના) મ ને—મદન (કામદેવ)ને પણ અથવા મદને જુવાનીના મદને અતિશે ઇ૦ એ અતિશય ધાટો કાઢીને બોલતી નથી) આ પણ લજ્જા નામે ભાવની વ્યજના છે)

૧૦ શ્લોક—ગીતિ જ્યારે પ્રાત કાળને સૂર્ય ઊગછે ત્યારે જેમ કુમુદિની (પોયણી) પોતાના અગમા સકોચાય છે (બીડાઇ જાયછે) તેમ મને જેઇને આ સ્ત્રી પોતાની કાયામા સકોચાઇ જાય છે ત્યારે એ ઘણી શોભે છે વળી જ્યારે પ્રાત.કાળનો દિનકર (સૂર્ય) તેને જેઇને થેભે છે (અટકી ઉભો રહે છે) ત્યારે એ તેનાથી ક્ષોભ પામછે, પણ તેની પ્રભા (કાતિ) વડે લોભ ય છે અથવા દિનકર તેની પ્રભાવડે લોભાય છે અહીં પણ લજ્જા નામે ભાવની વ્યજના છે માટે એ મુગ્ધાનુ વર્ણન છે કાતિ અતિશય વર્ણી છે માટે દીપ્તિ નામે નાયિકાલકાર વર્ણાયો છે

(ઘા) તાર અને મારે ઇ૦—અર્થાત્ તુ તો કેવળ વિવેક વગરનો અને નીરસ જણાય છે'

૧૧ શ્લોક—હરિગીત જો એને હુ ચદ્રની જ્યોતિષ્મતી (ચદ્રના જેવી કાતિવાળી) મ્હુ તો ધવલતા (ધોળાપણુ) ચદ્રમા છે તે એનામા આવે, જો ચદ્રની જ્યોત્સ્ના (કિરણમાળા) એનામા છે એમ હુ હૈડે જાણી લઉ (માનુ) તો એનામા શીત

અપિચ—

શ્લોક.

ચપળા ચતુરા કેવી, તડિત તરૂણી ગઇ નહિ ભાળી,
કુચગ્ર કુશે ભેદ્યુ આ કરિવરતુ હદે અહા ભાળી ! ૧૨

શ્રીદામો—મહારાજ ? એ તો બધુય ખરૂ પણ પેલો વાઘ ને બકરી એ શા કાજે ચીતર્યા હશે ? હુ તો ધારૂ છુ કે દેવના ચતુરાઇ જણાય આવે કે દોને વાઘ બકરી સાથે ચિત્રામણ પણ ચીતરતા આવડે છે ખરા ! એટલાજ કાજે એ બે ચીતર્યા હશે બાકી બીજુ શુ ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—(તે બે ચિત્ર જોઇ) સખા ! મારી કને જે ચિત્ર છે અને તુ જને બકરી કહે છ તે બકરી નથી પણ હરિણી છે (વિચાર કરી) હા હા હુ સમજ્યો ! અરે આ શુ ? (નિશ્વાસ નાખી) વિધાએ મને આવોજ ગણ્યો કે ? (પા)

ળતા છે એવુ કહ્યા બરાબર થાય છે; પણ આ તો એના કરતા પણ અધિક કામકારી કામિની છે (ચદ્રની સાથે સરખાવતા એક એક અગની સુદરતા વર્ણાય છે, તે ઠીક નથી) અને હુ તો એના સરવા અગની સુદરતાનો સ્વીકાર કરવાવાળો છુ માટે એને મારા હૃદય રૂપી મેઘમા રહેનારી દામિની (વીજળી) કહુ છુ **અધિકોપમા** કામે યુક્ત શોભા વર્ણી છે માટે **કાન્તિ** નામે નાયિકાનકાર ' હૃદયમેઘની દામિની ' એ શબ્દોવડે કૃષ્ણના અનુરાગ રૂપી બીજને ખુલ્લુ કર્યુ છે

૧૨ શ્લોક-ગીતિ કોઇ પુરૂષ એકાએક તેને લેઇ ગયો તે યાદ આણીને કહે છે ચપળા ઈ૦—એ ચતુરા કેવી ચપળ છે કે તરૂણી તડિત-(વીજળી)ની પેઠે ગઇ અને મારા જોવામા પણ ન આવી ! કરિવરનુ—ઉત્તમ હાથીનુ ' કુચઅકુશે ' એ શબ્દથી શૃગારભાવ ઉઘાડી રીતે જણાઇ આવેછે માટે **હેલા** નામે નાયિકાનકાર ચપળા અને તડિત, તથા ચતુરા અને તરૂણી એવા એકજ અર્થની પુનરૂક્તિ દેખાડી છે માટે **વ્યપેત અર્થયમક** જેમ કાવ્યપ્રકાશમા, " तनुवपूरजघन्योसौ करिकुजररुधिररक्तखरनखर । तजोधाममह पृथुवाम्नामिन्द्रोहरिर्जिष्णु ॥ એમા तनु-वपु, करि-कुजर, रुधिर-रक्त, तेज -धाम-मह इद्र हरि जिष्णु એ એક અર્થના શબ્દોની રચના કરી તે જૂદા જૂદા અર્થે વાપર્યા છે ચિત્રચદ્રિકામા પણ द्वारपर ઈ૦-' કવિતા એજ જાતની છે

(ના) શ્રીદામો હરણીને બકરી માની ' વાઘ અને બકરી ' વગેરે બોલે છે

(પા) શ્રીદામો કયા ચિત્રને ઉદ્દેશીને કહેછે તે સ્પષ્ટ કરે છે સખા ઈ૦-મારા

શ્રીદામો—ભગ્ય! આ વળી વચનમાં વધારે કેવુ ? એમાંથી વળી કઇ 'ઇંદ તુરીય' નીપજે એવુ છે કે શુ ? (જા)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) ગોપબંધુ ! એ ચિતારે રિસામે આવા ભાવનુ સૂચન કર્યું છે સાંભળ—

શ્લોક.

દગબ્ધુ હરિણીકેરૂ, અશ્રુ ચાતે કરેછે,
મૃગઅરિ ઉરતો ભાગે, સ્મશ્રુ શ્રગ ધરેછે !
નથી ઘટિત થયુ એ, એમ કાંતા કહેછે,
ભગ કંગ છગ વાંસા વ્યર્થ આ દૈ' દહેછે !! ૧૩

ભામિ—

શ્લોક.

અરે એવુ કોણે કર્યું આજ ભારી,
ખરે કીર્તિ મારી અતિસે લજારી !
હવે હુ હર્ણું ચહુથી શક હોગે,
ભલે ન્યાય નાની બૂ પાનાગ તોગે . ૧૪

શ્રીદામો—(ખખડાટ સાંભળી ગભરાયલાની પેઠે) દેવ ! દેવ ! નાસો નાસો ! નાસજો નાસજો ! નાસજો ભારી નાસજો ! (જા)

(અવે એકદમ ઉતાવળે આવતી રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—(સકોપ) અરમા ગોપબંધુ ! એ શુ બોલ્યો ? ફરી બોલ્ય જોઈએ તુ લાડકો તારા દેવનો ! ને બીજાંને કઈ અવળુ કહીશ તો જોના જેવુ થશે (મા)

શ્રીદામો—(નમન કરી) દેવિ ! મે તો મારા વયસ્યને કહ્યુ કે તમને નંદ યશોદાનો કે સુદામા જેવા મિત્રનો ના ગણુ, ના ગણુ કે પાડ ! એમા તે અમે શુ જૂઠુ કહ્યુ ? અરે પ્રભુ ! ગરીબનો બેલી રામજ છે 'ખરા બોનો માએ માર્યો' ! વારૂ દેવિ ! અમે હવેથી એવુ નહિ બોલિયે અને જો તમને અમારા પગલા ન ગમતા હોય તો અમે અમારા વ્રજમા જતા રહિયે (મા)

રૂકિમણી—(સકોપ) ગોપબંધુ ! હુ તને મારી પેઠે ઓળખુ છુ અને જાણુ છુ કે મારા આવ્યાથી તને અંગેઅંગે કીડિયો કરવા જેવુ થશે અહા ! વાકચાતુર્યમા કઈ મણા નથી ! " છાણના દેવ અને કપાશિયાની આંખ્યો " ઠીકજ છે (યા)

શ્રીદામો—જો એમજ છે તો અમે અમારે આ ચાલ્યા (એમ કહી જતો રહે છે)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવ પાસે જઈ) કેમ આર્યપુત્ર ! તમે કહેતા'તા

(મા) દેવીના ક્રોધયુક્ત વાક્ય વર્ણાયા છે માટે **તોટક** નામે ગર્ભસંધિનુ અંગ થયુ

(મા) વયસ્ય—મિત્ર (કૃષ્ણ) નાગણુનો અર્થ ફેરવીને ના ગણુ (ગુણ–ઉપકાર નહિ) એવો અર્થ કર્યો માટે **પતાકાસ્થાન** વર્ણાયુ છે પતાકાસ્થાન વિષે સાહિત્ય દર્પણમા લખે છે કે

' यत्रार्थे चिन्तितेन्यस्मिन् तल्लिङ्गोन्य प्रयुज्यते ।
आगतुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ "

' જ્યા કોઈ એક અર્થનુ ચિંતન કર્યું હોય અને ત્યા તેનાજ જેવા બીજા અર્થની યોજના આગતુક ભાવવડે કરવામા આવે તેને પતાકાસ્થાન કહેછે '

(યા) છાણના દેવ—અર્થાત કૃષ્ણ જેવા સ્વામીને તારા જેવોજ સખા હોય તો !

ને કે હુ તો કશાયમા નથી ! ત્યારે ચક્ર કોના પર ચઢાવવાનો વિચાર કરોછો ?

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારૂ મન તો શકાશીલ રહેવાનુ તે રહેવાનુજ મને આજે જવરવ્યાધિ પીડે છે તેનો નાશ કરવાને હુ ચક્રનુ સ્મરણ કર'તોતો એટનામાય પણ તમને જો શકા પડી ત્યારે તો હવે પ્રારબ્ધ ! (रा)

રૂકિમણી—દેવ ! દાવ તો ઠીક લડાવતા આવડે છે 'જેવા ચાકર એવા ઠાકર' પણ પહેના પ્રેમની વાતો કરતા'તા તે આવા હડહડતા વ્યાધિમા શી રીતે થતી'તી ? (रा)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! શ્રીદામો રાધા આદિકની વાતો સભાળી અને તેનો ત્યાગ કહી મારી નિદા કરવા લાગ્યો, ત્યારે મે તેને એ પૂર્વની વાતો ગણાવી ટાઢો પાડ્યો ! એમા તે અમે શું કર્યું કે તમે આટના બધા તપી ગય કો ?

રૂકિમણી—અમારે તપવુય છે કોના પર અને કહેવુંયછે કોને ? પણ આખે જોએની વાતને ખોટી પાડે છો ત્યારે કહેવુ પડેછે મહારાજ કહો જોઇએ, જ્યારે હુ આવી ત્યારે તમે પછે શુ સતાડતા'તા ?

કૃષ્ણદેવ—હા હા, ખરી વાત ! એ તો મે રાજ્યકાજ સંબધીના પત્રો દબાવી મૂક્યા છે જ્યન જોવા હોય તો જઇને કરારે જુઓ, એને પછે આપોઆપ બોલતા બધ થઇ જશો

રૂકિમણી—દેવ ! એના ખોતરણા કાઢવાને અને કોઇના ઢાકણા ઉઘાડા જોવાને મારે કયા કાળા હાથની બાધા છે કે તે હું જોવા બેસુ ?

(એવે ત્યા ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલ પ્રવેશ કરેછે)

દ્વારપાલક—દેવશ્રી ! આપના મિત્ર આપને જોવા માટે આણીપા આવેછે •

કૃષ્ણદેવ—અરે દ્વારપાલક ! જા તેમને અહીં લઇ આવ્ય

(रा) ચક્રની યોજના શત્રુ પર કરવાને સભારી છતા તેની યોજના જ્વર ઉપર ફરી બનાવી, માટે આ પણ **પતાકાસ્થાન** વર્ણાયુ છે

(रा) જેવા ચાકર ઇ૦—શ્રીદામાએ નાગાપુને ઠામે ના ગણ અર્થ ઘટાવ્યો ત્યારે તમે ચક્રની યોજના જ્વરપર ઘટાડી !

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! આ કંઇ નરકાસુરને જીતવા જવા જેવું તો નથી ? (વા)

કૃષ્ણદેવ—જો પ્રિયા એમ લાગતું હોય તો તમે પણ કરારે બેશી રહો; અથવા આ અતઃપુરમાં જઇ ચિકિત્સા જુઓ.

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! મારે એટલું બધું કરવાની શી ગરજ છે ? 'જેવું વાવશો તેવું લણશો.' (એવે ત્યા દ્વારપાલક સાથે વસુદેવ પ્રવેશ કરે છે અને રૂક્મિણી ચાલી જાય છે.)

વસુદેવ—અહો કુલદીપક ! તારી પ્રકૃતિ કેવી છે ? મને તો અધુના શ્રીદામાએ કહ્યું કે કૃષ્ણદેવની પ્રકૃતિ જ્વરવડે અતિ પીડિત છે અને આવતી કાલનો દ્વારકાગમોત્સવ પણ એજ કારણથી બંધ રહેવાનો છે. મે એ વાત સાભળી કે હું તો તર્લગ તારી કને આવ્યો. કુળદેવી સર્વ સારા વાનાં કરશે. (શા)

કૃષ્ણદેવ—પિતાશ્રી ! શ્રીદામાએ કહી તેવી મારી પ્રકૃતિ પૂર્વે થઇ ગઈ હતી; કિન્તુ અધુના તો મને સારો આરામ છે. મને હવે ઘરમાં ગમતુ નથી માટે હું પણ તમારી સાથે મહારાજાને મળવા આવુછું. (પછે ઊઠી પ્રતિમાને ગુપ્ત સ્થળે સંતાડી દેછે, અને શ્રીદામાનાં મનથી વખાણ કરેછે) (સા)

વસુદેવ—અહો કષ્ટમોચન ! જો તને સદ્મમાં નથી સુહાતું તો ચાલ્ય આપણ શનૈઃ શનૈઃ સભાસ્થાનમા જઇએ. (હા)

કૃષ્ણદેવ—હા પિતાશ્રી એમજ કરીએ તો ઠીક. (એટલું બોલી બને જણ ધીમા ધીમા ચાલ્યા જાય છે).

તૃતીયાંક સમાપ્ત.

(વા) શ્રીદામાની પાછલી યુક્તિ યાદ આણીને કહે છે. આર્યપુત્ર ઇ૦.

(શા) અધુના—હમણા

(સા) કિન્તુ—પણ. શ્રીદામાના મનથી વખાણ કરે છે—રૂક્મિણી રૂપી વિઘ્ન ટાળવાને શ્રીદામાએજ વસુદેવને મોકલ્યા હતા, એમ વ્યજિત કર્યું છે

(હા) કષ્ટમોચન—કષ્ટમાથી છોડાવનાર (કૃષ્ણનું સંબોધન) સદ્મ—ઘર. શનૈ. શનૈ —ધીમે ધીમે

અંક ૪ થો.

(કૃતવર્મા અને પદ્મપ્રભા વાતચીત કરતાં પ્રવેશ કરે છે.)

કૃતવર્મા—અરે પદ્મપ્રભા ! તુ આજ અહીં ક્યાથી ? કેમ, રાણી રૂકિમણી તો આનંદમા છેને (अ)

પદ્મપ્રભા—અહો હાર્દિક્ય ! સ્વામિની અત્યાનંદમાં છે અને તમને કઇ કામ માટે બોલાવે છે. મને કહ્યું છે કે ગમે તે કામ કરતા હોય તો તે બધ રખાવી એકદમ વિનયપૂર્વક તેમને અહીં બોલાવી લાવજે. (आ)

કૃતવર્મા—(સઆશ્ચર્ય) શું મને રાણી અને તે પણ રૂકિમણી બોલાવે છે ! ના ના, એમ હોય નહિ; તમે દેવીના સખી પદ્મપ્રભાજની !

પદ્મપ્રભા—અહો નરશાર્દૂલ ! શુ ઓળખાણ પણ પડતું નથી કે ? તમને રૂકમીની ભગિની અને પરમ ઐશ્વર્યવાન કૃષ્ણદેવની પ્રિયા જે રૂકિમણી તેજ બોલાવે છે, અને હુ તેમની મુખ્ય સખીમાની એક સખી છુ તે તો તમે જાણોજ છો. (इ)

કૃતવર્મા—વારૂ ઠીક ચાલો ત્યારે. પણ પદ્મપ્રભા! શા કાર્ય માટે બોલાવે છે તે જો તું કંઇ જાણતી હોય તો કહે, જેથી મારે સાથે રાખવા જેવુ હોય તે હુ સાથે રાખુ.

પદ્મપ્રભા—(કાને હાથ દઇ) કેમ બોલાવે છે તે વિષે હુ કઇ પણ જાણતી નથી.

કૃતવર્મા—હમણા નહિ તો ઘડી રહીને અથવા આજ નહિ તો કાલ પણ મને બોલાવવા વિષેની કઇ ચર્ચા થયાનુ તારા જાણવામા હોવુજ જોઇએ.

પદ્મપ્રભા—હે હાર્દિક્ય ! તમે જેમ મારે વિષે જાણવાપણાનું અનુમાન કરાઓ તેમજ હુ એ વાતથી જાણીતી હોત, પણ મારી પ્રકૃતિ બે દિવસથી સારી નહોતી તેથી કાલ ઉગ્યો ને કાલ આથમ્યો તે પણ મારા જાણવામા નથી. ચાલોને, ત્યા ગયેથી સર્વે સમજાશે.

(अ) રાણી—રાણી (आ) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા. (इ) નરશાર્દૂલ—મનુષ્યોમા વાઘ જેવો પરાક્રમી

કૃતવર્મા—હા હા, એ તો જણાશેજ; તોપણ પહેલેથી કંઇ જણાયું હોત તો ઠીક પડત વારૂ ત્યારે ચાલો આપણે ઉતાવળ જઇ તર્કવિતર્ક થતા અટકાવીએ. (એમ કહી બંને જણ જાય છે.)

(સુખાસનારૂઢ કનકમાલિકા સહ રૂક્મિણી પ્રવેશ કરે છે). (ई)

કનકમાલિકા—(આગળીવડે) દેવિ ! જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દિક્યને તેડી ઉતાવળે ઉતાવળે આવતી જણાય છે.

રૂક્મિણી—હા સખી ખરૂં; હવે પેલો (કાનમાં કહેછે) તાલ આપણે ખરેખરો મચાવવો જોઇએ.

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ માટે તમે વધારે ચિંતા રાખો મા, તમે કહેજો એમ (કાનમાં), અને હું કરીશ આમ (કાનમાં) (એવે કૃતવર્મા તથા પદ્મપ્રભા કને આવે છે) (उ)

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાણીનો જય જયકાર હો.

રૂક્મિણી—(સવિનય) અહો હાર્દિક્ય ! આવો પધારો. આજ કંઇ આ ગમ આવવું થયું દેખું ! (પદ્મપ્રભા ભણી જોઇ) કેમ સખિ ! કૃતવર્મ મળ્યા કે નહિ.

પદ્મપ્રભા—(વિચારમાં પડી) હેં હેં દેવિ ! તમે શું કહ્યુ?

કનકમાલિકા—કેમ કંઇનું કંઇ કરી આવી કે શુ "ગામનું ઘોડા તળે અને ઘોડાનું ગામ તળે નાખવાની જેને ટેવ હોય તે શી રીતે ટળે ?"

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાણિ ! કૃતવર્મને બદલે પદ્મપ્રભા મારૂં નામ સમજી હશે હવે એના પર રીસ કરવાનું કંઇ કારણ નથી. હોય ભૂલ્ય તો બ્રહ્માની પણ થાય. વારૂ મને આપનો અનાયાસે મેળાપ થયો એજ હું ધન્યતા માનું છુ

રૂક્મિણી—અહો હાર્દિક્ય ! એ તો ઠીકજ છે કે તમને બોલાવી લાવી; પણ કંઇ બીજુંજ ઓડનું ચોડ વેતરી બેસે તો કેમ કરીએ ? હવે એ તો મારા કામનીજ નહિ એને આવડો મોટો 'આ' નો ભેદ સમજાયો નહિ ત્યારે બીજું શું સમજવાની હતી. (ऊ)

(ई) સુખાસનારૂઢ—સુખાસન ઉપર બેઠેલી (उ) વયસ્યા—મૈત્રિણી—સખી

(ऊ) 'આ'નો—'આ'કારનો. કૃતવર્મ અને કૃતવર્મા, બે શબ્દોમા જે અલ્પ 'આ' સ્વરનો ભેદ છે તે

કૃતવર્મા—અહો રાજ્ઞિ ! એમ એનાપર કોપ કરવો ઘટે નહિ. તેમ એને આ પ્રાસાદ તજાવો અને તેનો નિમિત્ત કારણ હું બનું એ ઠીક નહિ. હોય 'ભણવા ભૂલે અને તારા ડુબે.' આ સમયે તો એને મારે કાજે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. (પદ્મપ્રભા ભણી જોઇ) અહો પદ્મપ્રભા ! તું હવેથી ભૂલ કરતી મા જા જઈ કૃતવર્મને બોલાવી લાવ્ય.

રૂક્મિણી—(સકોપ) જોજે કૃતવર્મને બદલે કૃતકને બોલાવી લાવતી ! શું કરૂં ? હાર્દિક્યના મોંતે મારાથી કંઈ કરાતું નથી, બાકી સર્વે સારાં વાનાં થાત ! (क)

કૃતવર્મા—જા જા ! જઇ સત્વર બોલાવી લાવ્ય. (પદ્મપ્રભા જાયછે). રાજ્ઞિ ! હવે હું પણ જઇશ (એમ કહી કૃતવર્મા ઊઠેછે)

રૂક્મિણી—(સવિનય) હાર્દિક્ય આવજો હો. અને તમારે નકામો ધક્કો પડ્યે. તેનું કંઇ મનમાં લાવશો મા.

કૃતવર્મા—(નમન કરી) એમાં તે અમારા જેવાએ મનમાં શું લાવવા જેવું છે ? ધન્ય ભાગ્ય કે મારા જેવાને અનાયાસે આપના દર્શનનો લાભ થયો. (હવે તો હું રજા માગુંછું એમ કહી ચાલવા માંડે છે).

રૂક્મિણી—(સાંભરી આવ્યાની પેઠે અભિનય કરી) હા હાં, હાર્દિક્ય ! તમારાં તો લગ્ન થવાનાં છે તે શું ?

કૃતવર્મા—(સલજ્જ) હા રાજ્ઞિ ! એમ કહેવાય છે ખરૂં.

રૂક્મિણી—એમ છે, એવુ કેમ નથી કહેતા ?

કૃતવર્મા— તે તો તમને વિદિત હશેજ કે સત્રાજિતનું મન સરોજપત્ર જલવત્ સ્થિર છે. જો એવું છે તો પછે 'એમ છે' એમ કેમ કહેવાય ? (ख)

(क) હાર્દિક્યના ઇ૦—અર્થાત્ હાર્દિક્યની શરમ છંડાતી નથી માટે હું તને કાઢી નથી મૂકતી સારાં વાનાં થાત !—એને કાઢી મૂકત, અને તેથી એક મૂર્ખ દાસીની પીડા ટળત ! (અથવા વક્રોક્તિમાં).

(ख) વિદિત—માલમ. સરોજપત્ર જલવત્—સરોજ (કમળના) ના પાંદડા ઉપર પડેલા જળના બિંદુના જેવું. અર્થાત્ જેમ કમળના પાંદડા ઉપર પાણીનું ટીપું સ્થિર રહેતું નથી તેમ સત્રાજિતનું મન પણ સ્થિર નથી.

રૂકિમણી—હાર્દિક ! એ તો તમારૂ કહેવુ ખરૂ છે મે પણ કાને સાભળ્યુ હતુ કે જો સત્રાજિત્ તમને કન્યાપણ કરે તો શત ધન્વા મેરુ દદ મચાવવાને સજ્જ થઇ રહ્યો છે (લ)

કૃતવર્મા—રાણિ ! એ વિષે તો કઇ ગહુ વિચાર કરવા જેવુ નથી શતધન્વા તો મૂર્ખ છે અને ખાની ઘગત્ ગજના જન્મથીજ કરતો આવ્યો છે એનામા તે શું પૌરૂષ છે ? (લ)

રૂકિમણી—પણ હાર્દિક્ય ! મે એવું સાભળ્યુ છે કે જો તેનો દાવ ફાવે તો તે કન્યાહરણ કરવાને સજ્જ થઇ રહ્યા છે ઓને વળી વયોવૃદ્ધ (સલજ્જ) પણ ઉથલવાના સભળાય છે ! (ए)

કૃતવર્મા—શતધન્વાથી કન્યાહરણ તો થઇ શકે એવુ નથી કારણ કે મે જ્યારે એ વાત સાભળી ત્યારે તેમ ન થવા માટે સર્વ યોજના મારા આપ્ત વર્ગને ભેગવી યથાર્થ કરી રાખી છે (સસ્મિત) અક્રૂરતુ પણ સભળાય છે ખરૂ. (ए)

રૂકિમણી—અમારે તો કહેવાનુ એજ છે કે રહેવાય તેટલા આવધ રહી કન્યારત્ન બીજા કોઇને હાથ ન જાય તેમ કરજો સારા કામને અણધાર્યા અનેક વિઘ્ન થાય છે, ત્યારે પ્રભુનો પાડ માનવા જેવુ એ પણ ઠીક થયુ કે દ્વારકાગમોત્સવ અટકો (એવે જવનિકાન્તર્ગત શબ્દ થાય છે કે " દેવની પ્રકૃતિને સ ગ વે દ્વારકાગમોત્મવ બ ધ રહ્યા'તો તે કુળદેવી ની કૃપાથી મહારાજને આરામ લાગે આજે આરભાયો છે માટે હાલી મુવાલી અથવા સમસ્ત પુરજને આધારથીજ પદ્મરાગો દ્યાનમા જવા માડવુ જે કોઇ એમ નહિ કરે તેને માટે ઘટિત શાસ નની યોજના કરવામા આવશે, માટે સાભળજો સાભળજો, જજો જજો

(લ) દદ—દદ્દયુદ્ધ (લ) ખાની ઇ૦—જેમ ખાની ઘગના મુખ ઉપર હાથ મારવાથી ઘોર અવાજ નીકળે છે તેની પેઠે પૌરૂષ ન છતા મોટે અડાઇ મારે છે

(ए) કન્યાહરણ—અર્થાત્ તમે સાવચેત રહેજો કે કોઇ હરણ કરી જાય નહિ ! (સત્યભામા કૃષ્ણને પરણી જાય નહિ માટે રૂકિમણીએ આ તાલ મચાવ્યો છે એમ સમજાય એવુજ છે) વયોવૃદ્ધ—ઘર ! (અક્રૂરને ઉદ્દેશીને આ શબ્દ કહ્યો છે) સલજ્જ —લાજવાનો અભિનય કરીને (ए) આપ્તવર્ગને—સ્વજનને સસ્મિત—લગાર હસીને અક્રૂરનુ—(વયોવૃદ્ધનો ઇસારો સમજને)

જજો હો ! " એમ બોલી ઢોલ વગાડે છે. તે સાંભળી રૂક્મિણી (સઆશ્ચર્ય) અરે કનકમાલિકા આ શું ? હાર્દિક્ય ! આ મહોત્સવ ક્યારે ઠર્યો તે કંઇ તમારા જાણવામાં છે કે ? (ઓ)

કૃતવર્મા—રાજ્ઞિ ! કાલેજ રાત્રે સભાસ્થાનમાં મહારાજ કૃષ્ણદેવની ઇચ્છા ન છતાં શ્રીમમાએ તેમને આગ્રહપૂર્વક સમજાવી મહોત્સવનુ ઠરાવ્યુ 'તું. વાહ એણે પણ સકલ જનનો આર્શિવાદ ઠીક લીધો ! હવે તો હું જઇશ. મને આવ્યે ઘણી વાર થઇ. (એમ કહી જવા માંડે છે).

રૂક્મિણી—અહો હાર્દિક્ય ! આવજો હો; અને મારી એક વાત ગાંઠે બાંધતા જજો. હું તમારા હિતને કાજે કહુ છું કે શતધન્વાએ શ્રીદામાને પણ મારા સમજવા પ્રમાણે સાધનરૂપ કર્યો છે માટે કન્યાનું રક્ષણ કરવામાં હુશિયારી રાખજો.

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાજ્ઞિ ! તમે મને આવી ગુપ્તગોષ્ટિ પણ જણાવોછો અને મારે વિષે આટલો બધો ભાવ છે એ મારા શુભ ચિન્હની હું ઓછી નિશાની માનતો નથી. હવે હું જઉ છું, બેસો. (એમ કહી જાયછે).

રૂક્મિણી—(સખેદ) હલા કનકમાલિકા ! આ દાવ રમવામાં ગોપબંધુએ શો વિચાર કર્યો હશે ? મને એમ લાગેછે કે આપણા સર્વની આંખ્યોમાં ધૂળ નાખી એ એનું ધાર્યું કરશે. જો સખિ ! એમ થાય તો તો સામા થવામાં શો માલ રહ્યો ? આર્યપુત્રની અપ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી અને આખરે આપ્યો ચોળી રહેવું. અરે પ્રભુ ! ગોપબંધુને તે તેં શેનો ઘડ્યો છે ? (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખેછે).

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! હવે મનમાં ઓછું લાવ્યાથી શું વળવાનુ છે ? આપણે પણ એની ધારણામાં વિઘ્ન કેમ પડે તેના ઉપાયની યોજના કરી રહ્યાં છીએ. (જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દિક્યને ગયો જોઇ આવેછે.)

પદ્મપ્રભા—અહો સખિ ! મહોત્સવ તો ગોપબંધુએ મહામહાયાને ઠરાવ્યાનુ કહેવાયછે. કહે કહે કનકમાલિકા ! હવે એ કાજે કેમ કરવું ?

(ઓ) રૂક્મિણી મહોત્સવ સંબધી તર્ક કરે છે માટે ગર્ભસંધિનું ક્રમ નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

કનકમાલિકા—તું પણ એમ ગભરાય છે કેમ? જેણે ગોપબન્ધુની સુવર્ણસરોજિકાવાળી જુક્તિ ઝાકળના જળ જેવી કરી તો તેની આ ધારણામાં ધૂળ નાખતાં શી વાર લાગવાની છે? જો હાર્દિક્યને કહ્યું છે તેથી તે પૂર્ણપણે સાવધ રહેશે અને આપણી હેમપુષ્પિકા આદિક સર્વે સહચરીઓને શસ્ત્ર સજાવી સત્રાજિતના ભોજનમંડપ આગળ કોઇ ન જાણે તેમ ઉભી રાખવી તેમને આજ્ઞા કરવી કે ગોપબન્ધુ ત્યાં આવે તો તેનો ઘાટ ઘડી નાખવો અને જો સત્રાજિત્સુતા કંઇ જતી જણાય તો તેને કેદ કરી લેવી. નાગરિકા જો કંઇ મળી જાય તો તેને મહોત્સવમાં જવાજ દેવી નહિ (ઔ)

પદ્મપ્રભા—સખિ! તે ઘાટ તો ઠીક ગોઠવ્યો છે, પણ કહે જોઇએ દેવની ચર્ચા જોવા તે કોની યોજના કરી રાખી છે?

કનકમાલિકા—એ માટે મે એવો વિચાર કર્યો છે કે હમણા આપણી વયસ્યાએ જઇ દેવે અમુકસ્થળે આવી આજનો આનંદસમય કાળગત કરવો, એવું નક્કી કરવું; અને દેવ તેમ આચરે છે કે નહિ તે તારે જોતા રહેવું. જો કંઇ અવળું આચરણ જણાય તો તેથી અમને ઉતાવળે જાણીતા કરવા. મારે વયસ્યા કને રહેવું અને ઉપાય રૂપા પછે તેમને વિખુટાં પડવા દેવા નહિ (ક)

રૂકિમણી—(નિશ્વાસ નાખી) અહો સખિઓ! તમે જે વિચાર કર્યો છે તે ઘણોજ ઉત્તમ વિચાર છે હું પણ જઇ આર્યપુત્ર સાથે પદ્મપરાગોદ્યાનમાં કયે સ્થળે વિહાર કરવો તે સહુ નક્કી કરી આવું છું; પણ મને ગોપબન્ધુ હૃદયમાં આડો અને અવળો સાલ્યા કરેછે.

કનકમાલિકા—વયસ્યા! એમ હિમ્મત હારી જવાથી ઉતરો આરંભેલા કાર્યનો ઉત્સાહ મંદ પડેછે માટે ધીરજ ધરી તમે દેવ કને જઇ સહુ નક્કી કરી આવો, અને અમે પણ આગારે કરવાનું કારજ કરી આવીએ. (એમ કહી ત્રણે જણા છુટાં પડી ચાલ્યા જાય છે.)

(ઔ) અહીં કનકમાલિકા ઉત્સાહયુક્ત વચનોથી અર્થની સાધના કરવાનો નિશ્ચય બતાવે છે માટે **પ્રોત્સાહન** તથા **યુક્તિ** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયા છે

(ક) વયસ્યાએ—દેવાએ અહીં અર્થની યોજના સારી રીતે કરી બતાવી છે માટે **પ્રવર્તન** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયો છે

(પ્રિયાની પ્રતિમા જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે.)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા! કોપક્રિયા—ના ના, ક્રીડા કરવી તુ જવાદે. હવેથી હું એવો પણ છળ કરનાર નથી. (ख)

શ્લોક.

મૃગમદતિલક તરૂણી, કોપ કરંતાં વળી જરા જાયે;
ઓપેછે તે અતિશે, તોયે જીવ આ પ્રિયા! અમુંઝાયે! ૧

અપિચ—

શ્લોક.

દાબે છે સખિનો પ્રિયા કર જરી, આનંદ અંગે ધરી,
વીસારે વનિતા ન જે વીસરવું, આવા કટાક્ષે કરી;
દે આલિંગન હે પ્રિયા કર ગ્રહી, આથી ન કાંઈ વધુ,
યાચું છું અનુદિન દીન થઇને, અર્પું તને આ બધુ! ૨

(એવે ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે).

દ્વારપાલક—દેવનો જયજયકાર હો. મહારાજાધિરાજ! ઉભય સચિવ દ્વારે આવી ઉભા છે અને દેવને મળવાની ઇચ્છા રાખેછે. (ग)

કૃષ્ણદેવ—(કચવાતે મને) દ્વારપાલક! જા જઇ તેડી લાવ્ય. (પછે પ્રતિમાને આલિંગન દઇ ગુપ્ત સ્થળે મૂકતાં નિઃશ્વાસ નાખી કહેછે કે–)

શ્લોક.

કુમુદ હિમાં શુ લહે દિન રાત,
પ્રિયા! પણ થાય જુઓજ પ્રભાત;

(ख) છળ—(સુવર્ણસરોજિકામાં કર્યો હતો તેનો) ૧ શ્લોક—ગીતિ. મૃગમદતિલક—કસ્તુરીનું તિલક હે તરૂણી તુ કોપ કરે છે તેથી તારા કપાળમાં કરેલુ કસ્તુરીનું તિલક જરા જાયે (થોડે ભાગે અદર્શ થાય છે), તેમ છતા તે અતિશય ઓપે છે. હે પ્રિયા! એમ તારા સુદર મુખની છબી જોતા છતા પણ આ જીવ અમુઝાય છે.

૨ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. દાબે છે ઇ૦—સત્યભામા લાજથી કૃષ્ણની સમક્ષ કોઇ વાત ન કહી દેવાની પોતાની સખીને હાથ દાબીને સૂચના કરે છે કૃષ્ણ સત્યભામાના ચિત્રને જોઇને કહે છે દે ઇ૦—કૃષ્ણની ઉન્માદ નામે કામદશા વર્ણાઈ છે.

(ग) ઉભય—બન્ને. સચિવ—પ્રધાન (અક્રૂર અને સાત્યકિ)

ગ્રહાય સુધાંશુ કુમુદ મુઝાય,
વિયોગ દહો હરિવક્ત્રિ! કદાય? ૩

અપિચ—

શ્લોક.

નૌતમ આ નીલોત્પલ, પુંડરીક થયું જુઓ જુઓ જુવતી;
તાદ્રૂપે તારૂણી, મીલન માલા કદા કરો દ્રવતી. ૪

(એવે અક્રૂર, સાત્યકિ અને દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે).

સાત્યકિ—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય હો.

કૃષ્ણદેવ—(અક્રૂરને જોઇ ઉભા થઇ) અહો ધર્મજ્ઞ! પધારો પધારો.

અક્રૂર—અહો કુલમણિ! આપની પ્રકૃતિ અતિ શ્રમ લઇ આદર આપવા યોગ્ય નથી. અલં અલં, હવે સુખાળા થાવ. (ઘ)

---

૩ શ્લોક—મોતીદામછંદ. કૃષ્ણને કુમુદનું અને સત્યભામાને ચંદ્રનું રૂપ આપીને કવિ વર્ણે છે કૃષ્ણ કહે છે કે મુજરૂપી કુમુદ (પોયણું) તુજરૂપી હિમાંશુ (ચદ્ર)ને દિનરાત લહે (જુએ છે), પણ હે પ્રિયા! હવે પ્રભાત થાય છે તે જુઓ. અર્થાત્ પ્રભાત થવાથી જેમ ચંદ્ર અદર્શ થાય છે અને પોયણીને તેનાં દર્શન થતા નથી, તેમ આ બે સચિવો આવી લાગવારૂપ પ્રભાત થવાથી મારાથી તારા (તારી છબીના) દર્શન કરી શકાતાં નથી જેમ સવાર થવાથી સુધાંશુ (ચદ્ર) ગ્રહાય છે, (સૂર્યની કાંતિમાં અસ્ત થાય છે) અથવા ગ્રહણ થવાથી જેમ ચદ્ર ગ્રહાય છે—ઢંકાય છે અને તેથી કુમુદ મુઝાય છે, તેમ તારી છબીને સંતાડવા રૂપ ચદ્રગ્રહણ લાગવાથી મુજરૂપી કુમુદ મુઝાય છે, હે હરિવક્ત્રિ! (ચદ્રમુખિ!) હવે તમે એ વિયોગને કદાય (ક્યારે) દહોછો?—અર્થાત્ મટાડોછો? રૂપક. સત્યભામાના મેળાપની કૃષ્ણે ઉત્કંઠા બતાવીછે માટે આશંસા નામે નાટ્યાલંકાર.

૪ શ્લોક—ગીતિ. નૌતમ ઇ૦—હે જુવતી! આ નૌતમ નીલોત્પલ (કાળુ કમળ) પુંડરીક (ધોળુ કમળ થયું)! હું શ્યામવર્ણનો કૃષ્ણ તારા વિયોગાગ્નિથી પીળો (ફીકો) બની ગયો! માટે તાદ્રૂપે (તે રૂપે—પુંડરીક જેવા રંગ રહેલી) હે તારૂણી!—હે ગૌરવર્ણની સત્યભામા! મારી મીલનમાળા (તમને મળવાને હું જે જપમાળા જપુછું તે માળા)ને તમે હવે ક્યારે દ્રવતી (હાથમાથી પડી જતી) કરોછો?—મારી જપમાળા ક્યારે પૂરી કરાવશો—ક્યારે મળશો? એ તાત્પર્ય. પ્રિયાને પુંડરીક-સમાન વર્ણીને તેને વિષે કૃષ્ણની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યાલંકાર.

(ઘ) અતિ શ્રમ ઇ૦—તમે ઉભા થવારૂપ અતિશય શ્રમ લેઇને અમને આદર

સાત્યકિ—સત્ય છે સત્ય. યદુમણિ ! આપ બેસો બેસો.

કૃષ્ણદેવ—વારૂ હું બેસું છું અને તમે પણ બેસો.

સાત્યકિ—દેવ ! દેહકષ્ટ વેઠી દ્વારકાગમોત્સવની આજ્ઞા આપી તેથી આખા પુરમાં આપની પ્રશંસા અમો શ્રવણ કરીએ છીએ. (छ)

શ્લોક.

રઘુકુલકેતુ રામે, કીર્ત્તિ કારણ સતી વને મે'લી;
યદુકુલકેતુ કૃષ્ણે, ઉત્સવ કારણ વપુર્પીડા હેલી. ૫

અક્રૂર—સાત્યકિ ! તમારૂં કહેવું સત્ય છે. રઘુકુલ કરતાં યદુકુલની કીર્ત્તિ ભૂમંડલમાં યાદવેંદુએ અતિ પ્રસારી છે. (च)

શ્લોક.

રામે રાવણ રોળિયો રણ વિષે, સુગ્રીવ સાથે સહી,
કૃષ્ણે કંસ વિડાર્યો ડાર્યો પુરમાં, માર્યો ન સાથે ગ્રહી;
શસ્ત્રાસ્ત્રો શિખિયા વસિષ્ઠમુનિથી, મારીચ તોયે બચ્યો,
યાતુધાન ગયા દલા વ્રજ વિષે, પ્રેમે પ્રભુ આ પચ્યો. ૬

આપો એવું તમારૂં શરીર નથી—તમે શરીરે અશક્ત છો માટે ઊભા નહિ થાઓ તો પણ ચાલશે. અલં અલં—બહુ થયું, બહુ થયું ! સુખાળા થાઓ—બેસો.

(छ) દેહકષ્ટ વેઠી—શરીરે અશક્ત છતાં પણ ઉત્સવમાં ભાગ લેવાનું કબૂલ કરી.

૫ શ્લોક—ગીતિ. કેતુ—ધજા. રઘુકુળમાં ધજા રૂપ રામે કેવળ કીર્ત્તિને માટે સતી—સીતાને વનમાં મેલી (ગર્ભવતી છતા વનમાં મોકલી), તેમજ યદુકુળમાં કેતુરૂપ કૃષ્ણે ઉત્સવને માટે પોતાના શરીરની પીડાને .પણ હેલી—તેની દરકાર ન કરી. અહીં રામે કીર્ત્તિરૂપ પોતાના હિત માટે સતીનો ત્યાગ કરી તેને (એટલે અન્યને) પીડા ઉત્પન્ન કરી, ત્યારે કૃષ્ણે પ્રજાહિત માટે પોતાના શરીરની પીડાની દરકાર ન કરી, એમ રામ કરતાં કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણવી છે માટે **અધિકાલંકાર** (च) યાદવેંદુએ—યાદવોમાં ચંદ્રરૂપ કૃષ્ણે.

૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત અહીં પણ રામ કરતાં કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણું છે: રામે રાવણને રણસંગ્રામમાં રોળ્યો અને તે પણ સુગ્રીવની સહાયથી; ત્યારે કૃષ્ણે કંસને નગરમાંજ માર્યો અને તે પણ બીજાની સહાય વગર રામ વસિષ્ઠમુનિ પાસેથી શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર શીખ્યા તોય મારીચ (સોનાનો મૃગ થઇને આવ્યો હતો તે)ને ન મારી શકા-

કૃષ્ણદેવ—અહો શિનિપુંગવ ! આજના મહોત્સવ સંબંધીની સર્વે રચના પદ્મરાગોદ્યાનમાં થઇ ગઇ કે અદ્યાપિ કરવાની કંઇ બાકી છે (છ)

સાત્યકિ—અરિપ્રતાપાનલ ! અમે ઉભય પદ્મરાગોદ્યાનમાંથીજ અહીં આવ્યા છીએ દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર પ્રતિવર્ષ પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં વંશગૃહ જોતજોતામાં બંધાઇ ગયા છે, રાજપુત્રનો પણ તૈયાર થયા છે તથા સામાન્ય પુરજન કાજે પ્રભાકરના પ્રખર કિરણો અટકે એવી પણ યોજના કરાને ચૂકીછે. આપના હકાર શબ્દથી ઘણાજ થોડા સમયમાં ઉદ્યાનની શોભા ઈંદ્રોદ્યાનથી પણ અધિક દેખાય છે. (જ)

શ્લોક.

શા આકાશે અડકીં અડકી વંશ હર્મ્યો રહ્યા છે,
શા લોકોએ મુદમન થઇ વ્યાધિ આધિ દહ્યા છે !
શો લક્ષ્મીનો વ્યય વધુ બને કો ગણે આજ રાગે ?
જાણે દેવો કલપતરૂથી વાંચ્છિતા વસ્તુ માગે ૭

અક્રૂર—યાદવેંદ્ર ! સર્વ પ્રકારની મહોત્સવસજ્જાઈ પૂર્ણપણે સજાઇ ગઇછે. હવે માત્ર એ મધ્યે ન્યુનતા છે તે એટલીજ કે—

અહો મોટા નાના, નિજ નિજ ઘરે આવી વસિયા,
પ્રકાશે હાસે તે, મદ ઉનમદે રંગરસિયા,

યો, અને કૃષ્ણ કશું શીખ્યા નહોતા તથાપિ મળ્યા ગયેના યાતુધાન (રાક્ષસો)ને હણ્યા નાશ કર્યા એવો આ પ્રભુ—કૃષ્ણ પ્રેમગા પથેરો છે અધિકાલંકાર (છ) શિનિપુંગવ—શિનિ વંશમાં શ્રેષ્ઠ—સાત્યકિ

(જ) અરિપ્રતાપનલ !—શત્રુઓને બાળનાર પ્રતાપરૂપ અગ્નિવાળા (પ્રથમ પદ્દરોપી તથા બહુવ્રીહિ) વંશગૃહ—વાંસના માંડવા. પ્રભાકરના—સૂર્યના પ્રખર—તીવ્ર ઉદ્યાનની—બાગની ઇંદ્રોદ્યાન—નંદનવન.

૭ શ્લોક—મંડપાતા વંશહર્મ્યો—વાંસની બનાવેલી હવેલીઓ. આકાશને અડવાનો અસંભવ છતાં સંભવ વર્ણ્યો છે માટે અતિશયોક્તિ. મુદ્મન થઇ—મુદ (હર્ષ) યુક્ત મનવાળા થઇને વ્યય—ખરચ વધુ—વધારે ગણે—પ્રીતિમાં—આનંદમાં જાણે ઇ૦—જાણે દ્વારકાનગર વાસીરૂપી દેવો ઉત્સવરૂપી કલ્પતરૂથી વંચ્છિતા (ઇચ્છેલી) વસ્તુ માગતા હોયની ! અર્થાત્ જેને જે જોઇએ તે ત્યાં મળેછે બજારની રચના પર ત્યાં સારી થઇ ગઇ છે, એ વ્યંજના

દીપાવો આવો ત્યાં, નભમણિ વિધુરૂપ લઇને,
કુમુદો ત્યારે તો, વિકસિત થશે દુઃખ દહીને ૮

કૃષ્ણદેવ—તો શુ મારે આવવાનુ જ ત્યા બાકી છે ? ભલે ! હુ આવ્યો ! (એમ કહી ઉઠે છે અને બન્ને સચિવો અનુક્રમે આશિર્વાદ આપી તથા નમન કરી ચાલ્યા જાય છે)

(ફેટામા ફૂલ ખોશી કમર બાંધી હાથમા લાકડી ઝાલી મેળામા જવાને વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—ચલિયે ચલિયે, ચના ચના, ચાવહો ચાનહો આવશો કે કહાનજી ! ચાલવુ છે કે ? જાત જાત, પાત પાત, અને ખાત ખાત, કંપગ દેવ ! દયિતા જોઈએ છે કે ? (ઝ)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) અરે ગોપબંધુ ! આમ ગાંડા શુ કાઢે છે ? મારૂ કાર્ય કરનાર તુ જ કે ? ખરેખર મોટા ધનાગાજ મરા છે બાકી શુ મારો કાર્યનિયંતા આ બને અને હુ શુ આમ દુઃખમા દિન ગાળુ ? હર હર ! " જેવી વેળા એવી રક્ષા " (ઞ)

શ્રીદામો—દેવ ! આટલા દુઃખી શેને થાવ છો ? ગાંડા કે ઘેલા, પણ પ્રભુને પ્રતિમા તો અમેજ આણી આપીકની ! જે પ્રતિમા લાવે તે અણિમાદિક કેમ ન લાવે (ટ)

---

૮ શ્લોક—શિખરિણી હાસે—હાસ્યથી અર્થાત્ હર્ષથી મ૦ ઉનમદે—જુવાની વગેરેના મદથી ઉન્મત્ત થઇને એ બધા અહો (તારા) મા તમે નભ (આકાશ) ના મણિ વિધુ (ચદ્ર) રૂપ લેઇને ત્યા આવો અર્થાત્ તમે તે સૌમા ચદ્ર જેવા શોભાયમાન છો કુમુદો—(ઇષ્ટજન રૂપી) વિકસિત—પ્રફુલ્લ

(ઝ) દયિતા—પ્યારી શ્રીદામાની વિચિત્ર વાણીથી તેનુ વિદૂષકપણુ વ્યંજિત કર્યું છે કૃષ્ણને અર્થે હાસ્યજનક તથા લોભકારક વાક્ય શ્રીદામે ઉચ્ચાર્યાં છે માટે વ્યાહાર નામે વીથીનુ અગ વર્ણુયુ છે

(ઞ) મારૂ ઈ૦—(વક્રોક્તિ) અર્થાત્ તારાથી મારૂ કઈ કાર્ય ન થયુ ! ખરેખર ઇ૦—અર્થાત્ જો હુ મારી મજની અવસ્થાવાળો હોત તો સત્યભામાને લાવવી એ કાઇ મારે કઠણુ નહોતુ પણ અહીં હુ મોટો ગણાયો છુ તેથી મારે બીજાની સહાય લેવી પડે છે !

(ટ) અણિમાદિક—અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ (સત્યભામાને ઉદ્દેશીને અણિમાદિક શબ્દ યોજ્યો છે)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમા શબ્દ સાંભળતાં) અરે ગોપનંધુ ! હવે આપણે પદ્મપરાગોદ્યાનમાં જવું પડશે, માટે તું દ્વારપાલક થા અને હુ પ્રિયાને પ્રેમાલિંગન દઇ લઉં. (ઠ)

શ્રીદામો—માં'વછ ! મૈક્તિકમાલા પ્રત્યક્ષ પેહેરવી તે ઠીક કે મરિચિકા જળનાં મૈક્તિક વીણી માળા કરવી તે ઠીક ? (ઙ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! પ્રત્યક્ષને અભાવે કઇ અપ્રત્યક્ષરૂપ ઉતરે નહિ. જા જા તને કહ્યુ તેમ તુ કંઇ.પણ હવે પ્રશ્ન કર્યા વગર જઇ સાવધપણે કરય, અને પછે મને પ્રત્યક્ષ પ્રિયા મેળવ્ય એટલે હું ઉભય અર્થનો ભોક્તા તારી કૃપાવડે થઇશ (ઢ)

શ્રીદામો—" ધણીને સૂઝયું ઢાંકણીમા અને પાડોશીને સૂઝયું આરશીમાં. " આ અમે તો અમારે દ્વારપાલક બન્યા પણ જો જો મહારાજ હો ! વાર લાગશે તો તો વેળા વહી જશે અને અમે બાંધ રહેલો મહોત્સવ ઠગાયો તે અમારો ભારવકર ઘટી જશે. (એમ બડબડ કરતો દ્વાર કને બેસે છે). (ण)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમાને આલિંગન દઇ) અહો અનન્યજ ! જો આજ તું મારી પ્રિયાનો મેળાપ કરાવીશ અને તેને મારી પ્રતિદિવગની પ્રાણપ્રિયા કરીશ તો હું તારૂં રતિસહ આ પ્રમાણે પૂજન કરીશ (त)

(ઠ) પ્રતિમા શબ્દવડે સત્યભામાની ચિત્રેલી છબી સાંભરી આવેછે માટે **સ્મૃતિ.** આ સ્મૃતિ બીજનો અહીં નિક્ષેપ કર્યો છે તે રૂક્મિણીના હાથમા છબી જવાથી ફળવાન થશે (ઙ) મૌક્તિમાલા–મોતીનો હાર. મરિચિકા જળ—ઝાંઝવાનુ પાણી.

(ઢ) અભાવે—ન હોવાથી. ઉતરે નહિ—ઓછું ગણાય નહિ. અહીં કૃષ્ણ તથા શ્રીદામાના ઉત્તરપ્રત્યુત્તર વર્ણવ્યા છે માટે **વાકકેલી** નામે વીથીના અંગની યોજના થઇ છે.

(ण) વેળા વહીજશે–સત્યભામાને પ્રાપ્ત કરવાની તક જતી રહેશે, એ **ધ્વનિ**છે. ભારવકર ઘટી જશે–સત્યભામા અને નાગરિકા આગળ હુ જૂઠો ઠરીશ, એ **ધ્વનિ**

(त) અનન્યજ !—બીજાથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલો–કામદેવ.

શ્લોક

રતિપતિ ! ગજગતિ મહિલા, મેળવ્ય સુખન કરાવ્ય વેસરનુ,
કમળકુસુમ ચઢાવું, અપાગ મૃગમદ કરાવુ કેસરનુ ૯

અપિચ—

શ્લોક.

અખર નખર પાતે, પૃષ્ઠ આ જો દ્દવાવુ,
સદન સદન પૂજા, કામ ! તારી કરાવુ,
મદન ! કદન તારૂ, શંભુથી જે થયુ છે,
વદન નર વદે કો, કષ્ટ જાણે ગયુ છે ! ૧૦

શ્રીદામો—(વિચારમા ગરકાવ થઈ ગયેલે વેશે ડોલતો ડોલતો બબડે છે) નાગરિકા ! જોજે હો; આ ઘડી આખરની છે ! (ગોપ બધુને દ્વાર વચ્ચે બેઠેલો અને વિચાર કરતો જોઇ રૂકિમણી તથા કનકમાલિકા તે ન જાણે તેમ તેની પાછળ ઊભા રહેછે) જોજે હો; તુ એમ કરતા ચૂકીશ તેમા તારૂ બગડશે અહીં તો ઉદ્દવને લેવુ શુ અને માધવને દેવુ શુ ? એમાના બેય છે માટે જોજે હો, નાગરિકા નાગરિકા ! (એ ન સહન થવાથી એકદમ કોપાવેશમા આવી જઈ રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે) (ય)

---

૯ શ્લોક—ગીતિ. મેળવ્ય—(ગજગતિ મહિલા) વેસરનુ—નાકનીવાળીનુ અર્થાત્ તેના મુખનુ અપાગ—તિલક તને મૃગમદ (કસ્તુરી) અને કેસરનુ તિલક કરાવીશ

૧૦ શ્લોક—માલિની અખર ઇ૦—જો તુ સત્યભામાના અખર (કોમળ) નખરપાતે (નખ વાગવાથી) આ (મારા) પૃષ્ઠ (પીઠ)ને દ્દવાવુ (ઘાયલ કરાવુ) તે મને આલિગન કરે એમ થાય, તો હે કામ ! હુ તારૂ સદન સદન (ઘેર ઘેર) પૂજન કરાવુ, અને વળી હે મદન ! તારૂ જે કદન (નાશ) શભુથી થયુ છે તે કોઇ મુખથી બોલે નહિ અને જાણે તારૂ કષ્ટ ગયુ છે એમ કરે સામદાનના કથનથી પોતાનુ પ્રિય કરનાર કામને અનુકૂળ કરી લેવાનુ વર્ણવ્યુ છે માટે સ ગ્રહ નામે ગર્ભસ ધિના અગના નિક્ષેપ સમજવો

(ય) એમાના બેય છે—ઉદ્દવને લેવાનુ છે અને માધવને દેવાનુ છે અહીં સ્રીયુક્ત કોમળ શૃગારનો વ્યાપાર વર્ણવ્યો છે માટે કૈશિકીવૃત્તિ વર્ણાઈ છે, અને ઈષ્ટ

રૂક્મિણી—કેમ ગોપબંધુ ! આજે શી તાલમેલ કરી છે ? નરકાસુરને મરાવવો છે કે પિતાશ્રી વસુદેવજીને અહીં મોકલી અમને મ્હાવવા છે બાગ્ણા વચ્ચે રસ્તો રાકી કેમ બેઠો છુ ? (એમ કહી ૫ પ્રહાર કરે છે અને શ્રીદામો દેવને જણાવવા એ બાપ રે કહી મોટી બૂમ પાડી નાશી જાય છે) (द)

કૃષ્ણદેવ—(એકદમ દોડી આવી) હા હા ! શુ છે ? શુ છે ? (એવે રૂક્મિણીને જોઇ સાવધ થઇ) દેવિ ! આમ દુખ દેવુ અમારા વયસ્યને ઘટે નહિ એ બિચારો ગોપ કોપાગ્નિથી દગ્ધ કરવા યોગ્ય નથી

રૂક્મિણી—(સકોપ) કિવા બળદે ચાખ્યો છે કે બિચારો કહો છો ? આ તો મોગ કેસરી ની કુમકવાળો છે (એવે રૂક્મિણી ની પ્રતિમા ભણી નજર જાય છે અને કૃષ્ણદેવ તેની નજર ચૂકાવવાને આમ તેમ ફરે છે) (घ)

કૃષ્ણદેવ—કેમ પ્રિયા ! આજ તો નવલનિકરકુજમાં વિહાર કરવાનો છે હવે કેટલી વાર છે ?

રૂક્મિણી—(પ્રતિમા લેવા માટે) આર્યપુત્રની વારેવાર અને થોડામા ઘાણુ જે કહેવાનુ છે તે એજ છે કે, જો આજ પદ્મપરાગોદ્યાનમા દેવના દર્શન નહિ થાય તો આ રૂક્મિણી દેહધારી રહેનાર નથી અને શ્રીદામા નાગરિમનુ બજન કર અને દેવ મનમાનતી દયિતાઓ વરે પણ આવા ઉત્સવ સમયે જો અમને નિરાશ કરવામા આવે તો મારા જેવી કદી પણ જીવતી રહે નહિ. (न)

જન પ્રસન્ન થાય એમ રોનવાની ચતુરાઇ ભરેરી ક્રીડા કરી છે માટે **ક્રિયાનર્મ** નામે કૈશિકીનો ભેદ પણ વર્ણાવ્યો છે

(द) નરકાસુરને મરાવવા સબધી તથા વસુદેવજીને મોકલવા સબધી તાલમેલ શ્રીદામાએ કરી હતી તે કહી બતાવી છે માટે **ઉત્કીર્ત્તન** નામે નાટ્યાલકાર.

(घ) બળદે—(ગોપને બળદનોજ સબધ હોય અને તમે તેના સબધવાળા છો માટે તેના દરોછો એ **ધ્વનિ**) ચાલતી કહેવતનો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે માટે **લોકોક્તિ** કેસરીની—તમોરૂપ સિહની

(न) દેહધારી ઇ૦—અર્થાત્ જીવતી રહેનાર નથી રૂક્મિણીના રોષનુ બાપાનુ છે માટે **અ ક્રેદ** નામે અવમર્શસધિનુ અ ગ

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એમ ઓછુ લાવવાનુ કઇ કારણ નથી હુ અધુનાજ તમારી સાથે આવવા તૈયાર છુ

રૂકમણી—બાળમુકુદને બોલે બોને અમૃતે ઢાળતા આનદેજ છે, પણ મારે કહેવાનુ છે તે એજ છે કે જો તમે આજના ઉત્સવમા મને દર્શન નહિ દો તો હુ મારા જીવિતનુ દાન તમને કરીશ (એટલુ બોલી બરડે કઇ કરગ્યા જેવુ કરી બૂમ પાડે છે અને પોતેજ પોતાના વસ્ત્ર ખેચે છે (પ)

કૃષ્ણદેવ—(કને જઇ) હા હા પ્રિયા ! કોઇ જતુએ દશ કર્યો કે શુ ? ઊભી રહે ઊભી રહે, જોવા દે જોવા દે (એમ કહી વસ્ત્ર આઘુ પાછુ કરી જુએ છે)

રૂકિમણી—(ઉરુજ આગળ કરી) આર્યપુત્ર ! છોડો છોડો, આ અહીં આગળ કઇક છે (કૃષ્ણ ઝીનેનુ વસ્ત્ર છોડી દે છે એટલે રૂકિમણી હડી કાઢી પ્રતિમા ઉપાડી લઇ કનકમાલિકાને મોટેથી હાક મારે છે) (ફ)

કૃષ્ણદેવ—(સકોપ) પ્રિયા ! એ પ્રતિમાને તમારે અડકવુ નહિ (કનકમાલિકા આવી જોઇ) જા તુ અહીં કેમ આવી ? (કૃષ્ણનો કોપ જોઇ કનકમાલિકા જતી રહે છે) (બ)

રૂકિમણી—(પ્રતિમાને સજ્જડ પકડી) આર્યપુત્ર ! મારી વય સ્થા ઉપર આવા ક્ષુદ્રક કાર્ય માટે કોપ કરો તો તો કઇ ચિંતા નહિ હોય સોધા અને સરલ તો અમેજ છીએને વારુ એ નહિ તો હુ આજનો દહાડો નવનનિકરકુજમા જોવા આ પ્રતિમા લઇ જઇશ અને જો દેવ તહીં નહિ પધારે તો આ મારુ આપ પુત્રને અર્પણ કરીશ (એમ કહી જવા માડે છે અને કૃષ્ણદેવ તેને જવા દેતા નથી)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુજ આ પ્રતિમા વિહારસ્થાનમા લેતો

(પ) બાળમુકુદને—કૃષ્ણને અહીં કપટવડે છળી લેઇ લેવાનો યત્ન રૂકિમણીએ કર્યો છે માટે **અર્દ ધવલ** નામે ગર્ભસધિનુ અગ વર્ણાયુ છે

(ફ) ઉરુજ—સ્તન પ્રદેશ

(બ) કૃષ્ણનુ ક્રોધયુક્ત વાક્ય છે માટે **તોટક** નામે ગર્ભસધિનુ અગ વર્ણાયુ છે

આશીશ. (એવે દ્વારપાલક પ્રવેશ કરી દેવકીજી આવ્યાનું વિદિત કરે છે). (મ)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! છોડો છોડો; જુઓ માતુશ્રી પધાર્યાં. લ્યો આ તમારી પ્રતિમા (એમ કહી પ્રતિમા આપવા જાય છે અને કૃષ્ણદેવ ઝાલેલો કર છોડી જોવા લેવા જાય છે કે રૂક્મિણી પ્રતિમા લઇ સત્વર દોડી જાય છે અને દેવકીજી પ્રવેશ કરે છે).

દેવકીજી—અહો વત્સ ! હવે તને હવણ તો છેને. હું તો તને ઓચ્છવમા જતો જોવા આવી છું. (માથે હાથ ફેરવી) બાપુ ! કેમ હજી લુગડાંલત્તાં પહેર્યા નથી ? (એવે શ્રીદામાને આવતો જોઇ) આ તમારા વ્રજના ગોઠિયા આવ્યા; હવે ઇંદુ અને ગિંદુ સાથે જાવ. (મ)

શ્રીદામો—(સઆશ્ચર્ય) અહો માજી, તમે અહીં ક્યાંથી ?

દેવકીજી—કેમ અલ્યા ! ત્યારે અમારે અહીં આવવુંજ નહિ કે ?

શ્રીદામો—" લોચોપોચો માડીનો અને છેલછબીલો લાડીનો " એવું લોકનું કહેવું છે. (ય)

દેવકીજી—ભાઇ પણ તેવી યદુકુળની લાડી લાલને ક્યાં મળી છે કે અમારે અહીં આવવાનું અટકે ? પીટયા લોક તો કહેછે કે કહાનજી આહીરને ત્યાં ઉછર્યા માટે તેમને કોઇએ યાદવ કન્યા આપનાર નથી ! (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખેછે.) (ર)

(મ) કનકમાલિકાએ જઇને દેવકીજીને મોકલ્યાં; એના હેતુથી કે કૃષ્ણ રાણીને છોડી દે અને રૂક્મિણીને પ્રતિમા લેઇને જતાં રહેવાનો લાગ મળે. **યુક્તિ** નામે નાટયાલંકાર. ગુરુજન (દેવકીજી)નું આગમન વર્ણાયું માટે **પ્રસંગ** નામે અવમર્શસંધિનું અંગ.

(મ) હવણ—શરીર અને મનની સ્વસ્થતા. ઇંદુ અને ગિંદુ—અર્થાત્ સમાન વયના મિત્રો. ' ઇંદ્ર (ઉપેંદ્ર) અને મહેંદ્ર ' ઉપરથી ' ઇદુ અને ગિદુ ' શબ્દ થયા હશે.

(ય) લોચોપોચો ઇ૦—અર્થાત્ ધાવણું બાળક હોય ત્યાં સુધી તેનું સુખ મા ભોગવે અને મોટો થયો એટલે તેનું સુખ સ્ત્રી ભોગવે.

(ર) યાદવની કન્યા લાવવી એ મહત્વની વાત છે એ **ધ્વનિ** છે. સત્વભામાને

શ્રીદામો—માજી! યાદવકુળની કન્યા આવે અને તે તમને અહીં આવતાં અટકાવે તેથી તમારે શું રાજી થવા જેવું છે ?

દેવકીજી—ભાઇ! "માડી જુએ આવતો અને લાડી જુએ લાવતો" એ તો યતાનું તે થાયજ; પણ જ્યાં આપણો ઉતાર હોય અને ત્યાની કન્યા ઉતરી હોય તે વાત તો ન્યારીજ્નો.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા શ્રીદામા! તારે કંઇ કામ છે કે નહિ ?

દેવકીજી—વત્સ ! એમ એનાપર આકળો શું થાયછે વારુ, ભાઇ હવે એ આવ્યો છે અને તમારે ઓચ્છવમા જવાની વેળા થઇ છે માટે તમે જાવ અને હું પણ જઉછુ. (એટલું કહી કૃષ્ણને માથે હાથ ફેરવી દેવકીજી ચાલ્યા જાય છે).

શ્રીદામો—કેમ કહાનજી! પ્રતિમા ગુમાવી કે ? હવે ઉતાવળા ચાલો, નીકર યોગસાધ્ય જે મળવાની અણીમા છે તેય પણ કોઇ કામિનીદર્શનથી ચલિત થશે. (ल)

કૃષ્ણદેવ—અહો વયસ્ય! તુજ કહે કે હવે દેવીને મારે શુ કરવું ? અરે હું શુ પ્રિયાની પ્રતિમા જોવાનેય હતભાગ્ય થયો કે ? (એટલુ બોલી માથે હાથ મૂકી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (व)

શ્રીદામો—મહારાજ એમ નિરાશ શા કાજે થાવ છો ? જો દેવી આજ પ્રતિમા લઇ ગયા તો હું તમને સાક્ષાત્ અણિમાનાં દર્શન કરાવીશ. પણ હવે ઉતાવળે અહીંથી ચાલ્યા જનાવ તો. (श)

કૃષ્ણદેવ—(સત્વર શૃંગાર સજી લઇ) સત્ય; પછી વિલંબ થતાં કઇ વાંકું આવશે. (એટલું બોલી આમ તેમ જોઇ બન્ને ગુપ્ત માર્ગે થઇ ચાલ્યા જાય છે)

મેળવી આપવામા રૂકિમણીની મનોવૃત્તિ ઉપરે અનુકૂળ થવાનુ કારણ દેવકીની તેવી ઇચ્છા છે, એ પણ અહીં સૂચવ્યુ છે **આશંસા** નામે નાટયાલંકાર

(ल) યોગસાધ્ય ઈ૦—જેમ અણિમાસિદ્ધિ યોગ (યોગ સમાધિ)થી સાધ્ય થાય એવી છે તથાપિ તે કામિનીદર્શનથી (બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થવાથી) ચલિત થાય છે, તેમ યોગસાધ્ય (ખટપટ રૂપી યોગથી સાધ્ય) અણિમા (સત્યભામાની પ્રીતિ રૂપ) પણ કોઇ કામિની (રૂકિમણી)ના દર્શનથી ચલિત થશે—રૂકિમણી કદાચ તેને સંતાડશે કે વિઘ્ન કરશે (व) હતભાગ્ય—ભાગ્યહીન (श) સાક્ષાત્ અણિમાનાં—પ્રત્યક્ષ સત્યભામાના

(કનકમાલિકા તથા રુક્મિણી જાઇ જુઇ પ્રભૃતિ પુષ્પ જોતાં પ્રવેશ કરે છે)

રુક્મિણી—સખી કનકમાલિકે ! જો જો આ પદ્મપરાગ લેવા ષટ્પદ કેવો ઉજમાળ રહ્યો છે અને ! નાશ નાશ, જો એ તો માન જાણી દોડી આવ્યો અરે ભૃંગ ! તું કૃષ્ણ થઇ કેમ ભૂલો પડી ભમે છે ? હું તો ભીષ્મકનન્દિની રુક્મિણી છું સત્રાજિત્સુતા સત્યભામા નોય ! અરે શું હજુય જતો નથી કે ? મારી કને નકર્યું થયું તો ! ઠીક ગમે છે કે ગમતું હોય તેવું કરી બતાવે છે ? જા જા (એમ કહી લુગડાની ઝપટ મારે છે અને તેથી ભમરો ભૂમિ પર પડે છે) (પ)

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એમ એનાપર કોપ કાઢી નાખીશ મા. જો તે આગળ જતો રહેશે તો યોગરસ્થાન અગત્યું રહેશે પણ સખિ ! પેલી પ્રતિમા આપણે ઉતાવળમાં અહીં આવ્યા માટે જોવાઇ નથી તે લાવ જોઇ લઇએ (સ)

રુક્મિણી—આ રહી જો મેં તો ત્યાંજ નિહાળી જોઇ લીધી હતી અને અનિ ! અહીં આવતાં તેં એને પ્રત્યક્ષ જોઇ કે નહિ ? મને જોઇ એણે કેવું નીચું જોયું તે પણ તેં દીઠું કે નહિ ? (દ)

(પ) ગર્ભસંધિમાં પ્રકાશ થયેલો સત્યભામા ઉપરનો જે પ્રેમ તેનો સંબંધ અહીં રુક્મિણીના કથનથી જણાય છે વળી આગળ કહેવામાં આવશે તેમ વાધનો ભય ઉપજતાં કાર્યસિદ્ધિનો નિશ્ચય વર્ણવે માટે અહીંથી અવમર્શસંધિ વર્ણાય છે પદ્મપરાગોદ્યાનનો મેળો એ પ્રકરીરૂપ અર્થપ્રકૃતિ છે અને સત્યભામાની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય એ અવસ્થા છે એવી રીતે અર્થપ્રકૃતિ તથા અવસ્થા મળીને **અવમર્શસંધિ** ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભસંધિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનુરાગબીજ સાથે સંબંધ ધરાવનાર ઇતિવૃત્ત અહીં વર્ણવ્યું છે તેથી પણ અવમર્શસંધિ સમજાય છે પદ્મપરાગ—કમળની સુવાસી રજ સત્યભામા પ્રતિ કૃષ્ણનો પ્રેમ રુક્મિણીના મુખથી સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કર્યો છે સત્યભામાને પદ્મપરાગનું રૂપ આપી કૃષ્ણને ભમરાનું રૂપ આપ્યું છે અને "કૃષ્ણ" શબ્દ શ્લેષાર્થનો છે માટે **પતાકાસ્થાન** વર્ણવ્યું છે ભૃંગ—ભમરા ! કૃષ્ણ—કાળો અથવા કૃષ્ણરૂપી ભીષ્મકનન્દિની—ભીષ્મક રાજાની પુત્રી

(સ) તે—હોય યોગસ્થાન—કૃષ્ણરૂપી (દ) અને અનિ હેઠ—અહીં આવતા—આ પદ્મપરાગોદ્યાનમાં આવતાં પ્રત્યક્ષ—સાક્ષાત—ખરેખરી (ચિત્રમાં નહિ) સત્યભામાની એમ ઉપરથી એના મનનો ભાવ ઉઘાડો કર્યો છે માટે **વિચાર** નામે નાટ્યલક્ષણ

કનકમાલિકા—હા મ આ બર્ને જોયુ છે અને આ પ્રતિમામા પણ એ કન્યાના કટાક્ષ જોઇ મારૂ ચિત્ત તો ચૈડકે બળવા માંડ્યુ છે! પણ અણી આપણે જે પાસ નાખ્યો છે તેમા એ કેવી ગુફાઇ ગઇ છે! એ બાજુથી એનુ હ્દિક અને એના માણસો રક્ષણ કરે છે. એક બાજુથી રાનધન્વા અને જોઇ રહ્યો છે અને આપણા ભણીથી આપણી સખ્યગીઓ શસ્ત્રાસ્ત્ર સજી એ કઇપણ ન જઇ શકે એમ ગાને કબજામા નાખી રહીએ છે એટનુ છતાય આપણો પાર કોઈ પામી ગયુ નથી. સ્ત્રીચરિત્ર તે સ્ત્રીચરિત્રજ! ગિયાન પુરૂષ એનો પાર શી રીતે પામે? (का)

રૂકિમણી—(વિચાર કરી) હના કનકમાલિકે! મારા મનથી હું વિચાર કરુ છુ તો આર્યપુત્રને આમ દુભવવા એ મને ઠીક લાગતુ નથી, તેમ એ સત્સભામા મારી સપત્ની થવા જોગ છે. વળી મારા સાસુજીની મનમા મોટી ઇચ્છા એ છે કે તેમના સુતે કોઇ યાદવની કન્યા વરની એના તવા જ હુ સવ વિચાર કરૂ તો "એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે"* તેમ છે અને આર્યપુત્રની પણ મારા પર જે અરૂચિ થઇ છે તે રૂચિ થાય તેનુ છે વિચાર કરતા જણાય છે કે આમા કઇ અય નથી માટે તુ કઈ આની પેરવી કરય કે આર્યપુત્ર અહી પધારે તે સમયે પ્રાણપતિ સત્યભામાને પણ અહીંજ જુએ પછે આપણે ઘટિત લાગશે તે કરીશુ. (खा)

કનકમાલિકા—વયસ્યા! આપણે તો તમે જેમ કહો તેમ કરવાને તૈયાર છીએ પણ એમ કરતા લાભ શો છે અને ગેરલાભ શો

(का) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા જોઇ રહ્યો છે—પોતાને મળવાની આશાથી રક્ષણ કરી રહ્યો છે કૃષ્ણના પક્ષવાળાને નિરાશ કરવા જેવા અર્થનુ કથન કર્યું છે, માટે નિદર્શન નામે નાટ્યલક્ષણ

* આની સાથે ઇગ્રેજી કહેવત સરખાવવી ઘટેછે "To kill two birds at one stroke

(खा) સપત્ની—શોક્ય અહીં રૂકિમણીના વિચાર સત્યભામાના સામના અનુકૂળ થાય છે માટે શક્તિ નામે અવમર્શસધિનુ અગ વર્ણવ્યુ છે

છે તેનો પૂર્ણપણે વિચાર કરી પછી જે કહેવું હોય તે કહો કે તેની વેળાસર યોજના કરી રખાય.

(એવે ત્યાં ઉતાવળે દોડતી પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

પદ્મપ્રભા—(મોઢે શ્વાસ ન માય એવે વેશે) અહો સખિજન! હું તો દેવને જોતી આ મગ આરનાના માર્ગમાં બેશી રહી'તી. બેઠા બેઠા ઘણી વાર થઇ અને જ્યારે દેવ એ વાટે આવ્યા નહિ ત્યારે હું ઉઠી તજવીજ કરવા ગઈ તો મને જણાયું કે ગોપબધુમહ દેવ ગુપ્ત પથે થઇ આણીપા આવ્યા છે. તે જોવા હું એકે હાહે અહીં દોડતી આવી છું. (ग)

રૂકિમણી—(સકોપ) શું ત્યારે આર્યપુત્રે મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ ફોકટજ માની કે ? વારૂ ઠીક; જા કનકમાલિકા ! તું ગમે તેમ કરી સત્રાજીતસુતાને અહીં બોલાવી લાવ્ય. એટલે આ પ્રાણ, હું એને અર્પણ કરી આર્યપુત્રને કાજે એ ધ્ચ્છિલીને પનોતી કરી જઇશ. જા જા; કેમ વાર લગાડેછે! જો તું નહિ જાય તો હું જાતે જઇ એને અહીં તેડી લાવીશ. (घ)

કનકમાલિકા—આ અમે બને જણીઓ જઇએ છીએ અને એને અહીં સોવશા લઈ આવીએ છીએ. તમે પણ જઇ નવલનિકરકુંજમાં બેસો (એમ કહી સર્વે ચાલ્યાં જાય છે.)

(સત્રાજિતત્ત્વ સગૃહનિકટ શસ્ત્રધારીઓને જોતાં કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે). (ङ)

કનકમાલિકા—સખિ પદ્મપ્રભે ! ખોટે તેજ પડે. સત્રાજિતસુતા મડપ બ્હાર ન નીકળી શકે એ માટે મેં જે યોજનાઓ કરીઓ છે તેજ મને આ પ્રસગે આશ્રરૂપ થઇ પડે છે. પૂર્વોત્તર હાર્દિકયના રક્ષણમાં એ આવી રહી છે. દક્ષિણ દિશાથી શતધન્વા અને પશ્ચિમ

(ग) હાહે-શ્વાસે.

(घ) અહીં રૂકિમણીનું ક્રોધભાષણ વર્ણ્યું છે માટે અવમર્શસંધિનુ સ ફેટ નામે અગ વર્ણાયુ છે. (ङ) સત્રાજિતત્વ સગૃહનિકટ—સત્રાજિતના ઘરની પાસે

દિશાથી આપણી સહચરીઓ એનું રક્ષણ કરેછે. હવે એને કિયે ઉપાયે દેવી કને લઇ જવી ! (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (चा)

પદ્મપ્રભા—હલા કનકમાલિકે ! એમ મુંઝાય છે શા કાજે ? જે દિશાએ આપણી સહચરીઓ રાખેલી છે તે દિશાએ જઇ થાય તે યત્ન કરિયે.

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) હા સખિ ! ત્યારે, ચાલ્ય તેણીપા. (એમ કહી પશ્ચિમ દિશા ભણી જાય છે).

(અનેક શસ્ત્રબંધ સહચરીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમપુષ્પિકા—અહો હંજિકા, હયપુચ્છી, ઇત્યાદિ સહચરીઓ ! યથાર્થ અવલોકન કરજો. જો સત્રાજિતસુતા આ દિશાથી જશે તો શસ્ત્રાસ્ત્ર બાંધ્યાં તે ન બાંધ્યાં જેવાં ગણાશે. (छा)

હંજિકા—અરે સહચરિ ! તુ નિશ્ચિત રહે; આ ખોળિયામાં જીવ છે ત્યાં લગી આ માર્ગેથી કીડીનો પણ સંચાર થવાનો નથી.

(એવે કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

કનકમાલિકા—કેમ હેમપુષ્પિકા ! રક્ષણ તો બરાબર કરોછોને ?

હેમપુષ્પિકા—હા સખિ ! પ્રત્યક્ષ વાસવની પણ દેન થોઇ નથી કે આ માર્ગે થઇ કોઇ પણ કન્યાને લઇ જઇ શકે.

(એવે જવનિકાંતર્ગત પશ્ચિમ દિશા ભણીથી મહાભયંકર શાર્દૂલનો ઘૃઘૃઘૃ એમ પાંચ વાર વિયતને વિડારી નાખે એવો શબ્દ થાયછે અને તેનો પ્રતિધ્વનિ અનેક રવમાં મેઘવત્ ગરગડી ઉઠે છે, ને વળી નાસો, નાસો ! નવ હથ્થો, નવ હથ્થો ! વાઘ આવે છે, વાઘ આવે છે ! એવો અનેક માણસો પોકાર કરે છે. તે શબ્દ સાંભળી કનકમાલિકાદિ સહચરીઓ અને પ્રાણીમાત્ર રંગમાં ભંગ કરી નાસાનાસ કરી મૂકે છે અને શરનીરો

(चा) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા આ વાક્યથી સત્યભામા સુરક્ષિત હતી તથા કૃતવર્મા પોતે જમેદવાર હોવાથી રક્ષણ કરતો હતો એમ સૂચવ્યુ. પૂર્વે કનકમાલિકા તથા રૂકિમણીએ સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે એવી જે યુક્તિ રચી હતી તે અહીં સફળ કરી બતાવી છે

(छा) હંજિકા, હયપુચ્છી—ઇત્યાદિ કનકમાલિકાની સખીઓ જેમને તેણે સત્યભામાનુ રક્ષણ કરવાને મૂકી હતી તેમનાં નામ છે.

આ શું વીરતામાઓ ! આ શું વીરદુહિતા ! વીરભુતા ! અને વીરભગિનીઓ ! નાસો નાસો ! અરે નાસતાનેજ વ્યાઘ્ર ફિડાય છે તેનું કોઇ સ્મરણ કેમ કરતું નથી ? આ મારા હાથમા પ્રાણ છે ત્યા સુધી હું કોઇને કંઇ થવા દેવાનો નથી (ઇત્યાદિ વચનો કહી લોકોને આશ્વાસન કરે છે, પડતા આખડતા બચાવે છે, અને નાસતા વારે છે, પણ તે તેનું કહેવું કોઇએ માનતું નથી) (ટા)

(એટલે જવનિકાતર્ગત ઘૂઘૂવું એવો ઘણો ભયાનક શબ્દ થાય છે અને નાસો નાસો, એવી બૂમો મચાય છે)

કૃતવર્મા—(વંશમંડપ પરથી) અરે અરે ! આ મારા કાર્મુકમા શિલીમુખ સાંધી હું શાર્દૂલનો અસ્ત્ર નાશ કરીશ, કિન્તુ અહો પગિજનો ! તમે સત્રાજિત્સુતાને સાચવજો જોજો આ ભડાકે ઉથલપાથલમા એ કોઇને ધક્કે ચઢી જાય નહિ કે ભાગતી વાઘમા આવી પડે નહિ શાર્દૂલને તો મેં શૃગાલવત્ મારોજ જાણો (એમ કહી તીર તાકે છે) (ઠા)

શતધન્વા—(ભાગીના ભાગા થરથર ધ્રૂજતો) અરે મેનકા સાચવજો સાચવજો, વાઘ છે વાઘ છે, પેલી ભાગી ભાગી કન્યા કન્યા, સત્રાજિત્ સત્રાજિત્ સુતા સુતા, તેને જુઓ જો જો જો ! (એટલું બોલતા બોલતા બીકથી માંચાનું લાકડું ઝાલી બેસી જાય છે) (ડા)

(એવ જવનિકાતર્ગત ઘૂઘૂઘૂ એવો શબ્દ થાય છે અને નાસો નાસો એવા પોકાર પડે છે)

(ટા) ધરણીતલપર—પૃથ્વીનાપૃષ્ઠ ઉપર અસિ—તલવાર મૂકી—એવા શાર્દૂલ—વાઘ વીરમનાઓ નાસે છે, એમ કહીને સત્યભામા ભયથી નાસવી જોઇએ એમ સૂચન કર્યું છે સાત્યકિનું વીરત્વ ધ્વનિત કર્યું છે

(ઠા) કાર્મુકમા—ધનુષ્યમા શિલીમુખ—બાણ શાર્દૂલનો—વાઘનો કિન્તુ—પણ પગિજન—સેવકવર્ગ અહીં કૃતવર્માએ પોતાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે અવમર્શ સંધિનું વ્યવસાય નામે અંગ વર્ણવ્યું છે. કૃતવર્મા વંશમંડપની ઉપર ચઢીને બોલે છે તેથી તે હૃદયમા વાઘથી બીહે છે એમ સૂચન કર્યું છે

(ડા) શતધન્વા વાઘના ભયથી બેસી જાય છે માટે અવપાત નામે આરભટી વૃત્તિનો પ્રકાર વર્ણવ્યો છે વળી શતધન્વાનું કથન સંબંધ વિનાનું છે માટે અસત્-પ્રલાપ નામે વીથીનું અંગ વર્ણવ્યું છે

હેમપુષ્પિકા—(એક ઉપર એક એમ પડી ગયેલી સહચરીઓ મધ્યેથી) અરેરે આ વાત આવી મારે ત્યાર પહેલાં તો મારા બાધેના શસ્ત્રે મારા પગમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે કોઇ કાઢો કાઢો (કનકમાલિકાદિ બીજી અનેક સહચરીઓ એમ પોકાર કરે છે અને કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા સહુની તળે દબાઇ મૂઝાયા કરે છે. ત્યાં સાત્યકિ આવી તેમને અભય આપે છે અને પીડાથી પરા કરે છે પણ કોઇને શાંતિ વળતી નથી).

(એવે મદિરોન્મત્ત, નીલામ્બરધારી હલમુસલ હાથમાં વળી રક્ત નેત્રથી જાણે વિશ્વને દહન કરતા હોય એવે વેશે રોહિણીનંદન પ્રવેશ કરે છે) (ઘ)

રોહિણીનંદન—અરે વ્યાઘ્ર ક્યાં છે? લોક કેમ નાસે છે? શું યાદવોએ નપુંસકત્વ સ્વીકાર્યું છે? દોડો મા દોડો મા; વ્યાઘ્ર શું કરનાર છે! આ મારૂં હલમુસલ (નાસતા લોકોને બતાવી) જુઓ જુઓ! વ્યાઘ્ર અને તેથી ભય બળરામ છતાં? સ્થિર સ્થિર! (બળરામને જોઇ સાત્યકિ કને દોડી આવે છે.)

સાત્યકિ—(નમન કરી) જય જય દેવાધિદેવ! વ્યાઘ્ર દૃષ્ટિગોચર થતો નથી છતાં જનસમૂહ વ્યર્થ નાસાનાસ કરી રહ્યો છે! સેનાની આદિ સર્વ વૃક્ષો પર, મંડપ પર અને અન્ય એવા ઉચ્ચસ્થળો પર ભયગ્રસ્ત થઇ ચઢી બેઠા છે! દેવશ્રી કિંચિત્ અવલોકન કરશે તો જણાશે કે, હલધર અને સાત્યકિ વિના અન્ય કોઇ પણ શાંતિ કારણ અત્ર છે નહિ લોક વાર્યાં છતાં માનતા નથી. એવો પ્રકાર છે તો દેવાધિદેવ!! શી આજ્ઞા છે? (ણ)

રોહિણીનંદન—(લોકને દોડતા ને પડતા જોઇ) દોડો નહિ દોડો નહિ! અમે ભયનાશ હેતુથી અહીં ઉભા છીએ, તથાપિ કેમ ભય પામો છો? (લોક માનતા નથી તેથી આવેશમાં આવી કેટલાકને હળમાં આની ખેંચે છે તેમ કરી જનસમૂહ જ્યાં ત્યાં સ્થિર થઇ જાય છે) જો

(ઘ) મદિરોન્મત્ત—મદિરા પીવાથી ઉન્મત્ત નીલામ્બરધારી—નીલા રંગના વસ્ત્ર ધારણ કરનાર રોહિણીનંદન—બળરામ

(ણ) સેનાની—સેનાધિપતિ ઉચ્ચ—ઊંચા ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ડૂબી ગયેલા. શાંતિકારણ—શાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર.

અમે ઉભાં છતાં કોઇ ગભરાશે, નાસશે તો તેને આ મુસલનું પ્રથમ બલિદાન કરવામાં આવશે. સાત્યકિ ! વ્યાઘ્ર ક્યાં છે ક્યાં છે ? (ત્તા)

સાત્યકિ—રાજાધિરાજના પધારવાથીજ તે પલાયન કરી ગયો જણાય છે. હવે કોઇ પણ દિશામાં તેનો શબ્દ સંભળાતો નથી (એવી રીતે નીડરપણે ઉભેલા ઉભયને જોઇ અનેક યાદવો તેમને આવી મળે છે અને સર્વે જગોએ શાંતિ પ્રસરવા માંડે છે). (થા)

રોહિણીનંદન—અહો શિનિપુંગવ ! સર્વજન આ સ્થાનકે સ્થિર થાય તેમ સત્વર કરો. (એમ શાંતિ પ્રસરવાથી ખોવાયલા સંતાનો, વૃદ્ધો, તરૂણીઓ અને એવાં બીજા અનેકની શોધાશોધ થઇ રહે છે). (દા)

સાત્યકિ—જડશે જડશે; ધૈર્ય ધરી શોધો શોધો. કોઇ કંઇ ગયું નથી કે વ્યાઘ્રે અહીં આવી કોઇને વિડાર્યું નથી. સહુ કોઇ અહીંનું અહીંજ હશે (એમ શાંતિ કર્યા છતાં સગાંવહાલાં જડતાં નથી તેથી લોક રડ કકળ તથા બૂમેબૂમ કરી મૂકેછે). (ધા)

(એવે ત્યાં ગભરાયલે વેશે સત્રાજિત્ તથા ચારૂમતી પ્રવેશ કરેછે).

સત્રાજિત્—અહો દેવ બલદેવ ! મારી સુતા ? મારી સુતા કંઇ જડતી નથી.

ચારૂમતી—હા સુતા ! તું કંઇ ગઇ ? (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરેછે). અરે મારી વહાલી સુતા ! તું કેમ બોલતી નથી ? (એ શબ્દ સાંભળી કૃતવર્મા, શતધન્વા, અક્રૂર આદિ આમતેમ ખોળવા માંડેછે). (ના)

(ત્તા) અહીં બળરામે કોપીને લોકોને હળવડે ખેંચ્યા છે તથા પોતાની ભયનાશ કરવાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે અવમર્શ સંધિનું વિરોધન નામે અંગ વર્ણવ્યું છે. યદ્યપિ અહીં વિરોધ વર્ણવવાનો હેતુ નથી. તથાપિ બળરામનું કાર્ય વિરોધ ઉત્પન્ન કરે એવું છે માટે **વિરોધન** અંગ બની શકે છે

(થા) ઉભયને—બળરામ તથા સાત્યકિને. (દા) શિનિપુંગવ—શિનિકુળમાં શ્રેષ્ઠ—સાત્યકિ

(ધા) લોકની રડકકળ અને ગભરાટનું કથન કરી **આરભટીવૃત્તિ** વર્ણવી છે.

(ના) કૃતવર્મા, શતધન્વા, અક્રૂર, એ ત્રણે જણ સત્યભામાને પરણવાના ઉમેદવાર હતા, એમ સૂચન કર્યું છે. ચારૂમતીનો શોકનો પ્રલાપ વર્ણવ્યો છે માટે **આક્રંદ** નામે નાટ્યાલંકાર.

રોહિણીનંદન—ધીરે ધીરે ચલો આપણે સવ જા જોઈએ છીએ (જેવે કે માલિકાને જોઈ) અરે કામાવિકે! જા જઈ ભીમક રાજાદિની આદિ રાજબાગોમાં જઈ જો આ સનાજિતસુતા ત્યા હોય તે અહીં તેડી લાવ (કામાવિમને એમ જણાવી પોતે સવ પાત્રો સાથે શોધ કરવા જાય છે) (પા)

(વનિતાની વાટ જોતા કૃષ્ણદેવ તથા તેમની આશા આપતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે)

કૃષ્ણદેવ—(સભે) સખા! દેવીને તો આજ અવશ્ય મળવુ જ જોઈએ તું મને ગુપ્ત માર્ગે પ્રિયા મેળવવાની આશા દઈ અહીં લાવ્યો અને અહીં તેમાનુ કંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ અધુના દેવી તારા કપટદૃષ્ટિથી નિહાળે છે એમ સમજી તેના વિરુદ્ધ કંઈ ઘાટ કર્યો હોય તો તે મને જણાવજે અહીંનો ત્યાં મળતી પ્રિયા કે નથી દેવીના રમણ સદન કે પ્રિયા. પ્રતિમા જોવાતી આ પંચશરવિહારપદ્મિનીના તત્પર વિરહાગ્નીથી હવે દગ્ધ થવો બાકી છુ માટે જે હોય તે ખરેખરૂ કહી દે (ફા)

શ્રીદામો—દેવશ્રીને આવી અનગી કલ્પના કરવાનુ કારણ હુ કંઈ જાણતો નથી મહારાજ જરા શાંત થાવ ક્ષમણા હરિવદની અહીં જાણો, વિશ્વાસમાજ સર્વે સાગરના સમાઈ રહેલા છે (બા)

કૃષ્ણદેવ—સખ્ય! તારી વાતમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, કિન્તુ પરન્ પરન્ ! આ સુખકર સાહિત્ય મને કેનુ દુ ખકર થઈ પડયુ છે (મા)

(પા) ભીમકનંદિની—રુકિમણી રાજરામાઓ—રાજગૃહની સ્ત્રીઓ અહીં સત્યભામા ખોવાઈ ગઈ છે એ વિષે રુકિમણીને ખબર મળવાની યુક્તિ કવિએ કરી છે

(ફા) પંચશર (કામ) વિહારપદ્મિની—એ નામ કામવિલાસ કરવાની એકાંત જગા કૃષ્ણના મુખે એ નામ બોલાવીને કવિએ સ્થળ સૂચના કરી છે અહીં કૃષ્ણોક્ત વચનોથી ઈશ્વરતુનો શોધ કર્યો છે માટે પૃચ્છા નામે નાટ્યલક્ષણ કૃષ્ણની આરાધના વર્ણવી છે માટે આશા નામે નાટ્યાલકાર (બા) હરિવદની ચંદ્રમુખી—સત્યભામા

(મા) કિન્તુ પરન્ પરન્ પરન્તુ પણ, ને

શ્લોક.

આ પુષ્પોની સુગંધી મધુર ગધુર જો, આનની અગ ભેદે,
આ હસો શબ્દ સાધી મદનશર સમા, ઘાનથી છાતી છેદે,
આ કોકિલા અને જો શુકસહચરતી, સારિકા દુખ દેતા,
આ તાપે કે આલાપે સદા ના મને, પ્રાણપ્રિયા ! મહતા ૧૧

શ્રીદામો—તમારી પીડા હવે ઉતાવળે ટાળી દેશે, આ આવી જાણે.

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) શું આવી ? પ્રિયા આવી !

શ્લોક.

અયિ પ્રિયે ! અયિ પ્રિયે ? સુપીન સુષ્ઠુ ગાત્ર રે,
અનગ અગ અગ પીડ અગ્નિ કાણ ગાન રે ?
દયા કરી કૃપા કરી કટાક્ષઅમૃત સીંચ રે,
કુચાગ્ર માર મારગીડ ટાળી અક્ષિ ગીંચ રે ૧૨

શ્રીદામો—મિત્ર ! હમણા આવશે, એમ " ઉતાવળે આવ્યા શી રીતે પાકે ? "

કૃષ્ણદેવ—(ઉન્મત્તની પેઠે) ત્યારે આવી જાણો કેમ કહ્યુ ?

---

૧૧ શ્લોક-સ્રગ્ધરા આ હસો ઇ૦—આ હસો શબ્દ સાધીને (શબ્દરૂપી કામના બાણ સાધીને) કામના બાણથી થયેલા ઘાવ જેવા ઘાવ કરીને મારી છાતી ભેદે છે શબ્દો બાણરૂપે પરિણામ પામેછે માટે **પરિણામાલંકાર** આ કોકિલા ઇ૦—આ કોકિલા (કોયલ) અને શુકસહચરી (પોપટની સાથે રહેનારી) સારિકા એ સઘળા મળીને મને દુખ દેત. આ તાપે ઇ૦—આ સઘળા મને તાપે (તાપ ઉપજાવે) છે કે આલાપે (આલાપ કરેછે) ? **સંદેહાલંકાર** અર્થાત્ એમનો આલાપ મને તાપ ઉપજાવે છે અથવા તેઓ આલાપે છે કે મને તાપે (તપાવે) છે, એ બે ક્રિયા જાણે એકજ છે **ભ્રાંત્યલંકાર** અર્થાત્ તેમના આલાપ મારા તાપના હેતુ છે હે પ્રાણપ્રિયા ! એવુ દુખ સહેતા છતા પણ તેઓમા ય (દયાલુ) બનતા નથી !

૧૨ શ્લોક-નારાચછંદ અયિ—(કોમળ સંબોધન) સુપીન—કઠણ અને સુંદર, સુષ્ઠુ—ઉત્તમ શીતળ અને સુ ? ઉત્તમ નાનવાળી અનગ ઇ૦—અનગ (કામ)ની પીડા આવી છે, તેના આગળ અગ્નિ શી વિસાતમા છે ? કટાક્ષ ઇ૦—કટાક્ષ રૂપી અમૃત કુચાગ્ર ઇ૦—સ્તનના અગ્રભાગ મને માલીને (આલિંગન) મારી મરગી. (કામ મ મશી

શું આવી અને તેં સંતાડી ! અહો પ્રિયા ! આ તારો પ્રિયતમ અહીં છે; અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય. (मा)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) હવે તો બન્યા ! (એવે પશ્ચિમ ભણી નજર જતાં બે તરૂણ તરૂણીઓ દોડી આવતી દેખાય છે. તે ઉતાવળે કૃષ્ણદેવને બતાવી બંને જણ સામા જાય છે).

નાગરિકા—વયસ્યા ! હવે શોચ કરીશ મા; આવી પહોંચ્યાં છીએ હો ! (વળી સઆશ્ચર્ય) જો જો પેલા તારા પ્રિયતમ તારી સામા આવેછે. જા જા એકદમ જઇ દૃઢાલિંગન દે, અને તારું સર્વ દુઃખ દૂર કરી લે. (या)

સત્યભામા—(સલજ્જ) સખિ ! એવું બોલીશ નહિ. હું તો મારે એમને જોવા આવી છું તે જોવાંજ કરીશ. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો કને આવી ઉભા રહેછે). (रा)

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અયિ પ્રિયે ! આ પંચશરથી પીડાયલા પર કૃપાદૃષ્ટિ કરવા અત્યંત શ્રમ વેઠયો છે ! (એમ કહી સ્વેદબિંદુ લોવા જાય છે). (ला)

સત્યભામા—(કંઇક પાછી ખશી) હલા નાગરિકે ! જો જો, આટલામાં કંઇ દેવી છે કે ! (એટલું બોલી શરમાઇ જઇ નીચું જુએ છે). (वा)

પીડા) ટાળીને તું અક્ષિ (આંખ્યો) મીચ—આનંદ અનુભવ. આંખો મીંચવી, એ સાત્વિકાનુભાવ છે. (मा) કૃષ્ણની ઉન્માદ નામે કામદશા વર્ણાઇ છે.

(या) પ્રિયતમને મળતાં પહેલાં આલિંગન કરવાનું બતાવી અસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધ થયા જેવો વર્ણ્યો છે માટે અવમર્શસંધિનું પ્રરોચના નામે અંગ વર્ણ્યું છે.

(रा) સત્યભામાએ ઇષ્ટવસ્તુનો પણ અનાદર બતાવ્યો છે માટે બિબ્બોક નામે નાયિકાલંકાર વર્ણ્યો છે.

(ला) પંચશરથી—કામથી. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનું પરસ્પર બાલવું વર્ણ્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ વર્ણ્યું છે.

(वा) આજ પ્રકારના પ્રથમ મેળાપ સમયે જ્યારે સત્રાજિત્ સત્યભામાને ઉપાડી ગયો ત્યારે દેવીના ભયથી કૃષ્ણ છોડાવી શક્યા નહિ; માટે કૃષ્ણ બીક્ષણ છે, એવું ધ્વનિરૂપ મેહેણું માર્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયતમા ! (એમ કહી સત્યભામાનો કર સાહાય છે અને તે બીજે હાથે છોડાવતી નીચું જુએ છે) મનેજ પૂછો કે હું એનો ઉત્તર આપુ !

સત્યભામા—(સલજ્જ) મારો કર છોડી ઘો તો હું તમને પૂછું (એમ કહી પોતાનો હાથ ખેંચે છે).

કૃષ્ણદેવ—હસ્ત મુક્ત થાય તોજ અમને પૂછાય એમ કંઇ નથી. (એટલું કહી બીજે કરે મુખ ઉંચું કરે છે).

સત્યભામા—(અતિ સલજ્જ) મને અડકશો મા; હું હજી કુંવારિકા છું. તમે આવા ધાર્મિષ્ટ થઇ અધર્મ કરવા કેમ તત્પર થયા છો ? (એમ કહી હાથ મચરડે છે).

શ્રીદામો—અહો એમા તે શી મોટી વાત છે ! લ્યોને બોલાવીએ બેમણુ અને વર્તાવીએ મંગળ. એ હાથ ઝાલ્યો છે તે છોડી દેવા ઝાલ્યો નથી. જેમ તમે કુવારા છો તેમ અમારા દેવ પણ લગ્ને લગ્ને કુંવારાજ છે ! (ક્ષા)

સત્યભામા—(સલજ્જ અને સસ્મિત) કુવારા હોય તો કોના ભાયથી નિરપરાધીને મહાભયમાં નાખે ?

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! નિરપરાધીને જે કષ્ટ દીધું તેનુ ફળ મને મળી ચૂક્યું છે ! (એમ કહી સત્યભામાને કને ખેંચે છે અને તે આવતી નથી).

શ્રીદામો—અયિ નાગરિકા ! જોયું કે ? ઘનવીજનું જોડું કેવું ગાજી રહ્યું છે ! એ ખાલી ગર્જના ટળવાને તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ ભાસે તોજ સુધાવૃષ્ટિ થાય. (ષા)

નાગરિકા—તે શી રીતે ભાસે ?

શ્રીદામો—મારૂં નારદ એકવાર " મન " થવાના છે તે જો

(ક્ષા) બેમણુ—બ્રાહ્મણ. (ષા) ઘનવીજનું જોડું—કાળા કૃષ્ણ અને ગોરા સત્યભામાનું જોડું. ગાજી રહ્યું છે—સંભાષણ કરે છે. તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ—તેજના સમૂહવાળું જળનું પ્રતિબિંબ. સુધાવૃષ્ટિ—અમૃતની વૃષ્ટિ. આકાશમાં ચડેલા મેઘમાં પણ જ્યારે પાણીનું તેજ દેખાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે હવે વૃષ્ટિ જરૂર થશે. તેમ અહીં પણ કોઇ તેજસ્વી પુરૂષે આવીને આ વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ કરવો ઉચિત છે.

સત્યવાદી હોય તો તે રીતે ભાસે (એટલું બોલતામાં તેજપુંજ, કર વીણા સહિત, નૃત્ય કરતા નારદજી પ્રવેશ કરેછે અને કૃષ્ણાદિ સર્વે નારદને જોઇ સાષ્ટાંગ નમન કરેછે)

નારદ—(વીણા વગાડતા) શ્રીદામા ! વરબૂદ્ધિ વરબૂદ્ધિ કયા કાર્યાર્થે તેં મારૂં સ્મરણ કર્યું ! (સા)

શ્રીદામો—(આંગળીવડે બતાવી) ભગવત ! આ કુવારી કન્યા અને આ કુંવારા કહાનજી એમના કગવો લગ્ન અને અમને બેને કરો જાનઇયા, એટલે અમને અમારૂં માગેલુ વરદાન મળી ચૂકયુ ! (દા)

નારદ—(સહર્ષ) ભદ્ર ભવતુ ભદ્ર. (એમ બોલી પોતાના કંઠમાંથી કુસુમમાળા કાઢી સત્યભામાને પહેરાવે છે અને અંગુલિવડે દેખાડે છે કે એ માળા તમે બંને પહેરો) (કિ)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) લઘુર્દેર ! એમ સ્તબ્ધ કેમ થઇ ગયાં છો ? પહેરાવી દ્યો વરમાળ અને થઇ જાવ વરવધૂ ! અલિ નાગરિકા ! કેમ કઇ બોલતી નથી ?

નાગરિકા—વયસ્યા ! વરમાળ વેહેલી વેહેલી પેહેરાવી દે. (તોય પણ સત્યભામા નીચું જોઇ રહેછે અને વરમાળ પહેરાવતી નથી)

શ્રીદામો—(નારદને) ભગવત ! તમે તો ત્રિકાળદર્શી છો ત્યારે કહો જોઇએ કે વરમાળ પહેરાવતા આટલી વાર કેમ લાગતી હશે ?

નારદ—વત્સ ! શ્રવણ કરય આ પચરંગી વરમાળ હોવાથી અતનુ અને રસરાજ એને અર્પવા દેતા નથી (લિ)

(સા) વરબૂદ્ધિ—વરદાન માગ (દા) અહીં કૃષ્ણ અને સત્યભામાના અનુરાગબીજની સિદ્ધિનું કથન કર્યું છે માટે અવમર્શસંધિનું આદાન નામે અંગ વર્ણવ્યું છે

(કિ) ભદ્ર ભવતુ ભદ્ર—કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ. કુસુમમાળા—પુષ્પનો હાર.
(લિ) અતનુ—કામદેવ રસરાજ—શૃંગારરસ કામના આવેશને લીધે તથા શૃંગારના સાત્વિક રૂપ અનુભાવને લીધે વરમાળ પહેરાવી શકાતી નથી.

શ્લોક.

કુસુમશર સુરંગે, રંગીં માળા રચી છે,
લલિત સુમન સંગે, પંચરંગી પચી છે
અતનુ તનુ લજાયે, અર્પવા દે ન બીધે,
તન મન અતિ રૂચે, ના જીતે લાજ લીધે

અપિચ—

શ્લોક.

પાચે રંગ અભંગ છે સુમનના, માળા વિષે ગજતા,
જાણે કે રસરાજ આવીં વશિયા, આસ બને સાજતા,

---

૧૩ શ્લોક—માલિની કામદેવે રગમા આવીને આ રગવાળી માળા રચી છે, તથા તેમા લલિત (સુન્દર) સુમન (પુષ્પ)ના સગથી તેને પાચ રગવાળી કરીને પચી છે (અર્થાત્ ગૂંથી છે) કામદેવના બાણ ફૂલના હોય છે માટે તેને કુસુમશર કહે છે તથા તે બાણ પાચ હોય છે માટે તેને પચશર કહે છે આ માળામા કામદેવના પાચ બાણ રૂપ પુષ્પ જે જૂદા જૂદા રગના હોય છે તે ગૂથેલા છે માટે માળા પચરગી તથા કામદેવના પાચ બાણ રૂપ બની છે કામના પાચ બાણ વિષે અમરકોશમા લખે છે કે—

“ अरविंदमशोकं च नूतं च नवमल्लिका ।
नालोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायका ॥

રાતુ કમળ, આસોપાલવ, આંબો, મોગરો, અને કાળુ કમળ એ પાચના પુષ્પ એ કામદેવના બાણ છે અતનુ ઇ૦—એવી માળા કૃષ્ણને આરોપણ કરતા અતનુ (શરીર વગરનો—કામ) તનુ (શરીર)મા લજાયછે—લાજે છે અને એવા લાજથી બીહી વાવડે તે આપવા દેતો નથી એવા વિચારથી કે કૃષ્ણદેવ મારા કરતા પણ અતિ સુદર તથા મોહક છે તેને મારા બાણ શું કરવાના છે ? અથવા કૃષ્ણ સરખા ઊર્ધ્વરેતા પુરૂષ પાસે એ પચ બાણ જઇને શું કાર્ય સાધવાના છે ? અથવા એ મારા પચ બાણ કૃષ્ણ પાસે જશે તો પછી હુ જગત્‌ને શાવડે જીતી શકીશ ? ઇત્યાદિ વિચારથી કામદેવ લાજે છે અને બીહે છે. કામદેવને પ્રથમ અતનુ (શરીર રહિત) વર્ણીને પછી તેનુ તનુ (શરીર) વર્ણ્યું છે, માટે **વિરોધાભાસ** અલકાર “ आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ”—(કુ કા) અથવા તનુ—લગાર એવી ગને હોવાથી સત્યભામાને તનમા અને મનમા તો અતિશય રૂચે છે તથાપિ કામદેવે ઉત્પન્ન કરેલી લાજને લીધે તે જીતી શકતી નથી—કૃષ્ણને વરમાળા આરોપવા રૂપી લાભ મેળવી શકતી નથી.

ઉત્કંઠોદ્દિપનાભિસાર ગતિ ને, સંભોગ પાંચે મળી,
સમજાણું કરતા લલિતવદની, ફૂલે ન ફૂલે કળી. ૧૪

શ્રીદામે—ભગવંત ! તમે પણ બ્રહ્મચારી છતે ઠીક ભગવાનની ભક્તિ કરી અનુભવીઓની વાતો જાણવાનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે ! વારૂ મહારાજ ! કહો જોઇએ કે અમાગં વધુદેવી તમારી શરમથી સંકોચાયલા, મન મધ્યે ઉત્સાહવાળા, લજ્જિત અને તમારા અમારા ન જાણવામાં આવે એવા પ્રેમવાળા છે કે નહિ ?

નાગરિકા—(સખીની દશા જોઇ) વયસ્યા ! આ સ્થળ સ્વરૂપાસક્ત થવાનું નથી પણ ઉતાવળે વરમાળ આરોપવાનું છે. (ગિ)

સત્યભામા—(સખી શબ્દ શ્રવણે સુણી શુદ્ધિમાં આવી) હલા નાગરિકે ! જો ત્યારે હું વરમાળ પહેરાવું છું. (એટલું બોલી પહેરાવવા જાય છે અને વળી ઉભી રહેછે, તેની સ્થિતિ જોઇ શ્રીદામો નાગરિકાને પૂછેછે).

શ્રીદામો—અલિ નાગરિકા ! જાણે નાળ સાથે બે કમળ ચંદ્રપ્રકાશથી અતિ સંકોચાયાં છતાં શશિને કંઇ અર્પે છે, પણ રસરાજનો સંગોગ અને પ્રેમ એ બે તેને અટકાવે છે, એવું કંઇ તારા જેવામાં આવે છે કે ? (ધિ)

સત્યભામા—(શ્રીદામાપર કોપને મિષે) જા જા, આવડે એટલું શું બોલે છે ? (એમ કહી વરમાળ આરોપી દે છે).

શ્રીદામો—(નારદ ભણી જોઈ) ભગવત ! વેદમંત્ર બોલો નીકર હું બોલી દઉં છું (એમ કહી બોલેછે) કાળી કંઠી સાવધાન.

નારદ—(તેને બોલતો અટકાવી) અરે ગોપ ! અમારી દક્ષિણા તારે લેવી છે કે શું ? (પછે વીણા વગાડી મંત્ર બોલે છે),

શ્લોક.

તડિત જડિત મેઘે, જોડી તેવી સુહાવે,
શચીપતિ રતિસ્વામી, ઉપમાએ ન આવે;
સતી પતિ ગતિ એ'તાં, ગૌર ગૌરીશ ભાળું,
સઘન લગન લીલા, લાગની જોઇ ટાળું. ૧૫

(ધિ) નાળ—કમળનો દાંડો. અહીં હાથને—કમળના દાંડા રૂપે, આગળાં સહિત બે હથેળિયોને કમળરૂપે, તથા કૃષ્ણને ચંદ્રરૂપે વર્ણ્યા છે. માટે **રૂપક**, તથા એવા રૂપકવડે અટકાવવા રૂપી અર્થની સંભાવના કરી છે માટે **ઉત્પ્રેક્ષા.**

૧૫ શ્લોક—માલિની. શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યભામાની જોડી જેવી મેઘમાં જડિત (જડેલી—રહેલી) તડિત (વીજળી) હોય, તેવી સુહાવે—શોભે છે શચી સાથે રહેલો તેનો પતિ તથા રતિ અને પતિ કામદેવ એમની ઉપમા આપવાને યોગ્ય નથી (ઇંદ્ર સહસ્ર નેત્રવાળો હોવાથી, તથા કામદેવ શરીર વગરનો હોવાથી). કદાપિ જો સતી અને તેના પતિ (શંકર) ને ઉપમા માટે યોગ્ય માનું તો ગૌરીશ (મહાદેવ) ગૌર છે અને કૃષ્ણ તો શ્યામ છે, માટે તે ઉપમા પણ શોભતી નથી એવી રીતે લા

(એવે ત્યાં સત્રાજિત્, ચારૂમતી, હલધર, સાત્યકિ, અક્રૂર, કૃતવર્મા, શતધન્વા, ઇત્યાદિ સત્યભામાની શોધ કરતાં પ્રવેશ કરે છે) (દિ)

સત્રાજિત્—(વધુ વેશે સુનાને નિરખી નિઃશ્વાસ નાખી) સત્યભામા ! તું અમને મૂકી એકલી અહીં આવતી રહી ? (કોપથી વક્ર જોઇ) અરે નાગરિકા ! (એટલું બોલી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે). (ચિ)

ચારૂમતી—(ઉભરાઇ જતા હર્ષને દબાવી) પ્રાણનાથ ! કુણ્ડકમાં પાણી પડ્યું તે કંઇ મિથ્યા થવાનું છે ? પ્રભુએ એનાં લેખાં એમની સાથેજ બાંધ્યાં હશે ! એમા શું કરે નાગરિકા અને શું કરે સત્યભામા ?

સત્રાજિત્—(બળાત્કારે હર્ષ દેખાડી) હા પ્રિયા ! જે થયું તે કંઇ ના થયું થવાનું છે ? વારૂ આપણો સંબંધ તો સારોજ થયો ! અરે નાગરિકા ! પાળેલા નાગ આમજ કરે છે. (છિ)

અક્રૂર—(કંઇક ખેદ પામ્યા જેવે વેશે) શું આ પ્રકાર આવા પુરૂષને ઘટિત ગણાય ! (જિ)

શ્રીદામો—" આપ તેની વાપ ", " બળિયાના બે ભાગ ". ડોસા ! હવે તમારે કેટલા કાળ કાઢવા છે ?

તની (કૃષ્ણની) સઘન (આનંદવડે પાડી) લગ્નની લીલા જોઇને હું તે ઉપમાઓને ધણું (તજું) છું. અર્થાત્ કૃષ્ણ સત્યભામાની શોભા નિરૂપમ છે

(દિ) સત્રાજિત્નો વિચાર સત્યભામાને કૃતવર્મા સાથે પરણાવવાનો હતો, ચારૂમતીનો વિચાર કૃષ્ણ સાથે પરણાવવાનો હતો, હળધર તથા સાત્યકિ વાઘના ભયથી નાઠેલાંની શોધ કરનારા હતા, અક્રૂર, કૃતવર્મા, અને શતધન્વા, એ ત્રણે સત્યભામાના ઉમેદવાર હતા, આ સઘળાં બીજ પાછળ યોગ્ય સ્થાને વેરેલાં છે તે સર્વ અહીં કાર્ય રૂપે ફળવાન થશે માટે આ નિર્વહણસંધિ વર્ણન છે (ચિ) વક્ર—વાંકું—કતરાતું.

(છિ) પાળેલા ઇ૦—અર્થાત્ તું મારા ઘરની થઇને મારૂ અપ્રિય કરનારી થઇ ! દેખ આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે પરીવાદ નામે નાટ્યાલંકાર

(જિ) શું આ પ્રકાર ઇ૦—આ અક્રૂરના વચન ઉપરથી તેને (પોતાનો લાભ ગયો તેથી) આ વાત ગમતી નથી, એમ સુચવ્યું છે એજ સુચના કૃતવર્માના કોપની અને શતધન્વાની ચેષ્ટાથી જાણી લેવી

કૃતવર્મા—(સકોપ) અરે ગોપબંધુ ! અવિચારીપણે બોલવું એ હાનિકર્ત્તા છે ! શુ કોઇ બળવાન્ પુરૂષ પૃથ્વીમાં નથી કે ?

શતધન્વા—(તરવાર તાણી) અરે મૂઢ ગોવાળિયા ! જો હવેથી કઇ આવું બોલ્યો તો તારો ઘાતજ કરવામાં આવશે.

હળધર—(શતધન્વાનો ખર્ડ્ગવાળો હાથ ઝાલી ખેંચી) અરે શૈનેય ! આ કોનો સનુ સંયમિનીનો માર્ગસ્થ થવા આવ્યો છે ? (ક્ષિ)

સાત્યકિ—(શર સધાન કરી પાચે નિકટ ઉભો રહી) અહો દેવાધિદેવ ! એ પશુ અધુના બલિદાન યોગ્ય પૂજાયલો નથી. (ત્રિ)

અક્રૂર—(શતધન્વાને મહા યત્ને મુક્ત કરાવી) જા ભાઇ જા. (એટલુ બોલી કાઢી મૂકેછે.)

(એવે ત્યાં રૂકિમણી, કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા ઇત્યાદિ પ્રવેશ કરેછે).

રૂકિમણી—સખિ કનકમાલિકે ! એ આઘે (આંગળીવડે બતાવી) ટોળું વળી ઉભેલા માણસોમાં જઇ જો. આર્યપુત્ર ગોપબંધુ અને સત્રાજિત્સુતા એ ત્રણેમાંથી એકેનો પત્તો લાગતો નથી માટે મને વિધ વિધ કલ્પનાઓ થાય છે ગોપબંધુ અવનિતું આકાશ અને આકાશની અવનિ કરી નાખે એમાંનો છે. (દિ)

કનકમાલિકા—(લાંબી નજરે જોઇ) વયસ્યા ! પણે ઉંચે આર્યપુત્ર અને તેમની સાથે કોઇ સ્ત્રી બેઠી હોય તેવું જણાય છે.

પદ્મપ્રભા—(સઆશ્ચર્ય) સખિ ! બળરામ મહારાજ, શ્રીદામો, નાગરિકા, સત્રાજિત્, ચારૂમતી, હાર્દિક્ય અને સચિવો પણ તહીંજ દેખાય છે.

રૂકિમણી—(નિ:શ્વાસ નાખી) હલા ! જો જો નારદ પણ છે. મને લાગે છે કે આર્યપુત્રના લગ્ન કરાવવાજ નારદજી આવ્યા હશે !

(ક્ષિ) શૈનેય !—શિનિનો પુત્ર—સાત્યકિ. સનુ—છોકરો. સંયમિની—જમપુરી. માર્ગસ્થ—મુસાફર અર્થાત્ કોણ આ મરવાનો થયો છે ! શતધન્વાએ કરેલો થોડો પણ પરાભવ સહન થઇ શક્યો નથી માટે **અક્ષમા** નામે નાટ્યાલંકાર.

(ત્રિ) અર્થાત્ હજી એને મારવાનો વખત આવ્યો નથી. (દિ) અહીં ટોળું બતાવી દેશ (જગા) ઉપરથી અનુમાન કર્યું છે માટે **દિષ્ટ** નામે નાટ્યાલંકાર.

(પુનઃ શ્વાસોચ્છવાસ લઇ) હશે જે થવાતું તે થઇ ચૂક્યું ! હવે તમે કોઇએ 'તહીં' કાઇને ખોટું લાગે તેવુ બોલશો મા (ઠિ)

કનકમાલિકા—(નિઃશ્વાસ નાખી) ત્યારે સખિ, આપણે તહીં ગયા વગર શું અણુદોયું રહ્યુ છે? એમનુ સુખ એજ ભોગવે. (ઢિ)

રૂકિમણી—એમ કહ્વું એ મને ઠીક લાગતું નથી, માટે ત્યાં જવું તો ખરૂં. (એમ કહી ચાલવા માડે છે અને તેમને આવતાં એકલી ચારૂમતી દેખે છે.)

ચારૂમતી—(સત્યભામા કને જઇ બીજું કોઇ ન સાંભળે તેમ) બેન ! જો પેલાં રૂકિમણીદેવી આવેછે, તેમને તું જઇ વેહેલીવેહેલી પગે પડજે હો. (ઢિ)

સત્યભામા—(રૂકિમણી સામુ જોઇ મુખ મરડી બીજું કોઇ ન સાંભળે તેમ) ધણીએ આવશે. (ઠઇવાં દેખાડી) હવે તો એ છે ને હું છું. ઘર હબધું. હશે તો ડાળાં પાંખડાં ઝખ મારેછે ! માડી તું જો તો ખરી હવે તો એજ મને પગે લાગતી આવશે ! (ણિ)

ચારૂમતી—ના બા ! ના, એમ કરીએ નહિ. જૂના ઝાડનાં મૂળ ઉંડાં હોય ! (એવે (કૃષ્ણદેવની નજર આવતી રૂકિમણી ભણી જાયછે). (તિ)

કૃષ્ણદેવ—(કોઇ ન સાંભળે તેમ ધીમેથી) અયિ પ્રિયે ! જો પેલાં મહાદેવી આવેછે. એ અહીં આવે એટલે તું જઇ તેમને પગે લાગજે હો.

(ઠિ) અહીં કાર્ય સિદ્ધ થયા વિષે કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું **ગ્રથન** નામે અંગ વર્ણ્યું છે.

(ઢિ) અણુદોયું—દોહ્યા વગરનું. અર્થાત્ શું કામ બગડી જાય એમ છે ?

(ઢિ) શાસ્ત્રોક્ત ઉપદેશ કર્યો છે માટે **ઉપદિષ્ટ** નામે નાટયાલંકાર.

(ણિ) ઠઇઆં—મૂઠી વાળી અંગૂઠો દેખાડવો. હબધુ—સબધું—સુબદ્ધ (સારી પેઠે બાંધેલુ) ઉપરથી અપભ્રંશ—મજબૂત.

(તિ) ચારૂમતીએ પોતાના અર્થ સાધવાને ઉદાહરણ આપ્યું છે માટે **દષ્ટાંત** નામે નાટયલક્ષણ

સત્યભામા—(કોઇ ન સાંભળે તેમ મોટેથી) આર્યપુત્ર! (ભમર ચઢાવી) એ મહાદેવી છે તો એને પગે લાગવા કોઇ મહાદેવ જોઇએ. હજી એના વેરેલા કાટા મારા હૈડામાં ભચોભચ વાગ્યા કરે છે. અંતરના ઉમળકા વગર મારાથી તો એમાનું કશુંએ નહિ થાય. (થિ)

કૃષ્ણદેવ—(કોઇ ન દેખે તેમ હાથ દબાવી) અયિ પ્રિયે! જા જા, હું કહુંછું તેમ જઇ સત્વર કરય. (આગળીવડે બતાવી) જો પેલાં કને આવી પહોચ્યાં.

સત્યભામા—(સકોપ) પણ મારાથી ત્યાં શી રીતે જવાય? શું મારી કોટની વરમાળા એને કાજે કાઢી નાખુ ? મહારાજ આશા તો સર્વેને સરખી હોય. (એવે ત્યાં રૂક્મિણી અને તેની સખીઓ કને આવી પહોચે છે અને સત્યભામા મોં મરડી આડુ જુએ છે). (દિ)

નારદ—(રૂક્મિણીને જોઇ સસ્મિત) અહો દેવિ કે? આવો અને દેવન દર્શનાં કરો! અહા વાસુદેવ લલિત લલનાસહ કેવા અનુપમ દેખાય છે! (ધિ)

શ્લોક.

સજળ આ સઘને તડિના રહી;
સ્થિર સહી ઉપમા ન ઘટે સહી;
વિસ યથા ત્રિદશા ન બરાબરી,
નવલ દંપતીને નમ્ય સુંદરી! ૧૬

(થિ) ' એના વેરેલા કાટા ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી પૂર્વે થઇ ગયેલા અર્થનું કથન કર્યું છે માટે **નિરૂકિત** નામે નાટ્યલક્ષણ. ' એને પગે લાગના કોઈ મહાદેવ જોઇએ'— અર્થાત્ તમેજ પગે લાગો, એમ કહીને અભિમાનયુક્ત વચન કહ્યું છે માટે **ગર્વ** નામે નાટ્યાલંકાર. ' અંતરના ઉમળકા વગર ' ઈત્યાદિ શબ્દોથી પગે ન લાગવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે **ઉપપત્તિ** નામે નાટ્યાલંકાર

(દિ) કોટની વરમાળા ઇ૦—ન નમવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે **ઉપપત્તિ.** અર્થાત્ એ તો ત્યારે પ્રસન્ન થાય કે જ્યારે હું મારી વરમાળ, કાઢી નાખું—તમને તજી દેઉ ! એવી રીતે અર્થાંતરની ઉક્તિથી મર્માર્થનું બોધન કર્યું છે માટે **અર્થાપત્તિ** નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ધિ) લલિત—સુંદર. અનુપંમ—જેને બીજાની ઉપમા ન અપાય એવા. નારદે રૂક્મિણીને કાર્ય થયેલું બતાવ્યું છે માટે **પૂર્વભાવ** નામે નિર્વહણનું અંગ.

૧૬. શ્લોક—દ્રુતવિલંબિત અનુપમપણું સિદ્ધ કરે છે. સજળ ઈ૦—

રૂક્મિણી—(શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇ) અહો દેવઋષે! તમે તો આર્યપુત્રના મનરૂપ છો, માટે હું તમને દૂભી ક્યાં રહું ? વળી મારા જેઠીએ મુનિનું વચન ન માન્યું એ પણ ઘટિત નથી. વારૂ મહારાજ! કહો જોઇએ, કે મારે શ્રીદામાનેય પગે લાગવું પડશે કે ? (એટલું બોલી વૃદ્ધોને જોઇ બોલતી અટકી જાય છે અને રૂક્મિણીના અંતરનો ભાવ સમજી અક્રૂર, બળદેવ સત્રાજિત્ આદિક વયોવૃદ્ધ પુરૂષો આજુએ ચાલ્યા જાય છે) (નિ)

નારદ—ભીષ્મકનંદિની ! અમે કંઇ મર્મજ્ઞ નથી; સર્વેનું શુભ થાય એવું કહેવાનો અમારો ધર્મ છે. (પિ)

શ્લોક.

નથી વાંછું અમારે કો, નથી વૈરી ત્રિલોકમાં;
અખંડાનંદમાં મગ્ન, પાગ્યું પ્રેમ અશોકમાં. ૧૭

આ જળવાળા સઘને (સારા મેઘમાં) તડિતા (વીજળી) રહી છે. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાને વિષે મેઘ તથા વીજળીનો આરોપ કર્યો છે માટે રૂપક. પણ તે સ્થિર છે અને વિજળી તો ચપળ હોય છે માટે એને વિજળીની ઉપમા ઘટતી નથી ત્રિદશા—દેવાંગના. દેવાગના પણ એની જરૂર બરાબરી કરી શકે એવી નથી સુંદરી !—હે રૂક્મિણી. મુનિએ દ પતિને નમવા રૂક્મિણીને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદેશન નામે નાટ્યાલંકાર સત્યભામાને કોઇની ઉપમા આપી શકાતી નથી એમ વર્ણ્યું છે માટે અનન્વયાલંકાર. સત્યભામા રૂપ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને સ્થિર લઇ એ શબ્દોવડે નારદે સ્થિર કરી બતાવ્યો છે માટે કૃતિ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(નિ) 'તમને દૂભી ક્યાં રહું' ઇત્યાદિ વચનથી મુનિની, અને 'મુનિ, કૃપાનું મન છે' એમ વર્ણી કૃષ્ણની, રૂક્મિણીએ આરાધના કરી. એમ વર્ણાયું છે, માટે પ્રસાદ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે. બાજુએ ચાલ્યા જાય છે—એ સર્વનું ઢત્રે કામ ન હોવાથી કવિએ આ યુક્તિથી તેમને રંગભૂમિ ઉપરથી દૂર કર્યા છે.

(પિ) ભીષ્મકનંદિનિ-હે રૂક્મિણી. મર્મજ્ઞ-તમારા બોલવાના મર્મને જાણનાર શ્રીદામાને પગે લાગવું પડશે કે ?—અર્થાત્ મારૂં ખરૂં અહિત કરનાર તો શ્રીદામો છે, એ મર્મનો અર્થ છે.

૧૭ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્. પાગ્યું, ઇ૦—અમે તો ગોકરહિત પ્રેમમાં પચી રહ્યા છીએ.

રૂક્મિણી—(ગખેદ) જો મહારાજ એમજ છે તો તમારા કહેવાથી આર્યપુત્રને નમન કરૂં છું (એમ કહી નમન કરે છે અને કૃષ્ણદેવ તેમ કરતાં અટકાવી ત્વરાવડે કર સાહી પોતાની કને બેસાડે છે) (ફિ)

નારદ—અહાહા ! શ્યામસુન્દરની આ સુંદરતા તો કોઇ અલોકિકજ દર્શે છે !

શ્લોક.

પાર્વતી પરિણય કાળે, ગંગા સંગે પ્રશાન અભિધારોઃ
ન્યૂનપણું છે કિંચિત, શીર્ષે ચઢશે સમય લહી સારો. ૧૮

ચારૂમતી—(કંઇ સમજ્યા જેવે વેશે) ભગવંત ! મારી સુના એની મોટી ઉપમાને યોગ્ય નથી; એ તો નાનું બાળક છે. (સત્યભામાને હાથે ઝાલી) જા બેન ! જા, મુનિમહારાજને પગે લાગ. (એટલે કૃષ્ણદેવ સત્યભામાને વરમાળ કાઢી આપે છે અને તે જડ માના કહેવા પ્રમાણે મુનિને નમે છે).

(ફિ) રૂક્મિણીનું નમન વર્ણીને કવિએ તેની મોટાઈ તથા ફળવાનપણું વર્ણવ્યું છે, કેમકે નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહેછે કે,

" नमन्ति फलिनो वृक्षा नमन्ति कुलिनो जना. ।
शुष्ककाष्ठच मूर्खश्च न नमन्ति कदाचन ॥ "

" ફળવાન વૃક્ષ અને કુળવાન મનુષ્ય નમે છે, પણ સૂકું લાકડું અને મૂર્ખ કદાપિ નમતાં નથી " ' સત્યભામા નમતી નથી ' એ ઉપરથી હવે પછીના અંકોમાં જે રોષ બીજનું કથન કરવામાં આવશે, તેનો કવિએ અતિ ગૂઢ નિક્ષેપ કર્યોછે.

૧૮. શ્લોક—ભીતિ પાર્વતીના લગ્ન સમયે ગંગા સહિત ઇશાન (શિવજી) જેવા શોભતા હતા તેવા શ્રીકૃષ્ણ પણ સત્યભામાના પરિણય કાળે રૂક્મિણી સહિત શોભે છે. કોઇ કહેશે કે ગંગા તો તે વખતે શિવને માથે બેઠી હતી, તેમ અહીં કયી સ્ત્રી કૃષ્ણને માથે બેઠી છે ? કવિ કહેછે કે. એટલુંજ કિંચિત્ (લગાર) ન્યૂનપણું છે, અને તે પણ (સત્યભામા) સારો સમય મળવાથી (વખત આવ્યે) શીર્ષે (માથે) ચઢશે ! કોઇ કહેશે કે પાર્વતી પરિણયકાળે પ્રથમ વિવાહિત ગંગા માથે ચઢી હતી અને અહીં તો દ્વિતીયવિવાહિત સત્યભામા માથે ચઢશે, એમ કેમ ? તેનો ઉત્તર પણ, એટલુંજ કિંચિત ન્યૂનપણું

નારદ—(માથે હાથ મૂકી સસ્મિત) ભદ્રં ભવતુ ભામિની ! અનેક સપત્નીવતી ભવ. (વિ)

શ્લોક.

પતિસુખકાજે શ્યામા, સ્વપનું અહિત ન કદા તું વિચારે:
સુરિનર સુખી કરતા થા, માનિનિ ! માધવ ગને ઘણું પ્યારે. ૧૯

સત્યભામા—(ભમર ચઢાવી) જા જા જોગટા ! તારા કહેવાથી (એટલેથીજ અટકાવવા કૃષ્ણદેવ તેને મુખે હાથ દેછે અને ચારૂમતી સુતાનો અપરાધ ક્ષમા કરવા નારદને પગે લાગેછે. એવે ઉતાવળે દોડનો કંચુકી પ્રવેશ કરેછે).

કંચુકી—(નારદમુનિને નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજાધિરાજ! દેવશ્રીના પરિણયની કથા છત્રધારી દેવાધિદેવે સાંભળી મને આજ્ઞા કરી છે કે યાદવેંદુ પંચશરવિહારપદ્મિનીના તટપર જેવી સ્થિતિમાં વિરાજ્યા હોય તેવેજ સ્વરૂપે તેમને જોવાની અમને જિજ્ઞાસા છે. (હાથ જોડી) તો મહારાજ! પરિજનને શી આજ્ઞા છે? (મિ)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભય પ્રિયા સહ ઉભા થઇ) કંચુકી! જા હું આવું છું, એમ સત્વર વિદિત કરય (એમ સાંભળી કંચુકી ઉતાવળો ચાલ્યો જાયછે).

નારદ—વત્સ વાસુદેવ! ભદ્રં ભવતુ. હવે અમે પણ સ્વર્ગપ્રતિ સિધારીશું. (એમ કહી સત્યભામાને જોતા જોતા નારદ ચાલ્યા જાયછે અને સર્વે તેમને નમન કરેછે.) (મિ)

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રાણવલ્લભાઓ! હવે આપણે પણ સત્વર જવું જોઇએ (એમ કહી બંને પ્રિયાઓના હાથ ઝાલી સચિવ સખિએ સહવર્ત્તમાન સર્વે ચાલ્યા જાય છે).

ચતુર્થાંક સમાપ્ત.

કૃષ્ણ સાથે લગ્ન થવાથી એ બીજનો અંકુર ફૂટ્યો એમ સમજાય છે. આટલી વાત ધ્યાનમાં લીધાથી નારદે સત્યભામાને સસ્મિત આપેલો દેવકાર્ય સાધક ગર્ભિત આશિર્વાદ સમજાશે દેવનું કાર્ય સાધવાથી થયેલો કૃષ્ણને સંતોષ એજ સત્યભામાનું પતિસુખ છે; ભૌમાસુરનો વધ, એ સત્યભામાનું અહિત છે, પણ તે અજાણી હોવાથી પોતાના અહિતનો વિચાર નહિ કરે, એમ નારદ યુક્તિથી કહે છે દેવકાર્ય કરવાથી દેવને સુખી કરનારી અને રાજકન્યાઓને છોડાવવાથી નરને સુખ કરનારી થા, એમ કહેલુ છે. એ સોળ હજાર કન્યાઓ કૃષ્ણને વરશે, માટે તેને અનેક સપત્નીવતી કહેલી છે પારિજાતકના ફૂલ માટે રીસાશે માટે માનિની કહી છે. તેને મનાવવા ખાતર કૃષ્ણ પારિજાતક લેવા જશે, માટે માધવ તેને મનમાં ઘણુ ચાહશે છે, એમ કહ્યું છે નારદનાં યુક્તિ ભરેલાં વાક્યથી અપ્રત્યક્ષ અર્થનુ ગ્રહણ થાય છે માટે વિચાર નામે નાટ્યલક્ષણ. નારદનાં વચન ઉપર ઉપરથી પ્રિય જણાતાં છતા અંદરથી અપ્રિય ભાવાર્થ નીકળે છે માટે છલ નામે વીથીનુ અંગ વર્ણાયુ છે.

(મિ) છત્રધારી દેવાધિદેવે—ઉગ્રસેન મહારાજાએ. યાદવેંદુ—શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર. પંચશરવિહારપદ્મિની—એ નામની તલાવડી જિજ્ઞાસા—ઇચ્છા પરિજનને—સેવકજનને

(મિ) સત્યભામાને જોતા જોતા—(આ સ્ત્રી દેવનુ કાર્ય સાધનારી છે, એવા વિચારથી)

અંક ૫ મો.

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરીને)

શ્રીદામો—આહાહા ! હું કે એક વ્રજનો ગોવાળિયો, તહીં પણ નહિ નંદ કે ઉપનંદ, તથાપિ મિત્રકૃપાએ આજ કેવા મહત્પદને પ્રાપ્ત થયો છું ? ઓહ્યો સાક્ષાત્ ભરત જેવો નાટકાચાર્ય તે માગી માગી કરી કરી પૂરો થઇ જવા આવ્યો, ત્યારે બ દાઓ મેં પોતે આજ તેનું નાટક દેવ જુએ એવો ઘાટ કર્યો ! આહાહા ! હવે આપણા વગર તો અઘોર અંધારૂં પ્રગટ દેખાય છે ! (એવે મણિમય સ્તંભમાં અથડાવાથી પડી જાય છે. પછે ઉઠી સાવધ થઇ) અરેરે હું તો ભૂલી ગયો મને કૃષ્ણદેવે કહ્યું કે જા તું જઇ નાટકાચાર્યને અમે આવીએ છીએ તે નિદિત કર્ય (આમ તેમ જોઇ) અરે મહારાજ તો મારા કહેવા પ્રમાણે ઉભય પ્રિયાસહ પધાર્યા ! (એવે નેપથ્યમાં મૃદંગ વાગતી સાંભળી) આપણને જેમાં ને તેમાં જશ મળવાનોજ. (આમ તેમ જોઇ) સર્વે પ્રકારની તૈયારી થઇજ ચૂકી છે. (એવે રૂક્મિણી સત્યભામાસહ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરી એક સુખાસને ત્રણે જણ બેસે છે). (અ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય શ્રીદામા ! કેમ, એ મંડપને યોગ્ય સ્થપાદિકની વ્યવસ્થા તો થઇ છે ને ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! આવી નાટકશાળા તે એવાને ક્યાં મળવાની હતી ? આહા જુઓને કેવી અપૂર્વ રચના આપે રચાવી છે (આ)

રૂક્મિણી—(સસ્મિત) ગોપબંધુ ! તારૂં નાટક તો નિત્યે જોઇએ છીએ પણ આજ જેને કાજે બોલાવ્યા છે તેને માટે હવે કેટલી વાર છે ?

સત્યભામા—અહો આર્યપુત્ર ! આ રત્ન તમે કેટલે વરસે મેળવ્યું હતું અને એનું કોઇ વાર મૂલ્ય પણ કરાવ્યું'તું કે ?

શ્રીદામો—મૂલ્ય તો લઘુદેવી કર્યાં ત્યારેજ કરાવ્યું'તું. (પહેલો રૂક્મિણી ભણી અને પછે સત્યભામા ભણી હાથ કરી) જય ને રંભા. (ઇ).

(અ) વંદી-તેમાં ભરત—નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ કર્તા (આ) 'નાટકશાળા' શબ્દ શ્લિષ્ટ (બે અર્થવાચક) હોવાથી શોભા નામે નાટ્ય લક્ષણ વર્ણવ્યું છે.

(ઇ) અર્થાત્ લઘુદેવી (સત્યભામા)ને પ્રાપ્ત કરાવ્યાં ત્યારેજ મારી

સત્યભામા—(સકોપ) આર્યપુત્ર ! આને અહીંથી કાઢી મૂકો, તો તો નીરાંતે નાટક જોવાય. (એવે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરેછે). (ઈ)

સૂત્રધાર—સુરગુરુ બૃહસ્પતિએ કરૂણાદ્ભુત રસની રચના કરી એવું અને સ્વયની તથા સુરની જેમા પીડા પ્રકટ થઇછે એવું આ અદિતિકુંડલાહરણ રસિકપ્રેક્ષકજન મનોવૃત્તિ સ્થિર કરી નિહાળો એવી હું પ્રાર્થના કરૂં છું. (એવે કરતાળ વાગેછે અને સૂત્રધાર ચતુષ્પદિકા ગાય છે). (ઉ)

ચતુષ્પદિકા.

વનિતાધર્મજ એવો, એવો, નાથ નિરંજન ગણવો;
આહા ! નાથ નિરંજન ગણવો, મિસને શોકજ હણવો. આહા•

ઠીમત થઈ ગયેલી છે—મારા પ્રયાસથીજ તને લઘુદેવીની પદવી પ્રાપ્ત થઇ છે, એ મર્માર્થ. રત્ન તે રત્નજ—(અભિનય ઉપરથી એનો એવો અર્થ થાય કે) રૂક્મિણી રત્નરૂપ છે કેમકે સત્યભામાના લગ્ન વખતે એમની મહાસયતા જણાઈ છે

(ઈ) સકોપ—(શ્રીદામાનો મર્માર્થ સમજીને) (ઉ) સૂત્રધાર—કૃષ્ણના આગળ જે નાટક ભજવી બતાવાય છે તેનો સૂત્રધાર. નાટકની અંદર જે નાટક ભજવી બતાવાય છે તેને ગર્ભાંક કહેછે, માટે અહીંથી અદિતિકુંડલાહરણ નામે ગર્ભાંક શરૂ થાયછે. ગર્ભાંકનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમાં લખેછે કે—

" अङ्कोदर प्रविष्टो यो रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।
अङ्कोपरः स गर्भाङ्कः सबीजः फलवानपि ॥ "

" એક અંકની વચમા બીજો અંક દાખલ કર્યો હોય તથા તે અંકમાં, પણ રંગપ્રશસ્તિ (નાંદી વગેરે) કરવામા આવે, પ્રસ્તાવના પણ કરવામાં, આવે, બીજનિક્ષેપ કરવામા આવે અને તે બીજનુ કાર્યરૂપ ફળ પણ વર્ણવવામાં, આવે, ટુંકામાં, એક અંકવાળુ આખું નાટકજ દાખલ કરી દેવામાં આવે, તેને ગર્ભાંક કહેછે." આ ગર્ભાંક પણ પાંચમા અંકની વચમાં, રંગપ્રશસ્તિ, પ્રસ્તાવના, વગેરેવાળો છે એમ આગળ જોવામાં આવશે.

નાટ્યશાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે "સૂત્રધારે રંગભૂમિ ઉપર આવીને, કવિનું નામ, નાટકનુ નામ તથા નાટકનું વસ્તુ સૂચન કરવું. તે પ્રમાણે, અહીં બૃહસ્પતિ, અદિતિકુંડલાહરણ, અને સ્વયની (પોતાની) તથા સુરની પીડા, ઇત્યાદિ વચનો સૂત્રધારે કહ્યાં છે.

સ્વયના શૃંગાર ન જો હોયે, તો બીજાના લાવી;
અનિહાં ! તો બીજાના લાવી, લેવો નાથ મનાવી. અનિહાં૦ ૧

(ધન્ય છે, ધન્ય છે, આકાશવાણી ! એમ બોલતી દિતિ પ્રવેશ કરે છે).

દિતિ—હા હા, હું એમજ કરીશ આજે કેટલે વર્ષે અને કેટલે દહાડે મહામહાવ્રત કરી જ્યારે કાયા કષ્ટી નખી ત્યારે પ્રાણનાથે પધારવાનું કહ્યું છે મેં મારા માબાપીગુનો કરીને સર્વ શૃંગાર મગાવ્યા છે પણ અદિતિ જેવાં કુંડળની મારે ખામી છે (વિચાર કરી) તે એની કને જઇ લાવ્ય માગી લાવું. (એમ કહી જાય છે) (ઝ)

(શૃંગાર સજી રહી દર્પણમાં મુખ જોતી અદિતિ પ્રવેશ કરે છે)

અદિતિ—આજ મેં સાભળ્યું છે કે દિતિને વ્રતાદિકથી પ્રસન્ન થઇ એને ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. એ પ્રસગે કોઇ ન જાણે તેમ શૃંગારાદિ સજી હું તેમના આવતાવેંતજ જો માર્ગમાં દર્શન કરવા ઉભી રહું તો સર્વે સારાં વાનાં થાય. (એટલું બોલી દર્પણમા કુંડળ જોઇ વિચાર કરેછે.) આવાં કુંડળ કોઇનેય અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થયાં નથી અને થવાનાં નથી. એ શોભાવડેજ હું બીજી મારી સપત્નીઓ કરતાં સ્વા-

મીને વધારે વહાલી થઇ પડુ છુ અને આજ પણ પ્રભુનું સહુ પહેલાં મન હરણ કરી શકીશ. (એવે ત્યાં દિતિ પ્રવેશ કરેછે.) (ક)

દિતિ—(અદિતિને માનપૂર્વક નિહાળી) કેમ મોટી બેન ! શરીરે સુખી તો છોને ? પાશુપતેશ્વરના દર્શને જવાની તૈયારી કરોછો કે પુણ્યક્ષેત્રમાં જવું છે ? બેન ! આજ તો મારે ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. (એટલું બોલી કુંડળ પહેરેલાં જોઇ બોલતી અટકી જાય છે.) (ઋ)

અદિતિ—(કંઇક કોપસહ) અહો એમા તે શું ? મેં પણ વ્રતાદિ કરી પ્રભુ પ્રસન્ન કર્યા'તા (લ)

દિતિ—(સંકોચાયલે મને) બેન ! તમારે પગલે પગલે ચાલી મે પણ તેમ કર્યું છે અને તમારી કને પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા કંઈ લેવા આવીછું. તમે મારાં સગા મોટાં બેન અને અહીં પણ મોટાં સપત્ની થાવ છો એટલે તમે મારી આશા પૂરશોજ.

અદિતિ—તારે જે માગવું હોય તે માગી લે અને ઉતાવળ કરય કે મારા નિત્યનિયમમાં અટકાવ આવે નહિ.

દિતિ—(મહામહાયત્ને ઉચ્ચાર કરી) ત્યારે બેન ! આ તમારાં કુંડળ મને આજનો દહાડો પહેરવા ન આપો ? (એટલું કહી નીચું જુએછે). (લ)

અદિતિ—ના એ તો હુ કોઇનેય આપતી નથી અને આપનારેય નથી; તારે બીજું જે કંઇ જોઇએ તે માગી લે

દિતિ—(સકોપ) બીજાને શું મારે ચૂલામાં ઘાલવું છે ? વારૂં હું માગવા આવી છતાં જો તમે નથી આપતા તો હવે એ સુખે વાપરજો. (એટલું બોલી પોતાના આત્મપક્ષીય ભૌમાસુરનુ સ્મરણ કરે છે અને તે એકાએક શસ્ત્રાસ્ત્ર સજી પ્રવેશ કરેછે). (એ)

(ઋ) સપત્નીઓ—શોક્યો (ક) પ્રભુ—સ્વામી. અહીં કવિએ દિતિનાં વાક્યથી ખુશામત પ્રદર્શિત કરી છે. (લ) અહીં મોટી શોકયનો ગર્વ દર્શાવ્યો છે.

(લૃ) અહીં માગનારની દીનદશા વર્ણી છે. (એ) આત્મપક્ષીય—

ભૌમાસુર—(દીર્ઘ સ્વરે) અહો માતે! શી આજ્ઞા છે? મારૂં સ્મરણ કેમ કર્યું? શી પ્રચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે? શું હું ઇંદ્રલોકમાં જઇ ઇંદ્રને છતું એમ તમારે કહેવુ છે? બોલો બોલો; આજ્ઞાનુવર્તન કરવા હું સર્વ પ્રકારે સજ થયેલો છું એમ જાણો. (ઐ)

દિતિ—(આશ્વાસનસહ) વત્સ ભૌમાસુર! તારૂં કલ્યાણ થાવ. મારી ઇચ્છા એટલીજ છે કે આ અદિતિએ કાને ઘાલેલાં કુંડળ તુ મને હમણા અપાવ્ય. એટલાજ માટે મેં તારૂં સ્મરણ કર્યું છે.

ભૌમાસુર—અહો, એમાં તે શું માગ્યું? (દીર્ઘ સ્વરે) અરે અદિતિ! કુંડળ કાઢી આપ્ય. કાઢેછે કે નહિ? કાઢયાં કે નહિ! કેટલી વાર, કેટલી વાર! કાઢય, કાઢય. (એટલું કહ્યા છતાં નથી કાઢતી તેથી કને જાયછે.)

અદિતિ—(સકંપ) જા જા, દુષ્ટ! હમણા તારૂં આવી બન્યું સમજ. હું પણ કેવા વીરની માતા છું તે તારા જાણવામાં છે કે નહિ? નહિ હોય તો હમણા જણાશે.

ભૌમાસુર—(સકોપ) કાઢય કાઢય, તારા વીરનાં વપુ દીન થયાં સમજ. કાઢે છે કે હું કાઢું? (એમ કહી છેક કને જાય છે.) (ઓ)

અદિતિ—(દીન સ્વરે આગથી તેમ નાસતી) નહિ આપું, નહિ આપું. એ મારાં છે, એ મારાં છે. (સકંપ) અરે દુષ્ટ મને સ્પર્શ કેમ કરે છે! અરે દિતિ! આમ કરાવવું તને ઘટે નહિ. હા સ્વામીનાથ! મારૂં રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. હા મારા દ્વાદશ સુતુઓ! (એટલેથીજ થતો ઉચ્ચાર અટકાવી ભૌમાસુર કાન મચરડી નાખી કુંડળ કાઢી લે છે અને દિતિસહ ચાલ્યો જાય છે. તેમને જતાં જોઇ) હા પુત્રો! આ મારાં કુંડળ લઇ જતા અસુરનો વધ કરો, વધ કરો. (એવે ત્યાં સ્વર્ગથી ઇંદ્રાદિક દ્વાદશ અદિતિસુતુ શસ્ત્રાસ્ત્ર સજી પ્રવેશ કરે છે.) (ઔ)

પોતાના પક્ષનો. દિતિ દૈત્યોની માતા હોવાથી બધા દૈત્ય તેના પક્ષનાજ સમજવા

(ઐ) માતે—હે માતા. આજ્ઞાનુવર્તન—આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું.

(ઓ) વપુ—શરીર. (ઔ) સુનુ—પુત્ર. ભૌમાસુરના પ્રવેશથી ભય કંપાદિક વર્ણાયાં છે માટે આરભટીવૃત્તિ.

ઇંદ્ર—અહો જનની ! કુંડળ હરણ કરનાર કયો અસુર આ વજ્રને (ઉગામી) ધારણ કરવા ઇચ્છે છે ?

અદિતિ—(ગભરાયલે વેશે) ભૌમાસુર, ભૌમાસુર. એ લઇ જાય, એ લઇ જાય.

ઈંદ્ર—(દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી) અહો જનની ! મારો ઉપાય નથી. વસુંધરાએ વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરી એને વૈષ્ણવાસ્ત્ર અપાવ્યું છે તથાપિ હે સુરજનની ! હું તેની સાથે યુદ્ધ કરી કુંડળ પાછાં આણી આપું છું. (એમ કહી બાકીના એકાદશસહ ઇંદ્રિ યુદ્ધ કરવા જાય છે અને અદિતિ પણ એકાંત સ્થળમાં જઇ પતિસ્મરણ કરતી બેસે છે.) (क)

(દિતિ અને ભૌમાસુર પ્રવેશ કરે છે.)

દિતિ—(નિઃશ્વાસ નાખી) શિવ ! શિવ ! જે માટે આટલી બધી મેહેનત કરી તે સહુ ફોગટ ગઇ. હું પ્રભુને રીઝાવવા કુંડળ લેવા ગઇ તે ગઇ અને પ્રાણનાથના આવવાનું મુહૂર્ત્ત વટી ગયું ! અરે પ્રભુ કદી આવીને પાછા ગયા હશે ! હા સુત ! હા ભૌમાસુર ! મેં જે અર્થે આટલું બધું કર્યું તે અમથું થયું, અને હવે અદિતિના પુત્રોથી મારે પીડા સહન કરવાની કર્મે લખાઈ. હે વત્સ ! લે આ કુંડળ, તારે પાસે તે રાખ્ય. (એમ કહી કુંડળ આપી દે છે અને આંખ્યો મીચી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખે છે). (ख)

ભૌમાસુર—અહો માતા ! તું શા કાજે ચિંતા કરે છે ? આ મારૂં વૈષ્ણવાસ્ત્ર હું તારૂં રક્ષણ કરવાને યોજું છું. (એવે સાં વજ્રધારી ઈંદ્રને આવતો જોઇ) માતા ! જો જો પેલા ઇંદ્રાદ આવ્યા, આ મારૂં અસ્ત્ર તારૂં રક્ષણ કરશે; તું નિર્ભય રહે, (એટલું કહી પોતે ત્યાંનો ત્યાં અલોપ* થઇ જાય છે અને દિતિ ઇંદ્રાદિને જોઇ સંતાઇ જાય છે).

(क) વસુંધરા—પૃથ્વી. (ख) અમથુ થયું—મિથ્યા થયુ. * ત્યાંને ત્યાં અલોપ થવાની રંગભૂમિમાં ગોઠવણ પહેલા થતી હશે એમ આ પરથી સમજાયછે.

ઈંદ્ર—અહો વત્સ ! બંધુઓ ! જુઓ જુઓ. માયાવી અદશ્ય થયો. અરે આ મને અસ્ત્ર વાગ્યું, કાઢો કાઢો ! એ કયાંથી આવ્યું અને મને કેમ વાગ્યું ? હાં હા, હું સમજ્યો; આ તો એ દુષ્ટે દિતિ રક્ષણાર્થે વૈષ્ણવાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે. (એવે બીજાઓને ભયોભય અસ્ત્રોના પ્રહાર થાય છે તે જોઇ) અરે બધુ ! હા ભ્રાત ! તમે તમારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર તજી દો અને મનથી પણ એ દુષ્ટ સાથે યુદ્ધ કરવાનું ધારશો મા, ધારશો મા. (એમ બોલી પોતે વજ્ર તજી દે છે તે જોઇ બીજા સર્વે પણ તેમ કરે છે એટલે વૈષ્ણવાસ્ત્રનું બળ શાંત થાય છે અને બારે જણ ત્યાંથી નાશી જાય છે.) (ગ)

(મહાપીડિત વેશે બૃહસ્પતિ, તારા અને શચી પ્રવેશ કરે છે)

શચી—(નિશ્વાસ નાખી) અહો ભગવંત ! અહો ગુરૂવર્ય ! આહા દેવાચાર્ય ! આ શું કષ્ટ ? રે પ્રભુ ! દુષ્ટે મારી શી દુર્દશા કરી ? જો ભગવંત તમે મને મુક્ત ન કરાવી હોત તો હું અવશ્ય મારા પ્રાણ તજત. અરેરે શું એનું કપટ ! (એટલું બોલી પૃથ્વી પર પડી જાય છે.)

તારા—અહો ભગવતિ ! તારે આમ કરવું ઘટે નહિ. એ દુષ્ટને ત્યાં નહિ દેખે એટલે તરતજ અસુરારિ ઈંદ્રલોકમાં આવશે અને સર્વે દાનવોનો નાશ કરશે (એમ કહી માથે હાથ ફેરવી આશ્વાસન કરે છે). (ઘ)

બૃહસ્પતિ—ભગવતિ શાંત થા, શાંત થા; આ પ્રસંગ મહાવિકટ છે. (એવે કોઈ આવતાના પડધા સંભળાય છે અને સર્વે જણ ભયથી નાસાનાસ કરે છે). (ઙ)

(ઈંદ્ર પ્રવેશ કરી)

ઈંદ્ર—અરે ભૌમાસુર ! તેં મારી પ્રિયપત્ની, ગુરૂ, બંધુ, અમાત્યાદિકનો વિયોગ કરાવ્યો અને વિધ વિધ માયા વેશે મને મહાત કરવા મારી પાછળ અસુરોને દોડાવ્યા ! વારૂ ઠીકજ છે (એમ કહી શ્વાસો-

(ગ) માયાવી—ભૌમાસુર. અદશ્ય—અંતર્ધાન પ્રયોગ—યોજના. (ઘ) અસુરારિ—દૈત્યોનો શત્રુ—ઇંદ્ર.

(ઙ) નાસાનાસ કરેછે ઇ૦—આ વાકયો બૃહસ્પતિ વગેરેનાં મન ભૌમાસુરના ભયથી ચકિત થઇ ગયાં હતાં, એમ સૂચવ્યું છે.

ચ્છ્વાસ લે છે). આહા શું એનું કપટ ? હું માતાનું રક્ષણ કરવા ગયો, ત્યાં મેં એને જોયો અને હું અહીં આવ્યો એટલામાં તો એણે મારૂં સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું ! (વિચાર કરતે વેશે) હવે મારે કેમ કરવું ? (મોટેથી) હાં હાં કહ્યું છે કે—

શ્લોક.

ભયને સમયે અતિ નિર્ભયતા,
ધરતા કરતા ક્રય વિક્રયતા;
ફરતા ફરતી ગતિ કાળતણી,
દ્દઢ થા દ્દઢ થા મન ! પીડ ગણી. ૨

તારા—(સઆશ્ચર્ય) અહો પ્રભુ ! પતિ ! જુઓ જુઓ; આ સ્વરૂ તો સુરેંદ્રનો હોય એમ લાગે છે.

શચી—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા તારા માતા ! એ તો કોઇ વેશ ધારી દુષ્ટ દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માંડે છે)

બૃહસ્પતિ—(સ્થિર દ્દષ્ટિએ જોઇ) હા હા એ તો એજ. (શચીને દોડતી અટકાવે છે.)

શચી—(સભય) નાં પિતા ! ના ગુરૂ ! એ નોંય નોંય, એ તો કોઇ વેશધારી દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માંડે છે)

બૃહસ્પતિ—સ્થિર થા, સ્થિર થા; શાંતિ પામ્ય, શાંતિ પામ્ય. હું તને અભય આપું છું કે જો કોઇ વેશધારી દાનવ મારી નિરીક્ષામાં આવશે તો હું તેને ખાળી ભસ્મ કરી દઇશ (એવે ઇંદ્ર અતિ કને આવી પહોચે છે). (ઘ)

ઇંદ્ર—(દુર્દશાવાળાં આપ્તોને ન ઓળખવાથી નમન કરી). અહો ભગવંત આપ કોઇ મહર્ષિ હો એમ દેખાય છે. શું તમે પણ દાનવોના

૨ શ્લોક—ભયક ભાને છે—ધીર પુરૂષો ભયના સમયમાં અતિ નિર્ભયપણું ધારણ કરેછે અને ક્રયવિક્રયતા (ખરીદી અને વેચાણપણા) રૂપ વ્યવહાર ચલાવ્યા જાયછે (ક્રયવિક્રયતા, એ બીજા તમામ વ્યવહારનું ઉપલક્ષક છે) કાળની અતિ ફર તાફરતી (કે જ્યાર સુખાત્મક અને કોઇવાર દુઃખાત્મક) છે, માટે હે મન ! આ પીડા (પણ કાળની ફરતાફરતી ગતિ જેવી) જાણીને તું દ્દઢ થા, દ્દઢ થા (ઘ) નિરીક્ષામાં—જોવામાં અથવા મારા દ્દષ્ટિગોચર પ્રદેશમાં

ભાયથીજ નાસાનાસ કરી રહ્યા છો ને ? (નિઃશ્વાસ નાખી) શિવ શિવ ! શું હું તમારું રક્ષણ નથી કરી શકતો ? (એટલું કહી બોલતો અટકી જાય છે). (छ)

બૃહસ્પતિ—વત્સ ! સુખી થા, સુખી થા, તુંજ અમારું ત્રાણ કરતાર છે. તને ત્રસ્ત જોવો એ અમારા આશાપાશને શિથિલ કરનારું છે. અરે સુરેદ્ર ! શું તે અમને ન ઓળખ્યા ? (એ શબ્દ સાંભળી આમ તેમ જોઈ.) (ज)

ઈંદ્ર—(પાદમાં નમન કરી) હા ગુરુવર્ય ! આ દશા ! પ્રભુ ! ભાખો, ભાખો. મારી પ્રિયપત્ની અધુના ક્યાં છે. શિવ ! શિવ ! શું તે પણ સંપત્તિની સાથે સુરારિના સપાટામાં આવી ? (એ શબ્દ સાંભળી પતિને ઓળખી) (झ)

શચી—હા પતિ ! (કહી પતિની કોટે બાઝી પડે છે.) હું મંદભાગ્યણી આ (બતાવી) ગુરુકૃપાએ સુદૈવવાળી થઈ છું, અને તમને નિરખી હું મારા સર્વ કષ્ટનો પાર પામી છું.

ઈંદ્ર—(પત્નીને જોઇ સહર્ષ) ગુરુજી ! આપની કૃપાનો પાર કોઈ થકી પમાય તેવો નથી. અયિ પ્રિયે ! શું આપણી આ દુર્દશા ? આપણા સહાયકારી શંકર, ચતુરાનન, અને હરિ છતાં મારે આ કષ્ટ ? (એટલું બોલી અંતરમાં અતિ દુઃખ ધરે છે અને શચીને આશ્વાસન કરે છે એવે જવનિકાતર્ગત શબ્દ થાય છે કે ઇંદ્રને પકડો પકડો. તે સાંભળી પડતાં અખડતાં સર્વ જણ નાસવા માંડે છે) (ञ).

રૂકિમણી—(સજળ નેત્ર) આર્યપુત્ર ! ઉઠો ઉઠો; અને ચક્ર લઇ એ દુષ્ટ દાનવનો ઘાત કરો. (ट)

(छ) આપ્તોને—સ્વજનોને (ज) ત્રાણ—રક્ષણ, ત્રસ્ત—ત્રાસ પામેલો આશાપાશને—આશારૂપી બંધનને શિથિલ—ઢીલુ.

(झ) સંપત્તિની ઇ૦—જેમ મારી સંપત્તિ સુરારિ (દેવશત્રુ—ભૌમાસુર) ના સપાટામાં આવી ગઈ છે તેમ મારી પત્નીને પણ તે લઈ ગયો છે કે શું ?

(ञ) ચતુરાનન—બ્રહ્મા જવનિકાનર્ગત—પડદાની અંદરથી. (ट) ગર્ભાંકવડે જે અસર કરવી હતી તે થઇ છે એમ બતાવવાને કવિ પ્રેક્ષકજનના વિચાર જણાવે છે રૂકિમણી ઇ૦

સત્યભામા—પ્રિયતમ ! તમારૂં શૂરપણું તે શા કામનું ? જુઓ જુઓ, આ બિચારાં સુખિયાં ન દોડાવાથી કેવું કષ્ટ વેઠે છે ! (એટલું બોલી અશ્રુ ટપકાવે છે.)

શ્રીદામો—(ધ્રુજતો કૃષ્ણની પાછળ ભરાઈ જઇ) મહારાજ ! રક્ષણ કરોં, રક્ષણ કરો.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયતમાઓ ! અરે વયસ્ય ! આપણે પ્રેક્ષક છીએ અને આ નાટક છે. બી'શો મા, બી'શો મા. નાટકાચાર્ય ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! (એવે થોડેક આગળ જઇ ઈંદ્રાદિ સહુ ઊભાં રહે છે). (ઠ)

ઈંદ્ર—(આશ્વાસનપૂર્વક) આ માગ વજ્રથી હું ભૌમાસુર વગર ગમે તે દાનવને નાશ કરવા શક્તિમાન છું (શચીને આલિંગન દઇ) પ્રિયા ! શું મારે મારેજ તારે આ કષ્ટ ભોગવવું પડે છે ?

શ્લોક.

કલ કલકલ સૂણી ત્યાગિયો તેં અધુના,
વલકલવતી ભાળું શક્રની તું વધુ ના;
અલક શિથિલ આ હા ! ભાગ્યહીણો હું ભાળું,
ઝલક પલક પૂરી, પતિ શે ના નિહાળું ? ૩

અપિચ

તદપિ તરૂણી તારી, કાંતી કાપે હદે આ,
અખર પ્રખર કેવો, શાંતિ અર્પે મુદે હા !

(ઠ) કરૂણ અને ભયાનક રસમાં પ્રેક્ષક તલ્લિન થયા છે એમ જણાવવાને કૃષ્ણ નાટકાચાર્યને ધન્યવાદ આપે છે.

૩ શ્લોક—માલિની કલ ઇ૦—હે પત્નિ ! આ રાક્ષસોને કલ કલ (યુદ્ધની કીકીઆરીઓ) સાંભળીને તેં તારો કલ (મધુર અવાજ) અધુના (હમણાં). તજ્યો છે, અને હું તને વલ્કલવતી (ઝાડની છાલનાં વસ્ત્ર પહેરેલી) જોઉં છું. અરે ! એવી તું ઇંદ્રની પત્ની છું ના ? અર્થાત્ તું ઇંદ્રની વધૂ છતાં તારી આ સમયે આવીજ દશા થઈ છે ! હા (અરે) ! હું હીણભાગી આ તારા અલક (કેશ) ને શિથિલ (ઢીલા પડી ગએલા—(વિખેરાઈ ગએલા) ભાળું છું ! તારી ઝલક (કાંતિ) આજ હું પૂરી પલક (વાર સુધી) પણ કેમ જોતો નથી ?

નહિ નહિ નહિ નારી, યોગ્ય આ કષ્ટ સેવા,
મિલન મરણ જેવું, લાગિયું દુઃખ દેવા ! ૪

(એવે જવનિકાંતર્ગત ભૌમાસુરના શબ્દ જેવો મોટેથી શબ્દ થાય છે, કે શું શક્ર શચીમહ આ અરણ્યમાં છે કે કેમ ? એ મને જાણતો નથી ? પરિજનો ! પરિજનો ! મને એક વાર બતાવો, બતાવો. એટલે એને હુ મારા વૈષ્ણવાસ્ત્રથી દગ્ધ કરી શચીને પટરાણી કરૂં).

શચી—(ઇંદ્રને બાઝી પડી ધ્રુજતે અંગે) હા નાથ ! હા નાથ ! અસુર ! અસુર ! સુર સુર ! આ આવ્યો વ્યો વ્યો ! (ઙ)

ઈંદ્ર—(સભય) અહો ગુરૂવર્ય ! હા ભગવંત ! હવે હું શું કરૂં ? કયાં નાસુ ? અને કયાં વાસો વસું ? હે દેવાચાર્ય ? હું મારા જીવિત રક્ષણાર્થે આમ વિલપતો નથી કિંતુ આ મારી પ્રિયા, આ મારાં ગુરૂપત્ની, અરે હા ! એટલુંજ શાકાજે ? આ સર્વે ત્રિલોક, એ દુષ્ટના ત્રાસથી ત્રાહિ ત્રાહિ કરી રહ્યો છે. (ઢ)

શ્લોક.

નથી વૃષ્ટિ થાતી, રસકસ ગયો ભૂમિપરથી,
નથી યજ્ઞો થાતા, દ્વિજ નવ જમે યાતુડરથી;
ગયા હંસો ઊડી, સુરગુરૂ ! સહુ માનસરથી,
ગયા હારી સર્વે, શરણ હરિ ! દે સાહ્ય કરથી ! ! ૫

---

૪ દુઃખથી તારી દશા એમ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે તથાપિ તારૂં નાજુક સૌંદર્ય તને છોડીને ગયું નથી, એમ કહી દિલગીર થાય છે. તદપિ ઇ—હે તરૂણિ ! એમ છતાં પણ તારી કાંતિ મારા આ હૃદયને કાપી નાખે છે—દુખિત કરે છે ! હે સુદે ! (હર્ષ આપનારી સ્ત્રી !) એ તારી કાંતિનો અખર (કોમળ) પ્રસર (ફેલાવો) કેવી શાંતિ અર્પે છે ! મિલન—આ સ્થિતિમા તારો મેળાપ નિરપરાધી કોમળ સ્ત્રીની આવી દશા વર્ણવિ પાછળ વર્ણાયલા કરૂણનુ ઉદ્દીપન કર્યું છે.

(ઙ) સુર સુર—ગભરાટથી 'અસુર' નો 'અ' બોલાતો નથી (ઢ) ઇન્દ્રનો શોક વર્ણવ્યો છે માટે **આક્રંદ** નામે નાટ્યાલંકાર.

૫ શિખરિણી ભૂમિપરથી—આખી પૃથ્વીમાથી યાતુ—રાક્ષસો.

(એવે જવનિકાંતર્ગત ભૌમાસુર જેવો શબ્દ થાય છે કે અસુગરિને પકડો, પકડો.)

તારા—(સભય) અહો નાથ ! મારૂં રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ! હા વત્સ વાસવ ! જો જો, પેલો મારાપર શ્યેનપક્ષીની પેઠે ઝડપ મારી મને ઝાલવા આવ્યો આવ્યો. (એટલું બોલી આંખો મીચી પડી જાય છે) (ण)

રૂક્મિણી—(સખેદ) આર્યપુત્ર ! જેને વિતીવેદના હોય તેજ આવી વાતોનો અનુભવ કરી જાણે હા ! કયા દેવની પાસે હું અને શિશુપાળાદિકનુ આવવું ! પ્રભુ ! એવી ઘડી માથુ કાપનારનેય દેખાડીશ મા. શિવ ! શિવ ! શું બિચારી શચીનુ કષ્ટ ! (એટલું બોલી નિ:શ્વાસ નાખે છે.) (त)

બૃહસ્પતિ—(તારાને આશ્વાસન કરી) અહો અબલા ! તું ભયગ્રસ્ત થઇશ મા. (શચીને માથે હાથ ફેરવી) અહો વત્સા ! તું પણ શાંત થા. મારા તપોબળથી હું આટલું સ્થળ (ચોકડી કરી બતાવી) એવું નિર્મું છુ કે ત્યા ભૌમાસુર કે તેનો પિતા પણ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

ઇંદ્ર—ભગવંત દેવાચાર્ય ! આપની કૃપાથી સર્વે સારાં વાનાં થશે

(એવે ત્યા ભૌમાસુર પ્રવેશ કરેછે)

ભૌમાસુર—(મોટેથી બૂમો પાડતો) ઇંદ્ર ! ઇંદ્ર ! વાસવ, વાસવ ! કયા ગયો, કયા ગયો ? (ઇંદ્ર, શચી ને તારા થર થર કાંપતાં પૃથ્વી ઉપર પડી જાય છે અને ઇંદ્રાદિકને ત્યા ન જોવાથી ભૌમાસુર ચાલ્યા જાય છે) (थ)

બૃહસ્પતિ—અહો પુરંદર ! જેમ ઉચ્ચ પ્રસ્તરદ્ધર્મપર બિરાજેલાને વ્યાઘ્રની ગર્જના બાધ કરતી નથી, તેમ મેં તમો સર્વને નિર્ભય કર્યા છે. જે તમે સર્વેએ અસુર આવ્યો અને કોઇને પણ જોયા

(ण) શ્યેન પક્ષી—બાજ પક્ષી

(त) નાટક જોનારી રૂક્મિણીને થયેલી અસર વર્ણવે છે, રૂક્મિણી ઈ૦.

(थ) અદ્ભુત રીતે રક્ષણ વર્ણવ્યું માટે નિર્વહણ સધિનું **ઉપગૂહન** નામે અગ વર્ણાયુ છે

ધમર પાછો ગયો તે જાતેજ જોયુ છે, તથાપિ હે સુરેંદ્ર ! તુ કહે કે હવે હુ તારૂ શુ પ્રિય કરૂ ? (દ)

ઇંદ્ર—અહો તાત ! આવે સમયે તે આથી વધારે બીજુ કયું પ્રિય કરવાનુ છે ? તથાપિ આશા અદ્રિસમાન બૃહત્ છે માટે—(ધ)

શ્લોક

વિષ્ણુએ અવતાર જે અવનિમા, દેવાદિ કાજે ધર્યો,
તે સર્વેશ્વર તો કૃપા કરી હવે, ભાળે સુદૃષ્ટિ ભર્યો,
ટાળે દુઃખ સુખી કરી સુરજને, સ્થિતિ નિજ સ્થાનમા,
દેવાચાર્ય ! અનાર્ય આર્ય દુભતા, ના લે પ્રભુ ધ્યાનમા ૬

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જો તમે શરણાગત કહેવાવ છો તો પછે આ બિચારા સુરને પડતુ કષ્ટ કેમ ટાળતા નથી ? મહારાજ, એ ઐશ્વર્યપણુ અને ગર્વ શા કામના કે જે જોર અને ગર્વથી કોઇનેય લાભ કરી શકાયો નહિ ? હા હા દેવ ! હુ તો તમારા બળ વિષે તો અભિયોગુજ છુ, પણ હે આર્યપુત્ર ! તમે બિચારી શચીના કષ્ટ સામુ જુઓ તો તો બહુ સારૂં, બહુ સારૂ ! (ન)

શ્રીદામો—મહારાજ ! તમે જેમ ગોકુળ, વ્રજ અને મથુરામા અનેક દાનવોને મારી ત્યાના લોકને સુખી કર્યા તેમ સ્વર્ગના સુરોનુ કષ્ટ નિવારો તો ઘણુ સારૂ ! ઘણુ સારૂ ! પ્રભુ ! પુરંદરાદિકનુ કષ્ટ

(દ) કવિ શ્લોકનો ઉપસંહાર કરે છે પુરંદર—ઇંદ્ર ઉચ્ચપ્રસ્તર હર્મ્ય—પથ્થરની ઉંચી હવેલી નાટકોમા ' હવે તારૂ શુ પ્રિય કરૂ ' એમ લખવામા આવે છે તે પ્રમાણે અહીં પણ લખ્યુ છે માટે **કાવ્યસંહાર** નામે નિર્વહણસંધિનુ અંગ વર્ણવ્યુ છે

(ધ) અદ્રિસમાન બૃહત્—પર્વત જેવી મોટી ૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત દેવાચાર્ય ઇ૦—હે દેવાચાર્ય અનાર્યલોકો આર્યોને દુભે છે, પણ પ્રભુ તે ધ્યાનમા લેતા નથી દેશ આદિની શાંતિને અર્થે શુભ કથન કર્યું છે માટે **પ્રશસ્તિ** નામે નિર્વહણસંધિનુ અંગ વર્ણવ્યુ છે અહીં ગર્ભાંક સમાપ્ત થાય છે અને પાછુ અસલ નાટક શરૂ થાય છે

(ન) અભિયોગુજ છુ—અર્થાત્ મને સત્રાજિત્ ઉપાડી ગયા ત્યારે તમારાથી કાંઈ થયુ નહોતુ ! **વક્રોક્તિ**

જોઇ આ હૃદય તો જાણે ફાટી બે કડકા ન થઇ જતું હોય એમ થાય છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એમાં તારોજ વાંક છે. તેં આવો કરૂણમય પ્રયોગ શા માટે કરાવ્યો કે સર્વેનાં મન આનંદયુક્ત થવાને બદલે શોકવાળાં થયાં ! (પ)

(એવે સમે ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. દેવાધિદેવ ! મેં સૌરાષ્ટ્ર, સૌવીર, ગાંધાર, મગધ, ગજપુર, શક્રપ્રસ્થ, મધુપુર, આદિક અનેક દેશના જન જોયા છે પણ દ્વારે કોઇ પત્ર લઇ આવ્યો છે તે ક્યાનો છે તેને હું ઓળખી શકતો નથી. તેને કાર્ય પૂછતાં તે દેવશ્રીને એકાંત મળવાનું વિદિત કરે છે. (એટલું કહી હસ્ત જોડી ઉભો રહે છે.) (ફ)

કૃષ્ણદેવ—શું તે મને એકાંત મળવા ઇચ્છે છે ? તો વારૂ તેને આવવા દો—(એકાંત મળવાની વાતચીત સાંભળી રૂક્મિણી, સત્યભામા, શ્રીદામો આદિક નાટકના સર્વે માણસો ચાલવા જાય છે.)

(વશલો આહીર પ્રવેશ કરે છે.)

વશલો—(કૃષ્ણને ન ઓળખવાથી) અલ્યો, તુ મને ક્યાંકુ લઇ જાહ સઇ ? મુજનઇ આ નવરીનો નાહ દરશાઇ ઇમ કિમઇ ન કરઇ.(બ)

કૃષ્ણદેવ—(વ્રજના જનને ઓળખી) વયસ્ય વશલા ! અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય, આ હું અહીં બેઠો છું.

વશલો—(નિહાળી જોયા પછે) આહા નંદકનાઇ ! તમિ તો

(પ) કરૂણમય પ્રયોગ--કરૂણરસમય નાટકની યોજના. (ફ) સૌરાષ્ટ્ર--સોરઠ. સૌવીર--સિંધ દેશ. ગાંધાર--કંદહાર. મગધ--બહાર. ગજપુર--હસ્તિનાપુર. શક્રપ્રસ્થ--ઇંદ્રપ્રસ્થ મધુપુર--મથુરા. નાટક (ગર્ભાંક) જોવાથી દેવનું કષ્ટ નિવારણ કરવા જવાની થઇ આવેલી ઉત્કંઠાને મંદ કરવાને તથા પારિજાતનો પ્રસંગ આણવાને કવિએ અહીં પ્રકરીરૂપ વસ્તુ વર્ણવી ઇતિહાસનો વિસ્તાર કર્યો છે

(બ) અલ્યા તું મને ક્યાં લેઈ જાય છે ? મુજને આ નગરીનો નાથ દેખાય એમ કેમ નથી કરતો ?

મોટેરી નયરીના નાહ થ્યા, પચ્છ અમઇ કિમઇ કરઇ ઉલખઇ ! નંદ કનાઇ ! રાધઇ ઇ અપ્પઇ (એમ કહી કરમાં પ્રેમપત્ર આપે છે). (મ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રેમપત્રિકાને હૃદયસરશી દાબી) કેમ વશલા ! વ્રજમાં નંદ, ઉપનંદ, યશોદામાતા અને રાધિકા આદિક સર્વે કુશળ તો છે ને.

વશલો— નંદકનાઇ ! ઇ હઇ અવ્વઇ અનઇ રૂઢઇ રઇ વધ્ધઇ તિ કિમઇ સુણઇ ! (મ)

કૃષ્ણદેવ—વારૂ ભાઇ હું ત્યાં આવી સર્વેને સુખી કરીશ. પણ તું હમણા તો આ દ્વારપાલક સાથે સ્નાન ભોજનાદિ કરી સ્વસ્થ થા. અરે દ્વારપાલક ! એ મારો આપ્ત છે માટે એની સારી સંભાવના કરવામાં આવે તેમ કરજે.

દ્વારપાલક—વારૂ મહારાજ ! (કહી તેને લઇ જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—હા હૃદય ! તું તો નિષ્ઠુર થઇ ગયું છે કિંતુ તેં તારી નિષ્ઠુરતાનો કંઇપણ વિચાર ન કરતા વ્રજવનિતા તો તારી કોમળતાને કમળથી પણ અધિક માન્યા કરે છે. (પ્રેમપત્રિકા ઉકેલતાં ઘણો ભાગ કોરો જોઇ) હે હૃદય ! આથી પણ તારે સમજવાનું છે કે તારો ઘણો ભાગ આમ કોરોકટ થઇ પડ્યો છે. (બે લીટીઓ કાળા રંગે લખેલી જોઇ) આહા ! હે હૈડા, તું સમજ કે જે તારામાં કિંચિત્ રંગાયલું છે તે કૃષ્ણરંગવાળુંજ છે ! (એમ પોતાના હૃદયને ઠપકો દેઇ પ્રેમપત્રિકા વાંચે છે.) (ય)

ગીતક.

વિદરભ દેશી જાઇ, આદખર લઇ અવિયા;
રહઇ અંતખર રાઇ, કિમઇ અસઇ નવિતિ ભિયા. ૭

(મ) આહા ! નંદનકનઈ ! તમે તો મોટેરી નગરીના નાથ થયા, પછે અમે કેમ કરી ઓળખીએ ! નંદકનઈ ! રાધાએ આ આપ્યું છે. (મ) નંદકનઈ અહીં આવ્યા, અને રૂડેરી વધાઈ તે કેમ સાંભળે ?

(ય) નિષ્ઠુર—ક્રૂર. કોરોકટ—સ્નેહ વગરનો. ૭ ગીતક—પ્રાકૃત ભાષાનો સોરઠો. વિદર્ભ દેશમાં જઇને આદ્યાક્ષર લેઇ આવ્યા હે રાય ! હવે અંત્ય અક્ષર રહ્યો, તે હે પ્રિયા ! તમે કેમ ધરતા નથી ? અર્થાત્ ' રાધી ' તમને પ્રથમ વાહાલી

આહા ! શાં એના મૃણાલતંતુવત્ મૃદુવચનો છે. અરે હૃદય ! આમ તારે કમળપર કુઠાર રૂપ ધારણ કરવુ ઘટિત નથી (વિચાર કરી) મને કોઇપણ સમય નિશ્ચિંતિનો મળનાર નથી અને મારાથી જઇ પ્રિયાને પ્રેમાલિંગન દઇ આશ્વાસન કરાવાનુ નથી ત્યારે મારે કેમ કરવુ ? (દઢ વિચાર કરી) અધુનાજ એક બે વાસર વ્રજમા વાસ કરી આવવા (એવી ધારણા દઢકરી દ્વારપાલક ! દ્વારપાલક કહી તેને બોલાવે છે.) (૬)

દ્વારપાલક—(કને આવી નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ પરિજનને શી આજ્ઞા છે ?

કૃષ્ણદેવ—જા જઇ દારૂકને સત્વર બોલાવી લાવ. (૭)

દ્વારપાલક—જેવી દેવશ્રીની આજ્ઞા (એટલુ કહી ઉતાવળે ચાલ્યો જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—આહા ! રાધીનો અપૂર્વ પ્રેમ તો રાધીમાંજ વિરાજે છે:—

શ્લોક.

અનુદિન અજયા ધારી, મારા ઉપર અખંડ આરાધી;
પદ્મિના સવિતા પ્રત્યે, નિઃસ્નેહી છે પ્રચંડ આ રાધી ! ૭

(એવે દારૂક પ્રવેશ કરે છે)

હતી પણ તેના નામનો પ્રથમ અક્ષર (રા–લક્ષ્મી) તો તમે વિદર્ભ દેશ જઇને લેઇ આવ્યા (રૂક્મિણી લક્ષ્મીનો અવતાર છે, એ પુરાણોમા પ્રસિદ્ધ છે) હવે તેનો અન્ય અક્ષર ધી (બુદ્ધિ) રહ્યો છે તેને કેમ ગ્રહણ કરતા નથી ? અર્થાત્ 'વિચારશૂન્ય થઇ અમને સંભારતા કેમ નથી ?

(૬) મૃણાલતંતુવત્–કમળના દાંડાને ભાગતા જે તાતણા જણાય છે તેના જેવા કોમળ અને સ્નેહવાળા. મૃદુ—કોમળ. કુઠાર—કુહાડો. વાસર—દિવસ (૭). દારૂકને—દારૂક નામના સારથીને

૭ શ્લોક—પ્રીતિ અજયા—માયા. જેમ પદ્મિની (કમળ) સવિતા પ્રત્યે પ્રીતિ રાખે છે તેમ, મારૂં અખંડ-આરાધન કરીને મારા ઉપર રાધીએ અનુદિન માયા ધરી (રાખી) છે, પણ હે રાધી ! આ (હું કૃષ્ણ) જન તો પ્રચંડ (પથ્થર) નિસ્નેહી છે.

દારૂક—(નમન કરી) દેવાધિદેવનો જય હો. આયુષ્મન્! મને શી આજ્ઞા છે? (વ)

કૃષ્ણદેવ—હે સૂત! આપણે કાલે વ્રજભણી જવું છે માટે તું પ્રાતઃકાલમાં સર્વ સાહિત્યસહ રથ તૈયાર કરી મને વિદિત કરજે.

દારૂક—આયુષ્મનની આજ્ઞાનુરૂપ હું સર્વ સજ કરી દેવશ્રીને વિદિત કરીશ.

(એવે ઉતાવળે દોડતો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે)

દ્વારપાલક—દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ અંતઃપુરપાલિકાએ કહ્યું છે કે આવેલા અતિથિનું દેવાધિદેવના કહ્યા પ્રમાણે સર્વ આતિથ્ય કર્યું છે. (એ સંદેશો શ્રવણ કરી કૃષ્ણદેવ આવેલા આહીરને ઊઠી જાતે મળવા જાય છે અને સૂત પોતાના મંદિર ભણી ચાલ્યો જાય છે). (શ)

કૃષ્ણદેવ—અહો દ્વારપાલક! તે આવેલા આહીર અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન મને બતાવ્ય.

દ્વારપાલક—દેવ આણીપા, આણીપા. (એમ માર્ગ જોતા દેવ દ્વારપાલક સાથે ચાલ્યા જાવછે).

(વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરેછે).

નારદ—અરે શું આશ્ચર્ય કે વાસુદેવ નથી સત્યભામાને મંદિર કે નથી રૂક્મિણીને ત્યાં! મેં રાજસભા, વાસુદેવગૃહ અને સંકર્ષણસદ્મમાં શોધ કરી તથાપિ ત્રીકમની ભાળ મળી નહિં. જે કાર્ય નટ રૂપ ધારી સાવિત્રી, પાર્વતી, બૃહસ્પતિ, તારા, શક્ર, શચી અને યમાદિ દેવો ન કરી શક્યા તે કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો! અરે આ તે કેવા અજન્યમાં હું અહીં આવ્યો કે દામોદરના દર્શનજ થતાં નથી? (એવે આવતા દ્વારપાલકને જોઇ) અહો દ્વારપાલક! અધુના તમારા દેવ ક્યાં બિરાજે છે? (ષ)

(વ) આયુષ્મન્—સારથિએ રથીને કરવાનું સંબોધન (શ) અંતઃપુરપાલિકા—અંત પુરનું રક્ષણ કરનારી મુખ્ય દાસી.

(ષ) સંકર્ષણસદ્મ—બળરામનું ઘર. નટરૂપધારી—ગર્ભાંકમાં—નાટક કરનારાં પાત્ર શોધખાવનારું આ વાક્ય છે. સાવિત્રીએ દિતિનો અને પાર્વતિએ અદિતિનો વેશ

દ્વારપાલક—(નમન કરી) ભગવંત બ્રહ્મકુમાર ! દેવશ્રી વ્રજથી આવેલા અતિથિ કને અતિથિસત્કારસ્થાનમા પધાર્યા છે. દેવર્ષિને ત્યાં જવાની ઈચ્છા હોય તો હું સાથે આવું.

નારદ—હા, મારે ત્યા જઈ શ્રીકમને મળવાની વાચ્છના છે, માટે તું મને ત્યા લઈ ચાહ્ય (પછે આશ્ચર્ય પામી દ્વારપાલક ન સાંભળે તેમ) અહા ! શા ત્રિદશો ત્રિકાળદર્શી હોય છે ! મને શક્રે પ્રથમજ કહ્યું હતું કે અમે સર્વેએ મળી અતિતિકુડલ્લાહગ્ગુનો કરૂણમય પ્રયોગ કરી બનાવ્યો. તેમાં દયાળનું માનસ દયાર્દ્ર ભાવનાળુ થયુ તથાપિ અંજમા કોઇ વ્રજઆહીર આવ્યો તેણે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજયાના આવરણમા આવી પડ્યા, માટે તમે જઇ તેમને સુરકષ્ટનુ સૂચન કરી જેમ ભૌમાસુરનો વધ સત્વર થાય તેમ કરો (એવે અતિથિસત્કાર સ્થાન નિકટ આવી પહોચે છે અને ત્યા કૃષ્ણદેવ તથા વશલા આહીરને વાતો કરતા જુએ છે.) (સ)

કૃષ્ણદેવ—(નારદને જોઇ ઊભા થઇ નમન કરેછે) અહો ભગવંત પધારો ! પધારો ! (એમ કહી આસન પર બેસાડે છે).

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! આ બ્રહ્મર્ષિનુ પૂજન કરવા અંતઃપુરપાલિકાએ અર્ધ્યપાદ્યાદિક આપ્યા છે.

કૃષ્ણદેવ—(તે સર્વ સાહિત્ય લઇ મુનિનુ પૂજન કરે છે) ભગવંત ! આજ મારું ધન્યભાગ્ય કે પ્રભુએ મને પાવન કર્યો ! કહો મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

લીધો હતો. બૃહસ્પતિ, તારા, શક્ર અને શચી તો તેઓ પોતેજ થયા હતા, યમાદિ દેવોએ ભૌમાસુરાદિનો વેષ લીધો હતો એમ નારદવચનદ્વારા કવિ સૂચન કરી જાય છે. ' કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો'—અર્થાત્ તે કાર્ય સાધવાને હું પુષ્પ લેઈ સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરવા હું આવ્યો છુ, એવી રીતે પ્રથમ અત્યત ગૂઢ રાખેલા બીજનો લગાર વિસ્તાર કરી બતાવ્યો છે, માટે મુખસંધિનુ **પરિકર** નામે અગ વર્ણવ્યુ છે અજન્યમા—અપશુકનમા

(સ) દયાળનુ—કૃષ્ણનુ. માનસ—મન. દયાર્દ્ર ભાવનાળુ—દયાવડે ભીંજાયેલુ અંજસા—ઉતાવળે, તરતજ. પૂર્વઅજયાના—પૂર્વની માયાના આવરણમાં—આચ્છાદનમાં. કાર્ય સિદ્ધિ થવા માટે નારદની યોજના કરી છે માટે મુખસંધિનુ **યુક્તિ** નામે અગ વર્ણવ્યુ છે.

નારદ—(પુષ્પ બતાવી) અહો વાસુદેવ ! આ પારિજાતક પુષ્પ હું અકુંઠધિષ્ણ્યમાંથી લાવ્યો'તો તે તમને આપવાની ઇચ્છાથી મારૂં અહીં આગમ થયું છે.' (એટલું કહી પુષ્પ આપી ચાલ્યા જાય છે અને કૃષ્ણાદિક તેમને જતા જોઇ નમન કરે છે) (ह)

કૃષ્ણદેવ—(પુષ્પ પરિમળે કામાતુર થવાથી) અહો વયસ્ય ! હવે તુ સુખે શયન કરય. આપણે અવશ્ય પ્રાતઃકાલે વેહેલા ઊઠી મજભણી સિધારીશું (એટલું બોલી કૃષ્ણદેવ સત્યભામાના મંદિર ભણી જાય છે અને આહીર વૈભવ જોઇ વિસ્મય થતો શયનગૃહમાં જઇ સૂઇ જાય છે).

.(સત્યભામાના મંદિરભણી જવાનો માર્ગ રોકી ઉભેલી રૂક્મિણી ક્લેશ કરે છે).

રૂક્મિણી—અરે આર્યપુત્રને આટલી બધી વાર કેમ લાગી હશે ! પ્રભુ કોઇ બીજે માર્ગે તો નહિ ગયા હોય ! કે મને નારદ મહર્ષિ પારિજાતક પુષ્પ આપ્યાની ખોટી વાત તો નહિ કહી ગયા હોય ! અથવા હું, દેવર્ષિ જવાની ઉતાવળમાં જે બોલતા હતા તેથી કંઇનું કંઇ તો નહિ સમજી હોઊં ? હશે જેમ આટલું તેમ તેટલું; હવે થોડી વાર વાટ જોઇ પછેજ જઇ શયન કરૂં. આજ પ્રભુ મારે ત્યાં ક્યાં પધારવાના છે કે મારાથી મંદિર મૂકી ખસાય નહિ ! (એવે વેગળેથી કૃષ્ણદેવને આવતા જોઇ) હાં હાં ઠીક, આવ્યા તો ખરા. સાક્ષાત્ નારદ જેવા દેવર્ષિ તે મને ખોટું શાકાજે કહે ? (એવે કૃષ્ણદેવ કને આવી પહોચે છે અને રૂક્મિણીને જોઇ ચકિત થાય છે). (क)

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) અહો દેવિ ? તમે અત્યારે અહીં ક્યાંથી ?

રૂક્મિણી—જ્યારે આર્યપુત્ર " નવું નવ દહાડા " એ નહિ ભૂલે

(ह) અકુંઠધિષ્ણ્યમાંથી—સ્વર્ગમાંથી આગમ—આગમન.

(क) રૂક્મિણીનાં વાક્યોપરથી કવિએ સૂચવ્યુ છે કે નારદમુનિ કૃષ્ણને પુષ્પ આપી રૂક્મિણીને કહેતા ગયા છે કે હું પારિજાતક પુષ્પ કૃષ્ણને આપી આવ્યોછું, પણ તે તમને ન આપતાં સત્યભામાને આપશે, ઇ૦. અને તેથીજ સત્યભામાના મંદિર ભણી જવાનો માર્ગ રોકીને રૂક્મિણી ઉભી રહી હતી.

ત્યારે અહીં તો શું પણ જહીં જહીં દેવ જશે તહીં તહીં ગયા વગર ક્યાં છુટકો થવાનો છે ?

કૃષ્ણદેવ—(હાથ ઝાલી) પ્રિયા ! હું તો કાગ ચક્ષુએ સમાન જોનાર જેવા હોય તેમાંનો એક છું. તમે અત્યારે અહીં આવી ન ઊભાં રહ્યાં હોત તોપણ હું તો તમારે મંદિર આવનારજ હતો.

રૂક્મિણી—આર્યપુત્રને એક આંખે જોનાર તે કેમ કહેવાય ? મહારાજ એટલી સફાઇ કરોછો ત્યારે કહો જોઇએ કે જો મારે ત્યાં પધારવાના હતા, તો આ અવળે માર્ગે આવવાનું શું પ્રયોજન હતું ? (ઘા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયતમા ! મારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકવાનું મંદિર અહીં છે તેનોય જો તું વિચાર નથી કરતી તો પછે હવે મારે તને શું કહેવું ?

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! "હોઠ માજા તો ઉત્તર ઝાઝા" એ વાણી વાત છે (કૃષ્ણદેવનો હાથ ઝાલી) મહારાજ તમે છેલ્લા અને મારે મંદિર પધારતા'તા તે મેં જાણ્યું; જો એમજ હોય તો ચાલો મારી સાથે જોઇએ !

કૃષ્ણદેવ—હા હા, ત્યારે હું શું અસત્ય વદું છું ? આ શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકી જાવ તમારી પાછળજ આવું છું; અથવા વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો તમે મારી સાથે આવો એટલે આપણે બેય જણ સાથે જઇએ.

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! આપને વિશ્વાસે તો નિદવાંગી અહીં લગી આવ્યાં છીએ અને તે ન આવતો હોય એમ કેમ કહી શકાય ? પણ મહારાજ, એ બોલેલી વાત સાચી કરવાની ભાંજગડ પડી મૂકી જેમ વારંવાર શાસ્ત્રાસ્ત્ર સજી મારે મંદિર પધારો છો તેમજ આ અવસરે પણ પધારો, એટલે હું મારું ધન્ય ભાગ્ય માનીશ.

કૃષ્ણદેવ—વારુ ત્યારે એમ કરો: આમારે ક્યારે કોઇએ વાત ની ના છે ? (એટલું કહી રૂક્મિણીનો હાથ ઝાલી કૃષ્ણદેવ ચલ્યા જાય છે).

(સત્યભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

(ઘા) અહીં સ્નેહભરેલા વાક્યથી રૂક્મિણી પોતાનો અર્થ સાધી લે છે માટે અનુનય નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાવ્યું છે

સત્યભામા—હલા નાગરિકે ! આજ આર્યપુત્રને આવતા કેમ વાર લાગી હશે ? કંઇ ભૂલી તો નહિ જઈ ગયા હોય ? પણ સખિ ! મારી તો ખાતરી છે કે પ્રિયતમની મારા પર જે પ્રીતિ છે તે બીજા કોઈ પર કદાપિ થવાની નથી. જા જા સખિ ! તું થોડેક લગી જઇ જો. હવે તો આવવાની વેળા થઇ છે (ગા)

નાગરિકા—એમ " ઉતાવળે આંબા તે શી રીતે પાકે" ? જો તારા ગણથી તને દેવ અહીંજ પધારશે એવી ખાતરી છે, તો પછે આમ અધીરી શા કાજે થાયછે ?

(એવે વિધિ હર વિષ્ણુ, વિધિ હર વિષ્ણુ, એમ બોલતા અને
વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરેછે).

સત્યભામા—(નારદને જોઇ સઆશ્ચર્ય) અહો ભગવંત ! આજ મારા પર આટલી મોડી રાતે કૃપા કરી ! પ્રભુ ! પધારો પધારો; (એવે નાગરિકા પૂજાદિકનું સાહિત્ય લાવેછે અને સત્યભામા મુનિનું પૂજન કરે છે)

નારદ—વત્સા સત્યભામા ! હું પારિજાતકનું પુષ્પ કૃષ્ણદેવને આપી જતો હતો, તેવામાં મેં તારા અંતરના વિચાર જાણ્યા જેથી કરી મને અતિશે અનુકંપા ઉત્પન્ન થઇ આવી, કે હું સત્વર અહીં આવ્યો. (ઘા)

સત્યભામા—ભગવંત ! મારે વિષે શી દયા આવી તે કહો જોઇએ ?

નારદ—ન કહેવું એજ ઠીક. વારૂ વત્સા ! બેસ હવે હું સ્વર્ગ-પ્રતિ ગમન કરૂં છું.

સત્યભામા—ના ના ભગવંત ! કહો કહો; મને મારી સખી નાગરિકાએ કહ્યું છે અને જાંબુકુમારીની ઓળખાણ પાડી છે કે એ તો ત્રૈલોક્યના જ્ઞાનવાળા છે. (ઙા)

(ગા) સત્યભામાના વચનપરથી તેનું **સ્વાધીનપતિકાપણું** વર્ણવ્યું છ (ઘા) અંતરના વિચાર—કૃષ્ણ ખાતરની ઉકંઠાવાળી તારી વૃત્તિ અનુકંપા—દયા

(ઙા) ઓળખાણ પાડી છે—અર્થાત્ ને પૂર્વે આપની અવજ્ઞા કરી હતી તે માત્ર મારા અજ્ઞાનને લઇ માટે તે વિષે કાંઈ વિચાર કરશો નહિ.

નારદ—જો તને તારી સખીએ એમ સમજાવ્યું છે તો હું કહું છું તે સત્ય માન્ય કે તારા પર વાસુદેવની પ્રીતિ રૂકિમણી જેટલી નથી.

સત્યભામા—ભગવન્ ! મારી સખીએ મને એમ પણ કહ્યું છે, કે યદુકુમાર તો " સોનાં ભંગાવે અને સોનાં મંડાવે " તેવા છે, પણ ઋષિ ! મારે વિષે તમને દયા હોય આવી તે તો કરો. એનું તો જેમ થવાનું હશે તેમ થશે.

નારદ—તો પછી અમારે કહેવાનું શું છે ! વારૂ ગમે તેમ થાવ, અમારે શું લેવું કે દેવું છે ! પણ સમજણ કરજે; જો તું વાસુદેવ તારા પર પ્રેમ રાખનારા છે એમ માને છે તો સ્વર્ગનું જે મહાગુણકર પારિજાતક પુષ્પ તે તને કેમ ન આપ્યું ! (ચ)

સત્યભામા—ભગવંત ! હમણા આર્યપુત્ર પધારી તે મનેજ આપશે.

નારદ—(હાસ્યપૂર્વક) અબળાની જાતિ આવીજ ભોળી હોય છે વાસુદેવ તો રૂકિમણીને ત્યાં પધારી તેને પારિજાતકનું પુષ્પ આપી વિહાર કરેછે, અને તું તેની આશા રાખી આમ અકળાય છે ! વારૂ વત્સા ! તારૂં કલ્યાણ થાવ. (એટલું કહી બેમો બેસો કલહ સને નારદમુનિ ચાલ્યા જાય છે.)

સત્યભામા—(નિઃશ્વાસ નાખી) હલા નાગરિકે ! મને નારદજીનું સર્વ કહેવું સાચેસાચું લાગે છે. જો એમ હોય તો આર્યપુત્ર જેવા કોઈ સ્વાર્થી ન કહેવાય, એટલુંજ નહિ પણ બોલવું કંઈ અને કરવું કંઈ એમાના પણ ગણાય. પણ સખિ ! નારદમુનિની વાત સાચી હશે કે જૂઠી ? આર્યપુત્ર જે મારા પર પ્રીતિ રાખે છે તેથી એ વાત મને સાચી હોય એમ લાગતું નથી. કંઈ બીજા કામમાં એ ગુંથાઈ પડ્યા હશે માટે આવતા વાર લાગી, અને નારદમુનિએ એમ ધાર્યું હશે કે વગર પૈસાની લડાઈ જોવાનો આ ઠીક લાગ છે ! મને

(ચ) પાછળ વર્ણવેલા રોષબીજનું નિશ્ચયપૂર્વક કથન કર્યું છે માટે **પરિન્યાસ** નામે મુખસંધિનું અંગ વર્ણવ્યું છે.

એ બ્રહ્મપુત્રના સ્વભાવ વિષે આર્યપુત્રે રજેરજની સમજણ પાડી મૂકી છે. (છા)

નાગરિકા—વયસ્યા ! બ્રહ્મકુમાર આની ખોટી વાત કરે નહિ. (જા)

સત્યભામા—(સકોપ) શું ત્યારે એમ હશે ! તને ઘણી પૂછીએ છીએ ત્યારે તું તો ઉત્તર કાઢી થઇ બેસે છે. (સા)

નાગરિકા—બેન, મારે શું ? ત્યારે તું કે'છે તેમ હશે !

સત્યભામા—(વિચાર કરી) હવા નાગરિકે ! જો તું મારી સાથે આવે તો આપણે ત્યાં જઇ જેમ કોઇ ન જાણે તેમ જોઈ આવીએ. (મા)

કૃષ્ણદેવ—(ગજવામાંના પુષ્પને સંભાળી જોઈ) પ્રિયા ! આ કનેરીયાં બગીચાઓમાંથી સર્વ સુવાસિત સુમનોની સુગંધ ભેગી થઈ આવતી હશે (ટા)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! સવારે, સાંજે અને રાત્રે મેં જોયું છે, પણ આવી સુગંધ કોઈ દહાડોય આવતી કેમ મને જણાઈ નથી ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તારી શંકા સત્ય છે, કિંતુ આવો સુગંધ તો અત્યારેજ આવે —

શ્લોક.

પ્રાત:કાળે નિરે દ્વિરેફ અતિશે, લેવી થઈ લાગતા,
સાયંકાળે પણ તે સ્વગૃહ ફરતા, પુષ્પો કને માગતા;
સેના તે મકરંદ ચૂસી જપશી, એ'ના સુગંધી સદા,
રાત્રીએ નર જાય થાય ત્યાંને, વેલા સૂંઘે સર્વદા ૮

રૂક્મિણી—(ઉંચો શ્વાસ લઈ) પણ આર્યપુત્ર જાણે તમારી કનેથીજ ગોઢ સુવાસ આવતો હોય એમ મને લાગે છે.

કૃષ્ણદેવ—અહા પ્રિયા ! હવે મને અનુત્તમ સુગંધ આવવાનું કારણ સમજાયું

૦૦ .

કૃષ્ણદેવ—અહો આટલા બધા શ્રમે માગી માગી જે માગ્યું તે એજ કે ?

શ્લોક.

જનકસુતા સીતાએ, માગી માગી અર્જુન તે માગ્યું;
ભીષ્મકનંદિની તારૂં, માનસ તેનું યથા અનુરાગ્યું. ૧૦

રૂક્મિણી—(સરોષ) મહારાજ એવાં ખા'નાં કાઢશો'તાં ત્યારે આપીશ એમ શા કાજે કહ્યું ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અમે જાણીએ છીએ કે અમારૂં ધાર્યું દેવ કદીએ કરવાના નથી. (સજળ નેત્રે) "ગરીબનો બેલી રામ" પણ કોણ જાણે કયાં જઇ સૂતો છે !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું આમ કલેશ કરે કે ગમે તે કરે તેણે કરી મને જે ન આવડતું હોય તે કદાપિ આવડે ? (એમ કહી અશ્રુ લૂએ છે).

રૂક્મિણી—(તિરસ્કારપૂર્વક તરછોડી નાખી) થયું થયું મહારાજ ! બહુ થયુ (એટલું બોલી સુખાસન પર સૂઇ જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આવી હઠ તે શા કામની ? લે ઊઠય ઊઠય, મને જેવી આવડશે એવી વેણી ગુંથીશ. પનુ તું એટલોય વિચાર નથી કરતી કે એ મને ન આવડતી હોત તો હું કેમ કરી તને મનાવત ?

રૂક્મિણી—(ધીમેથી ઊઠી ઠુમકાં ખાતી) અમે અમે એવું કહીયે કેમ ? (એમ બોલતી મોગરેલાદિક વેણી ગુથવાનું સર્વ સાહિત્ય લાવી કને મૂકી ઊભી રહે છે). (ક્ષ)

કૃષ્ણદેવ—(કર સાહી ખેંચી બે પગ વચ્ચે સુખાસન નીચે બેસાડી શિરમાં મોગરેલ સિંચે છે) પ્રિયા ! આમાં તે શું અધિક હતું ?

---

૧૦ શ્લોક—ગીતિ. અર્જુન—મૃગચર્મ માનસ ઇ૦—તારૂ મન પણ તેવું. (તેનાજ સુંવાળા પદાર્થની માગણી કરવામાં) પ્રીતિવાળું થયું છે.

(ક્ષ) પારિજાતક પુષ્પ લેઇ તેરૂપ કાર્યનો આરંભ વર્ણવ્યો છે માટે **ઉદ્યમ** નામે નાટ્યાલંકાર.

રૂકિમણી—(કિંચિત્ ઉતરેલે ચેહેરે) ત્યારે આર્યપુત્ર ! એમાં તમારે શું " બેસરણુ બેસવાનું " હતું કે આટલા સેવા મેવા ખપા !

કૃષ્ણદેવ—લે પ્રિયા ! લે, હવે વેણી તું તારે હાથે વાળી લે.

રૂકિમણી—હવે એમ વાંધ્યા વગરની મને ઉધાર છે !

કૃષ્ણદેવ—અરે વાહ ! એ તે મને આવડે ? તારા જેવી હઠીલી તો મેં એકે આી દીઠી નહિ.

રૂકિમણી—(ગજવામાંથી પારિજાતક પુષ્પ કૃષ્ણ ન જાણે તેમ કાઢી લઇ) મહારાજ તમને આવડતું'તું, અને તે કામ તમારી પાસે કરાવ્યું, તેમાં તે મારૂં શેનું હઠીલાપણું ?

કૃષ્ણદેવ—(વેણી બાંધી ઉપર હાથ ફેરવી) લે પ્રિયા ! હવે તે તારૂં ધાર્યું થયુંકની ? (એમ કહી ચુંબન કરવા જાય છે અને રૂકિમણી આઘી ખસી જાય છે).

રૂકિમણી—(સસ્મિત) આર્યપુત્ર ! જેમ તમે આટલું બધું મારે કાજે કર્યું તેમ હવે તો આ વેણીની ગુંફ્ફેમધ્ય આ પારિજાતકપુષ્પ બાંધી લ્યો અને પછે આપની ઇચ્છાનુરૂપ વર્તન કરો હવે થોડા કાજે ઉતાવળા થવામાં શો માલ છે ? (ળા)

કૃષ્ણદેવ—(ખિન્ન થઇ જઇ) હા લાવો પ્રિયા ! હું એ બાંધી દેઉં. તમે ઠીક સંભારી મારી કનેથી એ લેઇ લીધું, નહિ તો કંઇનું કંઇ ચીમળાઇ સુકાઇ જાત ! હું એ તમનેજ આપવાનો હતો, પણ ભૂલી ગયો એટલે એમને એમ પડી રહ્યું !

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! હવે તો એટલાથી પતાવો તે ઠીક; પ્રભુ અનિ જૂઠું બોલ્યે તો આવરદા ઘટે !

કૃષ્ણદેવ—હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુ છું કે એ મેં તારે કાજેજ આણ્યું'તું.—(એ શબ્દ સાંભળતાં કોઈ ન જાણે તેમ સત્યભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

(ળા) પારિજાતક રૂકિમણીના હાથમાં આવવા રૂપ કાર્ય કથન કર્યું છે માટે ઉલ્લેખ નામે નાટ્યાલંકાર.

સત્યભામા—(બીજું કોઇ ન સાંભળે તેમ સકોપ) હલા નાગરિકે ! આ શઠ સાથે સંબંધ કરાવનાર તુંજ કે ? (તા)

રૂકિમણી—(સસ્મિત) આર્યપુત્ર ! સમ ખાઇખાઇને તો તમારૂં પેટ ભરાઇ ગયું હશે ?

કૃષ્ણદેવ—જો તને એ મારૂં કહેવું સત્ય નથી લાગતું તો તું કહે તે પ્રકારે હું એ માટે તારી પ્રતીતિ કરી બતાવું.

સત્યભામા—અયિ નાગરિકા ! કાન ચોખ્ખા રાખજે.

રૂકિમણી—મારી પ્રતીતિ તો ક્યારે થાય કે દેવ જ્યારે સત્યભામાના સોગન ખાઇ કહે ત્યારે (યા)

કૃષ્ણદેવ—હું સત્રાજિતસુતાના અને મારી જાતના શપથ ખાઇ કહું છું કે એ પારિજાતકપુષ્પ હું તારે કાજેજ અહીં લાવ્યો'તો, પણ તે ભૂલથાપથી તને આપવું રહી ગયું

સત્યભામા—(સર્વે સાંભળે તેમ મોટેથી) "ખાવાને જબરો અને કૂટવાને ભગવો" છે કંઇ લેવા ને દેવા ? મોંઘી ને સસ્તી સત્રાજિતની સુતા ભલી જડી છે, પણ હું તો " એમ ગાંઠે ચોપડું" તેવી છું ! (એ બોલવું સાંભળી કૃષ્ણદેવ તથા રૂકિમણી બાહેર આવે છે અને તેમને જોઇ સત્યભામા તથા નાગરિકા નાસી જાય છે) (દા)

રૂકિમણી—આટલી ભાગી રીતે આમ મંદિર કને એવું બોલનાર કોણ છે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અવશ્ય તેનો શોધ કરવો જોઇએ (એમ બોલતાં બન્ને જણ જોવા જાય છે)

પંચમાંક સમાપ્ત.

(તા) સત્યભામાના ક્રોધબીજનો વિસ્તાર વર્ણવ્યો છે માટે **પરિકર** નામે મુખસંધિનું અંગ

(યા) સત્યભામાના ક્રોધબીજને ઉત્તેજન મળે એવી રીતે વર્ણન છે માટે **વિલોભન** નામે મુખસંધિનું અંગ

(દા) સત્યભામાનું ક્રોધબીજ અત્યાર સુધી ગૂઢ હતું તે ઉઘાડું થયું માટે **ઉદ્ભેદ** નામે મુખસંધિનું અંગ

અંક ૬ ઠો.

(શોચ કરતે વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—કાંટા વેરે વિઠ્ઠલ ને વીણવા મારે. વસલાના વેરી થઈ તેને વિદાય કર્યો. દારકને હુકમના તોરમાં દબાવી દઈ રથે જોતરેલા ઘોડા છોડી મૂકાવ્યા. એવાં એક તો શું પણ અનેક કામ કરવા હું તૈયાર છું પણ હજુ મારે વકરાએલી વાઘણ કને જઇ મનાવાનું બાકી રહ્યું છે. દૈવ જાણે ત્યા તેનો શીકાર હું થઈ પડું છું કે તેને મારો શીકાર કરૂં છુ (એમ વિચાર કરતો સત્યભામાના મંદિર કને આવી પહોચે છે અને તેને ત્યા રીસાવલે વેશે બેઠેલી નાગરિકા સાથે જુએ છે). (અ)

નાગરિકા—(શ્રીદામાને આવતો જોઇ) વયસ્યા ! જો, જો, પેલો આર્યપુત્રનો સંદેશો લઇ આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) તને ભલા સંદેશા ને સાંઇ સૂઝી રહ્યા છે ! તું તારે જે કરતી હોય તે કરય.

શ્રીદામો—(કને આવી) કેમ લઘુદેવિ ! તમારે તો કંઇ લડાઇ થવાતું સંભળાય છે ને શું ! તમે તમારા ભોળપણાથીજ ઉજળું એટલું દૂધ દેખી રહ્યાં'તાં.

સત્યભામા—(સકોપ) એવાં અલાવડાં અને મીઠડાં મને જરાકે ગમતાં નથી. તું તારે ઢગે રહેજે. મોટી રંવી હશે તેને મારે શું........(એટલું બોલી અટકી જાય છે) જા જા, અહીં તું શા કાજે આવ્યો છે ? (આ)

(અ) પાંચમા અંકમાં સત્યભામાના ક્રોધ રૂપ બીજનો નિક્ષેપ કરી અકસમાત્થિએ સત્યભામાના વચનદ્વારા તે પ્રકટ કર્યું છે, તથા તે બોલનાર કોણ ? એવી શંકા ઉઠાવી તે કાંઇક ગુપ્ત પણ રાખ્યું છે, માટે **મુખ** અને **પ્રતિમુખસંધિ** એ/અંકમાં વર્ણાઇ ગયા છે હવે એ રોષને શમાવવા રૂપ કાર્યની વચ્ચે વારંવાર વિઘ્ન ઉપજવાં તથા લાભ મળવો ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા **ગર્ભસંધિથી** આ અંકનો આરંભ થાય છે શ્રીદામો ઇ૦.

(આ) અહીં સત્યભામાનું ક્રોધયુક્ત વાક્ય વર્ણ્યું છે માટે ગર્ભસંધિનું **તોટક** નામે અંગ.

શ્રીદામો—આ તે શુ શોકને ખારે......... (તેને બોલતો અટકાવી)

સત્યભામા—અલ્યા ગોવાળિયા, જો તેનું નામ મારા આગળ દીધુ તો મારા જેવી કોઇ નથી હો !

શ્રીદામો—(ગાલમાં લપડાકો મારી) ભૂલ્યો ભાઈ ભૂલ્યો

સત્યભામા—(રૂદન કરી) મને આ ઘરમા છેતરપીંડી કરી નખાવનારનું સત્યાનાશ જજો. હું જાણુંછુ જ કે તું અહીંથી મારો જીવ લીધા વગર જનારો નથી (એટલુ બોલી ઉઠી ચાલી જાય છે, અને તેની પછાડી પછાડી નાગરિકા પણ જાય છે).

શ્રીદામો—અરે રામ ! હવે આપણાય ગ્રહ વાંકા થયા લાગે છે. હું કે જે જ્યાં નાખ્યો ત્યાં સોંસરો નીકળી જનાર તે આમ અટાઈ પાછો જઉછું (નિઃશ્વાસ નાખી) " મરતા માંડીને બાપ કહે તે કંઇ જીવે ?" ચાલ્ય રામ ચાલ્ય, જઇ કહાનજીને યુક્તિભંગ જણાવીએ (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે).

(કૃષ્ણદેવ વિચાર કરતે વેશે પ્રવેશ કરે છે)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો ગયો છે એટલે કાર્ય તો નિઃસંશયપણે થવું જ જોઇએ. વલ્લભાને વિદાય કર્યો અને દારૂક કને રથ છોડાવી નાખ્યો એ સમાચાર તો મેં જાણ્યા, અને અધુના પ્રિયાની ખબર સાંભળી ખુશી થઇશું. (એવે ઉતરી ગયેલે મોઢે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—મહારાજ કાંશીએ દેવાને વ્રજનો ગોવાળિયો ઠીક હાથ લાગ્યો છે !

કૃષ્ણદેવ—વાહ વાહ ! વયસ્ય ! એવુ શું બોલે છે ? તું તો ગાગ અમાત્યાદિક કરતાં પણ અધિક છે. (૬)

શ્રીદામો—મુઆ અધિક ને બધિક; કહાનજી તમે જે કહાવ્યું'તુ, કે " દેવિ ! તમારે કાજે મે વ્રજમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે. તમે ગત્ર દેઈને મંદિર ગુપ્તપણે પધાર્યા અને રીસાઇ નાશી ગયાં તે ઠીક ન કર્યું, તથાપિ અમે તમને ક્ષમા કરીએ છીએ",

(૬) અમાત્યાદિક—પ્રધાન વગેરે.

એમાંનું કશુ એય દેવીએ સાભળ્યું નથી કે આપણાથી કહેવાયું નથી. (ઈ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય! હાસ્ય કરવું જવા દઇ કહે તો ખરો, કે ત્યાં તારા ગયા પછે શુ નિપન્યું?

શ્રીદામો—મહારાજ મારા સમ ખાઇ કહુંછું કે મેં જે કહ્યું તે સહુ સાચેસાચુંજ છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય! કહી દે કહી દે, વાર કરીશ મા.

શ્રીદામો—(વિચાર કરી) કહાનજી! તમને તર્હી તેડયા છે અને મારી સાથે કહાવ્યું છે કે આર્યપુત્રે મને આવડામોટા વાક માટે ક્ષમા કરી તેથી મારા પર તેમનો પૂર્ણ પ્રેમ છે એમ હું માનુંછું. (કૃષ્ણદેવ ન સાંભળે તેમ) એમને એજ જોઇએ! નથી મારી વાત માનવામાં આવતી કે નથી મારી દશા જોઇ પરીક્ષા કરતા, તો ભલે ત્યાં જઈ "ઘી કેળાં" જમે!

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય! એણે દેવીને ત્યાં ચાલતી કોઇ મુદ્દાની વાત સાંભળી હશે નહિ. (ઉ)

શ્રીદામો—હા હા એમજ હશે; નીકર એ તો મહા રીસનું જાણું છે.

કૃષ્ણદેવ—ના ના, એટલું બધું તો કંઇ નથી. એમની જે

શ્રીદામો—એ તમારૂં કહેવું ખરૂં, અને એજ ખત્તા ખવડાવનારૂં છે!

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા! તારી સાથે કંઇ વાતચીત ન કરી માટે ખત્તા ખવડાવનારૂં કે?

શ્રીદામો—હારતો, બાકી બીજું શું? (એવે ત્યાં ઉતાવળી ઉતાવળી નાગરિકા આવે છે)

નાગરિકા—દેવાધિદેવ દેવીના મંદિર સુધી પધારવાની દયા કરે તો ઘણું સારૂં.

કૃષ્ણદેવ—નાગરિકા! જા તું જઇ દેવીને કહે કે મને છત્રધારી મહારાજે કોઇ વિદેશનો પત્ર આવ્યો છે તે કાજે બોલાવ્યો છે, ત્યાં જઇ હું સત્વર આવુંછું.

નાગરિકા—મહારાજાધિરાજ જરૂર વહેલા પધારશો. (એટલું કહી ચાલી જાયછે)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય! ચાલ્ય આપણે રાજસભામાં જઇએ; પછે મારે પ્રિયા પાસે જવા સત્વર ઊઠવું પડશે.

શ્રીદામો—હા હા! મહારાજ! ચાલો ઉતાવળા. જો ત્યાં જતાં વાર લાગી તો પ્રેમને સાટે અપ્રેમ જેવું કષ્ટ જણાશે. (એમ વાતો કરતા બંને જણા ચાલ્યા જાયછે).

(મન સાથે વિચાર કરતી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યભામા—મે નાગરિકાને આર્યપુત્ર કને મોકલી છે તેણે કરી ત્યા શ્રીદામાએ જઇ શુ કર્યું અને એ અહીં આજ આવવાના છે કે નહિ એ સર્વે વાત જણાઇ જશે જો મે એટલો રૂમાડો ન કર્યો હોત તો સવારમાં ઊઠી એ ક્યારનાય વ્રજમાં ચાલ્યા ગયા હોત. જો મેં શ્રીદામા સાથે હરી ખુશી વાત કરી હોત તો મને ખોટું લાગ્યું છે કે નહિ તે દેવ શી રીતે જાણી શકત? (એવે સાં નાગરિકા આવી ઉભી રહે છે) (क)

નાગરિકા—સખિ! તારી ધારણા રજેરજ ખરી પડવા જેવી લાગે છે. હું તો જાણુતી'તી કે તેં મોપગંધુનાં છોડાં પાડ્યાં તેણે

(क) રૂમાડો—ધામધૂમ

કરી દેવને માઠું લાગશે, પણ દેવના બોલવા ચાલવા પરથી મને એમ જણાયું કે શ્રીદામાની કહેલી વાત તેમણે સાચીજ માની નથી

સત્યભામા—હલા નાગરિકે ! પણ મે અર્યપુત્રને અહીં બોલાવ્યા'તા તેનું કેમ થયું ?

નાગરિકા—છત્રધારી મહારાજ કને જઈ ઉતાવળે આવું છું, એટલું કહી માગ દેખતાજ શ્રીદામા સાથે તેઓ‌ પધાર્યા છે, તે હવડા આવ્યા જાણજો (ઋ)

સત્યભામા—(માથું ધૂણાવી) હા હા ઠીક છે, તહીં ગયા પછે અહીં આવવાનું કહ્યું કે ? વારુ તું જઈ (કાનમાં) આગઆટલું કરી મૂકજે અને હું પણ એમને આવવાની વાટ જોતી અંતઃપુરમાં બેસું છું (એમ કહી મને જણ ચાલ્યાં જાય છે) (ૠ)

(રાજસભામાં જવા સજ્જ થયેલા ઉગ્રસેન પ્રવેશ કરેછે)

ઉગ્રસેન—અરે સંજય ! કેમ તું કૃષ્ણને જઈ કહી આવ્યો તોને ? મારો સંદેશો સાંભળી એ આટનો કાલ ગત કરે એમ મને લાગતું નથી

સંજય—(નમન કરી) દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર મે સર્વ કહ્યું તું અને જા તારી પાછળ આવું છું એવો ઉત્તર પણ યાદવેન્દ્રે આપ્યો'તો

ઉગ્રસેન—ઠીક મારે એજ પૂછવાનું હતું (એવે કૃષ્ણદેવ અને શ્રીદામાને આવતા જોઈ) આવો આવો કુલદીપક ! હું તમારી વાટ જોઈ રહ્યો છું

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) માતામહ ! મને આવતા કિંચિત્ વધુ કાલ થયો તે ક્ષમા કરશો (લૃ)

ઉગ્રસેન—હે કુલદીપક તાત ! ક્ષમા કરવાનું શાને છે ? વાહ વત્સ ! વડીલો પ્રત્યેની આવી નમ્રતાને અનુત્તમ કોણ ન કહે ? ભાઈ મે

(ઋ) છત્રધારી મહારાજ—ઉગ્રસેન (ૠ) હાહા ઇ૦—કૃષ્ણ પ્રથમ મારી પાસે ન આવ્યા ઉગ્રસેન પાસે ગયા તેથી મારા પરની એમની ઓછી પ્રીતિ સમજાય છે એ વ્યંગ્યાર્થ આટલું—દીવા ઝાંખા કરવા વગેરે (લૃ) માતામહ—(કૃષ્ણની માતા દેવકીના ઉગ્રસેન કાકા થાય માટે)

તમને જે માટે અહીં બોલાવ્યા'તા તે કારણ આ (પત્ર આપી) વાચ્યાથી લક્ષમા આવશે (૯)

કૃષ્ણદેવ—(દોષ ન સાભળે તેમ પત્ર વાચી જઇ ક્રોધ) માતામહ! આ દુષ્ટ શુ કરવા બેઠો છે? એ આવતી કાલે સોળસહસ્ર સુંદરીઓનો સત્ર કરનાર છે! આ દેહમા પ્રાણ છે ત્યા લગી એમ કદાપિ થનાર નથી, (સખેદ) શિવ! શિવ! દીન દયિતાઓની શી દુર્દશા! (૫)

ઉગ્રસેન—તાત! આપણે તેમનાં કષ્ટ કથવાનાં છે એ દુષ્ટ ભૌમાસુરને વૈષ્ણવાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયેલુ છે તેણે કરી એની સામે યુદ્ધમા ઉભા રહેવાનો ઇદ્ર પણ ઉત્સાહ ધારી શકતો નથી, તો પછે આપણા જેવા તે શુ કરે? (એટલુ કહી નિશ્વાસ નાખે છે) (ઐ)

કૃષ્ણદેવ—ભલે પુરંદર એના વૈષ્ણવાસ્ત્રથી ઉત્સાહ રહિત થાય, તથાપિ હુ આ મારા ચક્રવડે એના ચૂરેચૂરા કરી નાખી અબળાજનને મહાકષ્ટમાથી મુક્ત કરીશ (ઓ)

શ્રીદામો—દાદા! એના તે શા ભાર છે! કંસ, કેશી, મદન, માતંગ, મા'વત એના એવા અનેકને અમારા જેવા ગોવાળિયા પૂરા પડી શક્યા, તો હવે એવા એકને જીતવો તેમા તે શા વે. ભણ્યા'તા? (ઔ)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) માતામહ! જો એ વાત તમને મહત્વની લાગતી હોય, તો તમે રાજસભામાં જઇ અમાત્યાદિકને ભલે પૂછો, કિંતુ આ દેહમા પ્રાણ છે, ત્યાં લગી એ અબળાઓનો વાળ પણ વાંકો થવા દેનાર નથી હુ જઇ પ્રાગ્જ્યોતિષ પર યુદ્ધ કરવા જવાની સજાઇ સજુ છુ અને તમે જઇ અમાત્યાદિ સાથે મંત્ર કરી યુદ્ધનાદ્ય વગડાવો (ક)

(૯) તાત—પુત્ર વગેરેનુ સંબોધન અનુત્તમ—સર્વોત્તમ (૫) આ દુષ્ટ—(ભૌમાસુર) સત્ર—યજ્ઞ દયિતાઓ—સ્ત્રીઓ

(ઐ) કથવાના છે—મોઢે બોલવાના માત્ર છે નીવારવાને આપણે સમર્થ નથી અહીં ભૌમાસુરે મારવા ધારેલી સ્ત્રીઓને બચાવવાની નિરાશા ઉગ્રસેને પ્રકટ કરી છે માટે નિદર્શન નામે નાટ્યલક્ષણ

(ઓ) પુરંદર—ઇદ્ર (ઔ) માતંગ—કુવલયાપીડ હાથી અમારા જેવા ગોવાળિયા—(કૃષ્ણ બળરામ તે વખતે ગોવાળ અવસ્થામા હતા માટે તેમને ઉદ્દેશીને)

(ક) અમાત્યાદિકને—પ્રધાનમંત્રી વગેરેને પ્રાગ્જ્યોતિષ—એ નામનુ ભૌમાસુરનુ નગર મંત્ર કરી—ગુપ્ત વિચાર કરી

ઉગ્રસેન—(કચવાતે મને) વારૂ તાત ! હું જઇ સચિવોના વિચારથી તમને વિદિત કરીશ મને પૂછ્યા પાખે ભોમાસુર યુદ્ધ માટે જવાનું સાહસ કરશો મા (ख)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભા થઇ નમન કરી) માતામહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હું કદાપિ કરનાર નથી.

શ્રીદામો—દાદા જઇએ છીએ હો; લડાઇ બડાઇ છડાઇ જાય તો ઠીક !

ઉગ્રસેન—(ઊભા થઇ) હું પણ રાજસભામાં જઉછું. તાત ! જાવ ! ઉતાવળ જણ આવજો હો (એમ વાતચિત કરી સર્વપાદિ ચારે જણ ચાલ્યા જાયછે)

(વિકાળ વેશ ધારણ કરી સત્યભામા પ્રવેશ કરેછે)

સત્યભામા—અરે પોહોર રાત તો જવા આવી તોય હજી આર્યપુત્ર આવ્યા નહિ વાટ જોનારને વેળા લાગી થાય એમ તો મને કંઇ નહિ થતું હોય ! કદી કાલની પેઠે બારોબારજ પકડાઇ ગયા હશે તો. (એવે કેશ પ્રસાધનનું સાહિત્ય લેઇ નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે) (ग)

નાગરિકા—સખિ ! કહ્યા પ્રમાણે મેં હીરા ઝાખા કરવાની તજવીજ કરી છે. હવે આર્યપુત્રને આવવાની વેળા થઇ છે, માટે તું વેણી બાંધી ચંદ્રક ચોડી સત્વર સજ થા. હું ધારેલા કામમાં મંડી'તી માટે મને આવતાં વાર થઇ. (घ)

સત્યભામા—અલિ નાગરિકા ! તું તે ક્યારે સમજણી થઇશ ? આજ તે વેણીચંદ્રક હોય ? અને એ તે હું મારા કિયા હૈડાને ઉમંગે કરૂં ! કોણ જાણે, આવેછે કે ભેમની વહાલીને ત્યાં જાયછે ! જા જા, તું તારે જઇ કહ્યા પ્રમાણે બારણા આગળ બેશ, અને જો એ આવતા જણાય તો મને કોઇ ન જાણે તેમ જણાવજે. (ङ)

નાગરિકા—વારૂ બેન ! તેં કહ્યું તેમ કરૂંછું; પણ મારૂં કહેવું

(ख) કચવાતે મને—ભૌમાસુર અજેય છે એમ જાણીને સચિવોના—પ્રધાનોના। (ग) કેશ પ્રસાધનનું—માથાના વાળ હોળવા વગેરેનું

(घ) ચંદ્રક—ચાલ્લો (ङ) વેણીચંદ્રક—ચોટલો ગુથવો, અને ચાંદલો ચોડવો

ઊંતુ નથી હો. પતિને રીઝાવી કંઇ કામ કાઢી લેવું હોય, ત્યારે રીસની સાથે શરીરની શોભા પણ કરવી જોઇએ. કદી કંઇ બીજું ધારી ન કરીએ તોય સ્વામીનું સારૂં વાચી ચાંદલો ચોટલો તો કરવો પડે ! (ચ)

સત્યભામા—(સકોપ) જા જા તને કોણ ડાહી કરે છે કે ડાહી ડાહી વાતો કરવા લાગી ? તને તારે કહ્યું છે તેજ કરય, એટલે તેં સહુએ કર્યું એમ હું જાણીશ.

નાગરિકા—વારૂ બેન ! હું એમ કરૂંછું (એટલું કહી નાગરિકા જઇ બારણા આગળ બેસે છે).

(સર્વાસ્ત્ર સજી યુદ્ધમાં જવાને વેશે કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઇ) અરે પ્રકાશમાં પ્રભાકરને લજવે એવું આ મંદિર કિયા અભ્રથી છવાયવું લાગે છે ? જેવું મેં કોઇ દિવસ નહિ જોયલું તેવું આજ મારી દષ્ટિએ કેમ પડે છે ? નથી દ્વારપાલિકા કે નથી જણાતી અંતઃપુરપાલિકા ! તેમ પ્રિયાની પ્રિયસખી નાગરિકા પણ કાંઇ જોવામાં આવતી નથી ! (આમ તેમ જોય) શું કાંઇ ઋતુ આદિકનો તો બાધ નથી ? ના ના એમ હોય અને હું ન જાણું એમ કેમ થાય ! (એવે ચપટી વાગી તે સાંભળી) આપણીપા કોઇ હોય એમ લાગે છે. (તેણીપા જતા દીન વેશે બેઠેલી નાગરિકાને જુએ છે) ! કોણ નાગરિકા કે ? કેમ આજ આમ છે ? તારી સખીની પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને ? (છ)

નાગરિકા—(ઊભી થઇ નમન કરી) આર્યપુત્ર ! એ મારી વયસ્યા પણે બેઠી છે. (એટલું કહી બાજુએ અંધારામાં ચાલી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—અરે આ કંઇ અવનવો ખેલ દેખાય છે ! શ્રીદામાએ

(ચ) વાચી—વાંચ્છી. નાગરિકાએ સત્યભામાને શીખામણ દીધી છે માટે **ઉપદેશન** નામે નાટ્યાલંકાર

(છ) પ્રભાકરને લજવે એવું—પ્રભાકર (સૂર્ય) કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી. અભ્રથી—વાદળાથી. અંધકાર વગેરે ચિન્હ જોઇને કૃષ્ણે તર્ક કર્યો છે માટે ગર્ભસંધિનું **અનુમાન** નામે અંગ વર્ણાયું છે.

कंइ लाकडे माकडुं तो वळगाड्युं नथी ! वारुं चाली जइ जोउं तो खरो. (एम कही अंतःपुरमां प्रवेश करेछे अने त्यां विचित्र वेशे सत्यभामाने सुतेली जोइ तेने जाग्रत करवाने यत्न करेछे) अयि प्रिये ! आज आम केम ?

श्लोक.

मराले हे बाले, निरमल नभे चंद्रक नथी,
कपोले हंसो जे, नयन निरखुं ना कहु कथी;
सुवासी ताम्बुले, वर अधरनो रंग न दिसे,
अरे हा ! आ शुं छे ? हृदय धडके शे विणु मिषे ? २

अपिच—

श्लोक.

चंद्रे आ चतुरा करी पींड तने, शुं निष्कलंकी लही,
चक्रे भेदु अभेद ओढ अरिने, जाणे नभे ए वही;
कामे लज्जित शुं थइ दुर्भी करी, तो हुं हणुं जो प्रिया !
बाळा ! ओल्य रसाळ वेणु वदने, कोणे करी आ क्रिया ! ३

(एटलुं कही अंगने स्पर्श करवा जायछे एवे जाव जाव कही एकदम कीडी सत्यभामा बेठी थायछे).

सत्यभामा—तमे तमारी वात जाणवा, जो मने अडका तो ! हुं तमारुं नाम देती नथी.

કૃષ્ણદેવ—પણ પ્રિયા આટલું બધું શા ઉપર ? (ज)

સત્યભામા—મારા જીવ ઉપર; કંઇ તમારા, પર કે કોઇના પર નથી. તમારાથી જે થાય તે કરી નાખજો. (झ)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! આમ વાંકું શું પાડેછે ? હું તો કહુંછું કે તને આટલું બધું થઇ આવવાનું શું કારણ છે ?

સત્યભામા—આટલું બધું થાય મારી બલારાતને! જેને થવાનું હશે તેનેજ થશે, અને જો અમે એવાં કરમ કરતાં હઇશું અને અમને થશે તો તમે તમારે જોવા આવશો નહિ. પણ વેળા કવેળાએ એવો શાપ શા કાજે દ્યો છો? (ञ)

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે! હું શું તારો વૈરી છું કે તને શાપ દઉં ?

સત્યભામા—વેરવી તો સારો કે એકજ વારકુ માથું કાપી આઘો રહે!

કૃષ્ણદેવ—પણ અમે એવું શું કર્યું છે કે આટલી બધી ગુરૂ ઉપમાને ઘટિત થઇ પડ્યા?

સત્યભામા—(હાથના ચાળા કરી) અરેરે આ તે કંઇ જાણે છે? મારે મોઢે કહાવવું હશે કેમ? હૈયામાં હાથ મૂક્યો હોય તો કોરોકટ નીકળે! હજી જરા વધારે અજાણ્યા થાવ એટલે ઠીક પડશે.

કૃષ્ણદેવ—શું પ્રિયા હું આટલી બધી શુભોપમાને યોગ્ય છું ? (એટલું કહી હાથ ઝાલે છે).

(ज) શા ઉપર—શા કારણથી ? ઉપર શબ્દ જવાબને અનુકૂળ યુક્તિપુર સર વાપર્યો છે.

(झ) સત્યભામા કૃષ્ણના પ્રશ્નનો ઉલટો અર્થ કરીને કહેછે; મારા જીવ ઉપર ઇ૦.

(ञ) લડાઇ કરવી હોય ત્યારે આડું બોલવું, એ ન્યાયને અનુસરીને સત્યભામા વાંકું બોલે છે. કૃષ્ણને અપરાધવાળા માનીને સત્યભામા રીસનાં વચન કહેછે માટે કૈશિકીવૃત્તિનો **માનનર્મ** નામે ભેદ વર્ણવ્યો છે સત્યભામાનું રોષ સહિત ભાષણ વર્ણવ્યું છે માટે અવમર્શ સંધિનું **સંફેટ** નામે અંગ.

સત્યભામા—(ઝાલેલો હાથ તરછોડી નાખી) જેને " ઉચાળા ઢાકરા " આપતા હો તેનો જઇ હાથ ઝાલો. જો મોટા હાથ ઝાલનાર ન દીઠા હોય તો! " ભાગી ગતે આશા ભરાડા " કરી મને દુઃખણીને દુઃખી શો કરોછો ? (૮)

કૃષ્ણદેવ—(કેટલીક વાર સ્તબ્ધ થઇ) ત્યારે શું અમે દુઃખી કરનાર છે ?

સત્યભામા—એક વાર નહિ; સતર વાર, સો વાર, સાતસે વાર !

કૃષ્ણદેવ—કયી એક વાર દુઃખી કર્યા તે બતાવશો ? વધારે વાર તો નહી.

સત્યભામા—અવળે હાથે ગોર પૂજ્યો હોય તો બતાવવાનું હોય કે ! જ્યાં નર્યાજ કાંકરા ત્યાં વીણામણ શું ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા, હવે અતિ થયું.—

શ્લોક.

ભાગતોં આરતોં ધારતોં જો કતોં, વાદ વિવાદવડે વડવા,
ચાય બૃહસ્પતિશો મતિ દીન, બન મતિહીન હું શી ચડવા;
બાન પુરા પુરની વરદક્ષ ન, કોઇ સમાન મુને અડના,
પ્રેમઅખંડિત ખંડિતમાનિની ! ખંડિન આ હું પૂરો પડના　　૪

સત્યભામા—મહારાજ ! એમ મોઢા મીઠડા શેના કરોછો ? મારે તો પ્રેમમાં " પૂળો ફરી " ગયો છે અને પ્રેમના પીયૂષ તો પ્રેમવાળીને

ત્યાંજ ઢળેછે. જેને ભોહ્યે બંધ નહિ તેની સાથે તે કયાં પાનાં પડ્યાં ? (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—હવે થયું તે અન્યથા થવાનું છે ? (એટલું કહી સત્યભામાને ગળે હાથ નાખેછે અને તે આધી ખશી જાયછે તેણે કરી હાથ જોરથી પર્યંકમાં પછડાયછે). (ડ)

સત્યભામા—અબળાની આતરડી કકળાવનારને આવી આવી અનેક-પીડાઓ થશે ! હું તમારૂં નાગ દઉંછું કે તમે મને અડકવા આવો છો ? (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—(બીજે હાથે હાથને દબાવતા) દગ્ધ થવા પર લવણ નાખતા તો ઠીક આવડે છે !

શ્લોક.

અબળા અતિ અંતર કોમળ છે,
કુચ ભેદ કરે તવ નિષ્ફળ છે;
પતિને ન ગણે રતિમાન પ્રિયા,
ગતિબંધ સુઅંધ બન્યા ન કિયા ! ૫

સત્યભામા—એવું જાણા છતા જુંહવતા ગે હશે ?,(ણ)

કૃષ્ણદેવ—(સકોપ) અલં; હવે અતિ વિસ્તારનું પ્રયોજન નથી ! મનસ્વીપણે ગમે તેમ બોલવાનો નિરધાર કર્યો છે તો પછે જેટલું આવડે તેટલું બોલી નાખો; બેસો હવે અમે જઇશું.

(ઠ) પીયૂષ—અમૃત

(ડ) પર્યંકમાં—પલંગમાં. (ઢ) પોતાના ખશી જવાથી પતિને વાગવાની પીડા થઈ તેનો દોષ પોતાને માથેથી દૂર કરવાનો યત્ન સત્યભામા કરે છે.અબળાની ઈ૦.

૫ શ્લોક—તોટક. અબળા ઇ૦—સ્ત્રી અંતરમાં અતિ કોમળ તો છે. પણ તે અંતરને ભેદીને કુચ બહાર નીકળે છે ત્યારે તે કોમળતા નિષ્ફળ થાય છે—અંતર કઠણ થાય છે. ગતિબંધ ઇ૦—કયા પુરૂષોની ગતિ ત્યાં આગળ બંધ થઇ નથી ? અને કયા પુરૂષો અતિ આંધળા બન્યા નથી ?

(ણ) જુંહવતા—પરણ્યાને સુખપાલમાં પેઠે કે વેહેલમાં બેસતા.

(એમ કહી ઊઠી ચાલવા માંડેછે અને સત્યભામા તેમને પકડી રાખી). (त)

સત્યભામા—(સજળ નેત્રે) જાવ છો કયાં? આ જીવ લેઇ જવું હોય તો કરારે જાવ. જ્યારે આમ કરવું'તું ત્યારે મને શા કાજે ખાજરે નાખી?

કૃષ્ણદેવ—(અશ્રુ લુંછી નાખી) પ્રિયા! આ બધું કરવાનું પ્રયોજન શું છે? તારી ઇચ્છાનુરૂપ વર્ત્તવા હું કયારે આડો આવ્યુંછું કે આમ ઉભયને શોકકારી કૃત્ય કરવા સજ થાયછે.

સત્યભામા—આર્યપુત્ર! તમે મારું કહ્યું કરનાર છો એવી વાતો કરી કોને સમજાવોછો? સુખ ભોગવનારી શોક્ય અને સમ ખાવાને સોધી ને સકરી હું? મહારાજ! તમે બોલશો નહિ. મારાં તો અંગેઅંગ ભડકે બળી રહ્યાં છે. બળતીને વધારે બાળી તમારા હાથમાં શું આવવાનું છે! (એટલું કહી મોટેથી રૂદન કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! આમ દીર્ઘસ્વરે રોદન કરવું અને તે પરિજનાદિક શ્રવણ કરે એ આ સ્થિતિને ઘટિત થતું નથી. સુખ ભોગવવાને એ હોય અને સમ ખાવાને તું હોય એમ થાયજ કેમ? (थ)

સત્યભામા—જો આમ જૂઠુંજ બોલવાનું પણ લેશો તો જીવ આપવાનેય કોણ પાછીપાની કરે તેવુ છે? હું કંઇ કોઇની કહેલી વાત કરતી નથી; મે તો કાને સાંભળ્યું છે અને આંખે જોયુ છે. મેં તે કિયા જન્મના તમારા કાળા તલ ચોર્યા'તા કે તમે મને દુઃખ દેવાનેજ સરજ્યા! (द)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! મેં એને સુખ થવા તારા સમ તો ખાધા નથીજ તેમ એમ કરવાનું કંઇ કારણ પણ નથી; તથાપિ જો તું કહેછે તેમ થયું હોય તો પછે થઇ ગયાનો શોચ કરવામાં શો લાભ છે?

(त) અલં—બસ

(थ) પરિજનાદિક—સેવકજન વગેરે. આ સ્થિતિને—આપણા જેવાની સ્થિતિને.

(द) કૃષ્ણના સમક્ષમાં નિષ્ઠુર વચન બોલાયું છે માટે वज्र નામે પ્રતિમુખ સંધિનું અંગ.

સત્યભામા—હાય ! હાય ! પૃથ્વી મને માગેય શે નથી આપતી કે હું માહી સમઇ જઉં ? પ્રભુ ! જૂઠા સાથે જીવતર કાઢવાનું માથાના વાઢનારનેય ચાંપીશ નહિ !

કૃષ્ણદેવ—વારૂ તું કહેછે તેમ થયું હોય તો હું હવે એવી ભૂલ ન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરૂં તો પછી કેમ ?

સત્યભામા—સોગન ખાય તે સદાય જૂઠું હોય.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે અસત્યવાદીએ પ્રતિજ્ઞા કરેલીએ અસત્ય હોય. તો પછે અસત્ય છે એમ જાણવા સતાં કંકેશ કરવો એ કોના ઘરની રીત ? (૫)

સત્યભામા—મારે શું ? જૂઠા થાવ કે સાચા થાવ. પણ શું સ્વર્ગનું જોવા જોગ ફૂલ એનેજ આપી આવો અને તેની એક પાંખડીએ અમારે કાજે નહિ કે ? અને એ અમને ન લાગે કે ?

કૃષ્ણદેવ—વળી એ શું નવીન જાગ્રત થયું કે ? જેને કલેશજ કરવો છે તેને એક નહિ તો અન્ય ક્યાંઈનથી નીકળતુ ?

સત્યભામા—(દાંત પીશી માથું કૂટી) શું ત્યારે હું ખોટું કહું છું અને હું અહીં લડવાજ બેઠીછું ! જેની રગેરગ જૂઠી તેનો તે કિયે ભવ છૂટકો થવાનો છે ? હું તો કહુંછું કે નાગરિકા અને ગીદામાનો દીકરીએ દીવોય ન રહેશે. બ ને જણે મળી મને ધોળે દહાડે કૂવામાં ઉતારી.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે પછી એવા અધમ શબ્દો શ્રવણ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.

સત્યભામા—શેની હોય ? એમ તમને તમારાં માટે મરચાં લાગે છે, તો અમને કેમ કંઇ ન થાય ? મે તો તમારા કાજે મારાં સહુએ

---

(૫) ત્યારે ઈ૦—સોગન ખાનાર જૂઠો છે એમ તું કહે છે. મેં તારા સોગન ખાધા છે માટે હું પણ જૂઠો છું, માટે મે જૂઠાએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા (તારા સોગન ખાવા રૂપ) પણ જૂઠી છે, એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે એવી રીતે તારા સમ ખાઇને મે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તો તારા કહેવાથીજ ખોટી ઠરેછે તો પછી તારે કલેશ કરવાનું શુ કારણ છે ?

ટાળાં અને એકની બાવળિયા જેવી થઈ, તેનો તમને કંઇએ ગુણ કે પાડ છે ? (ન)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) ઓહો એક પુષ્પને કાજે તે આટલું બધું હોય ? લે એને એક આપ્યું તો તને બે ત્રણ ચાર કે તું કહે તેટલા આપું (એટલુ કહી સત્યભામા ન દેખે તેમ વનમાળા ગધ્ધેથી બે ત્રણ કુસુમ કાઢી તેને આપવા જાય છે) (૫)

સત્યભામા—(પુષ્પને જોઇ) એને ચૂલામાં નાખો. એવાં ફૂલ તો મેં મારા બાપને ત્યા ઘણાય પગે પીની નાખ્યાંછે શું નાના છોકરાને સમજાવો છો ? તેય પીટ્યુ પૈમો અને કૂકો પરણી કાઢેછે ! આર્યપુત્ર ! તમારી ઠગાઇથી ઠગાનારી હું નો'ય !

કૃષ્ણદેવ—તું તો ધૂધરીઓવાળું પુષ્પ લે એ ી છે ! જેને લઢવુંજ તેને શું ? કેમ તે કુસુમ કચને મહેલુ હતુ અને આ કથીરે મહેલું છે ? ' જાત તેવી ભાત. ' જ્યાં ત્યા કંકેશ વધારી હૃદય શેકવાની દાનત છે. તો પછે હવે તારે જે કરવું હોય તે કરારે કરય

સત્યભામા—(માથાના વાળ તોડતી અને છાતીઓ કૂટતી ઉભી થાયછે) હાય ! હાય ! હાડોહાડ જૂઠી વાત કરવી અને ખરૂં કહેનારની હેરે આવવું. એવાની સાથે જીવતર ગાળવામાંય શો માલ છે ? મહારાજ તમે મારા જીવના તરસ્યા છો તો તે લીધા પછે નીરાંતે સુખ ભોગવજો. હમણાંજ હું જઇ ગોમતીમાં પડું છું, એટલે તમારે ' બતરીએ કોડે દીવા ' થશે. (એટલું બોલી ત્યાથી ઉતાવળી દોડી જાય છે) (ફ)

કૃષ્ણદેવ—(પાછળ દોડતા દોડતા) હાં હાં, આ તે શું ? એમ તે થાય ?. વિનોદાર્થ થતા હાસ્યભાવ સમજેછે કે નહિ ? લે હું તને

(ન) અનેક પત્નીથી કેવા ભવાડા થાયછે અને ધણીને કેટલી પીડા થાયછે તેનો ચિતાર કવિએ આપવામા કચાશ રાખી નથી. કવિની વ્યવહારકુશળતા, અવલોકન અને ભાષા ઉપર અખત્યારી ખરેખર અદ્‌ભૂત છે

(પ) ગમે તે ફૂલ આપી સત્યભામાને ઠગવાનો ઉપાય કરવા માટો માટે **અભુતાહરણ** નામે ગર્ભસંધિનું અગ

હેરે આવવું—સેરે (સેરમાં) આવવું. (ભૂત જેમ સેરમા આવેછે તેમ)

એવાજ પુષ્પ આપુ છુ આપુંછુ (એમ બોલતા પાછળ પકડવા દોડે છે)

• (વાસુદેવ વિઠ્ઠન, વાસુદેવ વિઠ્ઠન, એમ બોલતા અને વીણા વગાડતા નારદ પ્રવેશ કરે છે)

નારદ—(સખેદ) અરેરે! વિઠ્ઠન વનિતાને વા'શે એ સ્ત્રીએ પારિજાતક પુષ્પ નિહાળી જોયુ નથી, કે ગાગથી તે પૃથ્વીમા થતુ નથી એમ સમજાવાયુ નથી મે એને પ્રથમ એ પુષ્પ બતાવ્યું હોત તો કેવુ સારૂ થાત? સુરેન્દ્રમને કાર્ય સોપ્યુ અને તેમા હુ—નારદ નિષ્ફળ થયો! નારાયણ આગળ નારદ તે શા લેખામા? અરે! પણ જો હુ એમ દઢતાનો ત્યાગ કરીશ તો પછે મને નારદ કહી કોણ્ બોલાવશે? નારદવેડા એ મારાજ નામથી અંકિત થયેલ છે, તો પછે (વિચાર કરી) હા હા, જો હુ આમ કરૂ તો યોગ આવી જાય ખરો અરે પણ અર્ધરાત્રિ ગઇ છે, તેની ચિંતા આપણે શી પડી છે? બ્રહ્મકુમારને પ્રત્યવાય શો! (એમ વિચાર કરતા રૂક્મિણીના મંદિર કને આવે છે. તેમને જોઇ ઊભી થઇ દ્વારપાલિકા નમન કરેછે) (ચ)

દ્વારપાલિકા—ભગવંત શી આજ્ઞા છે? દેવશ્રી સત્યભામાદેવીને મંદિરે પધાર્યા છે અને અમારા દેવી સૂઇ રહ્યા છે

નારદ—દ્વારપાલિકે! ભદ્રભવતુ ભદ્ર અમારે અધુના ભીષ્મકનંદિનીને દર્શન દઈ પૂજા ગ્રહણ કરવી છે.

દ્વારપાલિકા—ભગવંતની જેવી ઇચ્છા દેવર્ષિ! હુ જઇ દેવીને બ્રહ્મકુમારનુ આગમ વિદિત કરી આવુ ત્યા સુધી આ આસનપર બિરાજો

નારદ—દ્વારપાલિકે! જા તુ જઇ તેમ કરય

(ચ) વારો—છેતરશે પારિજાતકનુ પુષ્પ લેવાની હઠ સત્યભામા કરે, અને તે લેવાને શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમા આવે, તોજ ભૌમાસુર સાથે તેમને યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે, કેમકે સ્વર્ગની માફક તે વખતે ભૌમાસુરના કબ્જામા હોવાથી તે ફૂલ લેવા દે નહિ પણ જો કૃષ્ણ અજાણી સત્યભામાને ગમે તે ફૂલ આપી સમજાવી દે તો મારૂ ધારેલુ દેવકાર્ય બને નહિ એમ નારદના મનનો અભિપ્રાય છે પ્રત્યવાય—બાધ (રાત્રે અંતપુરની સ્ત્રીઓને મળવાનો)

દ્વારપાલિકા—વારુ મહારાજ! (કહી જાય છે અને ઉતાવળી કનકમાલિકાને મુનિ કને મોકલે છે) (म)

કનકમાલિકા—(નમન કરી) ભગવંત બ્રહ્મકુમાર! પધારો પધારો.

નારદ—અહો કનકમાલિકે! તમારી દેવીપર વાસુદેવની અમીદષ્ટિ તો છેને?

કનકમાલિકા—ભગવત! આપ જેવા મહર્ષિની કૃપાથી દેવી નિરંતરસ્વામીસેવામાં આસક્ત રહે છે. (એવે દ્વારપાલિકા દોડી આવે છે).

દ્વારપાલિકા—ભગવંત! દેવી આપના દર્શન કરવા આ આવ્યાં. (એવે પૂજાનું સાહિત્ય લઇ રૂક્મિણી આવતી દેખાય છે અને નારદમુનિ સામા જઇ આશિર્વાદ દેછે).

રૂકિમણી—(નમન કરી અર્ઘ્યપાદ્યાદિવડે પૂજન કરે છે) ભગવંત! આજ મારા પર કૃપા કરી મને કૃતકૃત્ય કરી.

નારદ—અહો ભિષ્મકનંદિનિ! (અંગુલિવડે બતાવી) આ પુષ્પ કાજે વાસુદેવ મહા સંકષ્ટમાં આવી પડ્યા છે અને એ માટે સત્રાજિત્સુતા તેમને વિવિધ દુઃખ દેછે તે અમારાથી સહન ન થયું, ત્યારે અમે અહીં આવ્યા છીએઃ—

શ્લોક.

પતિ સુણી કન્યા હરવા પીંડા,
રતિવતી! જઇ તું કરય ત્યાં ક્રીડા;
અતિ કુડી ગતિ તો થઇ છે તહીં,
મતિવરે! નિરખી દુખ લે અહી. ૬

(म) રૂક્મિણી આવે ત્યાં સુધી મુનિને એકલા બેસાડી મૂકવા એ અગ્ય હોવાથી કનકમાલિકાને મોકલી છે. રંગભૂમિ ઉપર પણ પાત્ર અમથું બેશી રહે એ ઠીક લાગે નહિ, તથા જો તરત જ રૂક્મિણીનો પ્રવેશ કરાવે તો કંઇમાંથી હરી આવતાં જે વાર લાગવી જોઇએ, તે ન લાગવાથી પ્રયોગ સુઘટિત ન થાય.

૬ શ્લોક—દ્રુતવિલંબિત. રતિવતી—પ્રીતિવાળી ક્રીડા—સુકિત રૂપ રમત. મતિવરે—ઉત્તમ બુદ્ધિવાળી!

અપિચ—

શ્લોક.

સ્વામીનું સ્વામિનીએ અદિન સુર્ણું કહી, સુખથી ના સૂવાગે,
ચંદ્રિકા ચંદ્ર સાથે દિનકર નિરખી, તેજથી ભ્રષ્ટ થાયે;
તે રીતે જો ચકોરી પતિગતિ શિથિલે, કષ્ટ અંગે સહેછે,
નિદ્રા આ શી નીરાતે ધવ દુખ ડુબતાં, પુષ્પ શીર્ષે રહેછે! ૭

(એટલું કહી નારદમુનિ સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે).

રૂક્મિણી—(ખેદ) સખિ કનકમાલિકા ! આ બ્રહ્મકુમારનું વચન સત્ય હશે. મે કયાં પુષ્પ લઇ દેવને દુખી કર્યા ! કોણ જાણે એણે શું ય કર્યું હશે!

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ તો મદારીનનું જાણું છે. એમનું તો મોં ઉઘડાવ્યામા માલજ નથી.

રૂક્મિણી—સખિ ! મારો જીવ અતિ ઉંચો થયોછે. મન કચવાયછે અને જંપ વળતો નથી; માટે ચાલ્ય જઇ દેવને જોઇ આવીએ. (મ)

કનકમાલિકા—તમે નહીં જશો તો દેવને પથ્થા મૂકી તમારા ઉપરજ ઉતરી પડશે.

રૂક્મિણી—ગમે તે થાય પણ હવે તો દેવનાં દર્શન કર્યા વગર મારાથી રહેવાશે નહિ; જે થવાનું હશે તે થશે માટે ચાલ ઉતાવળી. (હાથવડે જોઇ) એ મારા માથામા પેલું ફુલ તો છેકની.

---

૭ શ્લોક—સ્વભાવ. સ્વામિનીએ—પત્નીએ. ના સૂવાયે—સૂતું પડતું નથી ચંદ્રિકા ઇ૦—જેમ દિનકર (સૂર્યને) જોઈને ચંદ્રની સાથે ચંદ્રિકા (ચંદ્રની સ્ત્રી) પણ તેજથી ભ્રષ્ટ થાય છે—તેજ રહિત થાય છે, તેજ રીતે પોતાના પતિ (ચંદ્ર) ની ગતિ શિથિલ થાય છે ત્યારે ચકોરી પણ અંગે કષ્ટ સહે છે. એમ છતાં, તારો ધવ (સ્વામિ) દુઃખમાં ડૂબતાં છતાં તને નિરાંતે આ નિદ્રા શી ? અને તારે માથે પુષ્પ રહેછે શું ?

(મ) રૂક્મિણીની શંકા અને ત્રાસ વર્ણવેલો છે માટે સંભ્રમ નામે ગર્ભ સંધિનું અંગ.

કનકમાલિકા—હા છે. વયસ્યા એ ફૂલેજ આટલો ધારકો પાડ્યો, ખરૂની ?

રૂકિમણી—હારતો ચાલ ચાલય ઉતાવળી. (એમ વાતચિત કરતા બને જણ ચાલ્યા જાય છે).

(પ્રિયાને પુષ્પ બતાવતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુછુ કે નારદ મહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યા'તા તેમાનુ એક મે એને આપ્યુ અને બીજુ તારે કાજે રાખી મૂકયુ 'તુ આવા ક્ષુલ્લક કુસુમને કાજે તે આવા ચંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવી દે ? (ય)

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જોજો મને ઠગતા હો. મેં એવુ સાભળ્યું'તુ કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યુ 'તુ. બળ્યો વર ને બળી જાન પ્રભુ ! મને તો મરવાજ ઘો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવુ ? પણ હાં હાં, જો તમારી કને ફૂલ હતુ તો તમે મને આટલો કકાસ શા કાજે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કકાસ કરાવો ! મહારાજ ! મારે તો એ ફૂલ નથી જોઇતુ.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુ આવ્યો એતોજ એ પુષ્પ તને આપવાનો હતો, કિંતુ કલેશમા તે તને આપવાનું મને સાંભર્યું નહિ

સત્યભામા—(સજળનેત્રે) પણ તહીં જઇ દોડ્યા દોડ્યા પહેલું આપી આવ્યા તેનુ કેમ ? અમે તો બીજા હઠાડાનું વાશીજ લેનારાં કે ? તમારૂ ફૂલ તમને ગંધાય, મારે તો એ નથી જોઇતું.

કૃષ્ણદેવ—(અશ્રુ લોતાં) પ્રિયા ! હવે હું ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી તું આ પુષ્પ આનંદથી ગ્રહણ કરય ગ્રહણ કરય અયિ પ્રિયે ! એટલુ પણ નથી જાણતી કે મધુકર તો નવલ મધુનોજ ભોગી હોય છે.

(એવે કૃષ્ણદેવ ન દેખાવાથી રૂકિમણી ઝાંખા દીવાને પ્રકાશિત કરતી પ્રવેશ કરે છે)

(ય) ચપકસુમન—ચપાનું પુષ્પ.

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવનો શબ્દ સાંભળી) એમ કહેવાથી આર્યપુત્રને સુખ થતું હોય તો ભેદવચન કંઈ ભુંડું નથી માત્ર દેવે એવું અંતરમાં ન રાખવું એટલીજ મારી વિનંતિ છે. (ર)

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઇ) ના ના દેવિ ! એમ તે કિયા અંતરમાં ઠરે ? આવો અહીં બેસો

સત્યભામા—(વસ્ત્રાદિ સજ કરી અશ્રુઆદિક લોઢી સકોપ) સાયર જેવાં મોટા કહેવાઇ મરજાદા મૂકે તો પછે તેને સાયર શેનો માનવો ? વગર નોતરિયા જમનારથી કિયો વરો કરનાર દુ:ખી નથી થતો ? અમે તો કોઈનાય સુખમાં આડા આવતાં નથી ! (લ)

રૂકિમણી—બેન ! આવડે તેટલું બોલીએ નહિ અને ભાવે તેટલું જમીએ નહિ પ્રલયકાળ જોઇ સાગર મર્યાદા મૂકેજ અને જો ન મૂકે તો તે સાગર શેનો ? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઇ નોતરાની વાટ જુએ તેને સુજાન સમજ્યાં શેના આવે ? 'કોઇ વેંત નમે તો કોઇ ગજ નમે'.

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) અમારે તો વેંત નમવુંય નથી અને ગજ નમાવવાંય નથી. અમે તો કોઇ દહાડોય આવું કર્યું નથી અને કરનારનું ભલુંય થાતું નથી !

રૂકિમણી—નમીશ નહિ, નમીશ નહિ, જોજે નમતું સાંભળી નીચા માબાપની થઇ જતી ! ચોરની પેઠે છાનીમાની ઊભી રહી હેરિયાં હેરનાર તું જ કે બીજી ? (મૂઠી વાળી હાથ હલાવી) મારી તો દેવરાત એમ કરેછે ! છાતીપર આવી ઊભા રહેતાં કોણ ના કે' તેવું છે !

સત્યભામા—(ભ્રુકુટિ ચઢાવી સામું જોઇ) તમે તમારા ભારમાં રહેજો જેને તમારી ગરજ હશે તે તમારા બોલ સાંખી રે'શે હું તો કાળજું કપટ જાય એના મો'ર મો'રના ઉત્તર આપીશ (એટલું કહી નીચું જોતા રૂકિમણીની વેણી મધ્યે ધાલેલું અલૌકિક પુષ્પ જુએ છે અને તરતજ કૃષ્ણદેવ ના સામું જોઇ જોરથી માથું કૂટે છે).

(ર) ભેદવચન—"હું રૂકિમણીને ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી" એવું કપટ વચન.
(લ) સાયર—સાગર

રૂકિમણી—(સક્રોધ) લે આ પથરો લે. (કૃષ્ણનો હાથ ઝાલી) મહારાજ ! ચાલો મારે મ દિર. જ્યારે લટકતી મૂકશો ત્યારેજ એ પાધરી થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારૂં કહેવું સત્ય છે કિંતુ સજળ ધનને વેરી નાખતા સુધી વાયુએ વાવું એ ધનની શોભાને ઘટાડનારૂં છે. ચપળાની ચપળતા એજ એની શોભા છે. (વ)

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! એ હું સારી રીતે સમજુંછું અને સમજી પણ ખરી. એમ છતા અહીં આવવાનું પ્રયોજન દેવનું દુઃખ ટાળવાનુંજ છે. હુ જાણુંછું કે નારદજી પારિજાતકનું એક પુષ્પ આપી ગયા છે. અને તેને કાજે આ હઠ લઇ બેઠી છે તો તે દેવ ક્યાંથી લાવવાના હતા ? મહારાજ ! જો તમારા જીવને સુખ થતુ હોય તો હું આ મારૂં પુષ્પ એને આપુ. મેં તો એવાં ઘણુંય દીઠાં છે અને ધાર્યાં છે. (એમ કહી ફૂલ છોડવાનું કરેછે)

સત્યભામા—(લાંબો હાથ કરી) હું તો એ ફૂલના સામુંય જોનાર નથી. હું શુ કોઇનું ઉતરેલું પહેરનારી કે ? મારા કરમમાં હશે તો હું આવાં વૃક્ષ લઇ અનેક વાર આમને આમ આપવા જઇશ. શું આ ધા મને રૂઝાય એવો પડે છે કે ? (શ)

રૂકિમણી—તારા કરમમાં તો કંકાસજ છે તે કરયા કરજે ! (બેયને પગની ઠોકર મારી) મારી તો બલાગત તારા સામું જુએ છે.

સત્યભામા—(દાંત પીશી) તારા કરમમાં લવેળાઅ કંકાસ ગે'; મારી લાડ... (એટલેથીજ બોલતાં અટકાવી કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે ઊભા રહેછે).

(વ) આ કૃષ્ણની મર્મોક્તિ છે જ્ય રૂપી સત્યભામા અને ધન રૂપી કૃષ્ણ મળીને સજળ ધન રૂપ થયું છે. તેમને વેરી નાખતા સુધી એટલે છૂટાં પાડતા સુધી વાયુ રૂપી રૂકિમણીએ યત્ન કરવાથી ધન રૂપી કૃષ્ણની શોભા ઘટે તેમ છે (કૃષ્ણ પક્ષપાતી ઠરવાથી) મેઘની શોભા તો તેજ કે તેમાં ચપળા (વીજળી) ચપળતા ધારણ કરે—જલદી આવે અને જાય અર્થાત્ તુ (રૂકિમણી) હવે જલદી જતી રહે એજ મારી શોભા છે. (શ) આઘા—શોક્યનું ઉતરેલું ફૂલ પહેરવાનું મને કહેવામાં આવે છે તે.

કૃષ્ણદેવ—દેવિ! એકે કાળે પૂર્વોત્તર ચપળાનો ચમકારો એ પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે. (પ)

રૂકિમણી—શું આર્યપુત્રની અંતરવૃત્તિ એવી છે કે મારે વગર બોલ્યે ચાલ્યા જવું? તો ઠીક, દેવ! હું તેમ કરૂંછું પણ આ પુષ્પથી જો સુખ થતું હોય તો તે આપતી જઉં.

કૃષ્ણદેવ—ક્ષત્રિયથી આપીશ કહી ન આપનાર ન થવાય, તો પછે આપેલું તો કેમજ લેવાય? (સ)

રૂકિમણી—દેવશ્રી ક્ષત્રીધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે! વારૂ મહારાજ! અમને કાંઈ મૂકી સુખી થાવ. (એટલું કહી સત્યભામા સામું જોતી જોતી ચાલી જાય છે).

સત્યભામા—ટગર ટગર જોઇ રહ્યા છો ત્યારે પાછળજ જાવ કે સુખીઆરા થવાય! (કૃષ્ણનો ખભો ઝાલી હલાવી) સોગન ખાઇ કિયે મોઢે બોલતા'તા કે નારદ મને બે પુષ્પ આપી ગયાછે? જૂઠાનો આવરદા બે ઘડી, તેય જાદવજીના કયાં જાણવામાં છે? જો હું આવાજ ગરજમતલબી તમને જાણત, તો સો ભવ કુંવારી રે'ત, પણ તમને ના પરણત! અરેરે પ્રભુ! મારો તો ભવજ છૂટી પડયો! નીચેથી ઉચું જુએ કોણ? " પેટ ભરાયું એટલે પાટણ ભરાયું!"

કૃષ્ણદેવ—શું ત્યારે મારે એના સામું નજ જોવું, જેણે મારે કાજે માબાપ, ભાઇભાંડુ, સર્વે તજ્યાં અને એક મારાપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી? તેં તારી જાતેજ જોયું કની કે એ મારૂં વચન કેવું પાળે છે!

સત્યભામા—કોણ તમને ના કહેછે! જાવ ને તેને તર્દો જમ

(પ) પૂર્વોત્તર ઇ૦—પૂર્વ (પ્રથમ) ઝડળકરેલી ચપળા (વીજળી—વીજળી જેવી સ્ત્રી રૂકિમણી) નો અને ઉત્તર (પછી ઝબુકરેલી ચપળા) (સત્યભામા) નો ચમકારો (અર્થાત્ બન્નેની લડાઇ). શોકયોની લડાઇ પ્રલયકાળ જેવી ભયંકર છે, (શોકયોના ખાર ને લડાઇ તથા તેવડે તેમના પતિને થતી પીડા વર્ણવવામાં હદવાળી છે. કૃષ્ણદેવની પટરાણીઓ અને સ્ત્રીઓ છેક આમ કહતી પડે એ જરા કર્મીમ દેખાય છે પરંતુ કોણ જાણે સ્ત્રીજાતિનો સ્વભાવ બધેય સરખો હોય તો?) માટે હે રૂકિમણિ! તમારે હવે જવુંજ જોઇએ! (સ) અર્થાત્ મેં તને આપ્યું તે કાંઇ મારાથી પાછું લેવાય?

સત્તર દહાડા પડ્યા રો'. તમને કોણ ચોખા મૂકી બોલા'વા આવ્યું'તું ? એણે તો માબાપને તજ્યાં છે અને મેં તો માબાપ તમારે કાજેજ મરાવ્યાં છે ! માગ જેવી ભરોમો રાખનારી તો કોઇએ મળનારી નથી ! મારૂંય મન માન્યું થયું હોય તો એક વાર તો શું પણ સો વાર વચન પાળનારી થાઉં પણ હાય હાય ! આ અકરમણના કરમમાં એ ક્યાંથી ?

કૃષ્ણદેવ—કંકાસજ કરવો તેને શું લેવા જવું પડે તેવું છે ! જ્યાં ત્યાં બોલવું

સત્યભામા—(પર્યંકના પાયામાં માથું પછાડી) શું તારે મારૂં જૂઠું અને એનું સાચું ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડી ! તેં ગળથુથીમાં વખે ઘોળી શે ન પાયું ! હાય હાય ! શું આ કસાઇવાડેથી ગાયને છોડાવનાર કોઇએ નથી ? ઓ માડી ! મેં તે પૂર્વજન્મે શાં પાપ કર્યાં હશે કે આ સકરમીને પાલે પડી ? (ह)

કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાલે પડ્યાં હોત તો ચૌદમું રત્ન ક્યારનુંય અંગોઅંગે ઓપી રહ્યું હોત !

સત્યભામા—મૂઓ મારવાનો હોત તો મારી નાખત, પણ આમ રીબાવી રીબાવીને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણ વેરવી થઇ વેણબાણ મારતા રો' તો પ્રભુ તમારૂં ભલું કરશે ! (क्ष)

કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો ફૂલાં વરસતાં હશે !

સત્યભામા—(દાંત પીસી માથું અને છાતીઓ કૂટતી પૃથ્વીપર પડેછે) હાય મૂઓ જીવે વેરવી થઇ લાગ્યો છે કે ઝટ લઇ જતો નથી. (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે હું કેમ કરૂં !

શ્લોક.

માયાએ હરિપો મને કપમ કરી, આ દ્વૈતવાદી અહા.
રે અદ્વૈત ગયું થયું દુઃખ મને, માયા ! ન કાયા વહા !

(ह) મોટેથી રૂદન કરી—છેડો વાળીને સકરમીને—(વક્રોક્તિ).

(क्ष) મારતા રો'—મારતા અટકો

જાણી જા જીવ ! તો જરૂર સુખ છે, અદ્વૈત ધર્મે નદા,
વેંશો થા વગજે ચન્ને ચપગાતા, કામે ન કાચું સદા. ૮

સત્યભામા—શું હજુએ તમે મને સાંખ્યગ કરોછો કે ? હવે તો તમારા દેખતાજ ઝુઝ કરીને મરૂંછું. (એટલું બોલી એ દાંત વચ્ચે જીભ કાઢી દાબે છે).

કૃષ્ણદેવ—(ગાભરા ગાભરા બને જઇ) હાં હાં પ્રિયા ! આમ તે થાય ! જા તું કે' તે મારે કરવું અને તું જે માગે તે આપી આપવું; ઊઠય ઊઠય અને કલેશ તજી જે જોઇએ તે માગી લે (એટલું કહી સત્યભામાને બેઠી કરે છે).

સત્યભામા—જાવ જાવ તમે શું આપનાર છો ? જેને બોરે બંધ ન હ તેની સાથે જીવતર માગવામાં શો માલ છે ! કયી નબોદજે આ સંસાર માંડયો હશે કે આવા ગુંજલા ખાભ પેટ ભરવું પડે છે ! પેટમાં પૂછાય ઊડનો નથી કે કેમનાં ઓશિયાળાં ન થવું પડે ! (ક્રા)

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હુ તને સત્ય કહુ છું કે જો તુ જે માગીશ તે તને આપીશ, કિંતુ હવે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો માટે કનેશ તજી શાંતિ ધારણ કરય જો આ—

શ્લોક

જો વાયે છે વનિતા સમીર શીતળ આ, પક્ષી બોલે રસાળા,
જો મોતી આ થયા છે હિમકણ જળના, ભક્ષશે શુ મરાળા;
જો રોતી ર પ્રિયા તુ નિકર નયનથી, અશ્રુ ગ્રહશે ચરાળા,
માગો માગો મગજે ! મુખ વધુ અરપુ, કનેશ ત્યાગી કરાળા.

સત્યભામા—(સનાર થતા આવ્યુ જોઇ) આર્યપુત્ર ! જોઈ લીધ હુ જ છુ, જેમ ઠગશો તેમ ઠગાઇશ

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! જો તુ જે માગીશ તે હુ તને આપીશ (એમ કહી મુખ ઉંચુ કરી ચુંબન કરે છે)

સત્યભામા—જો જો આર્યપુત્ર ! હવે કઇ કપટ કરશો તો હુ મારો જીવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી તમે જ્યારે માગ્ય માગ્ય કહ્યું ત્યારે હુ જે માગીશ તે આપવુ પડશે.

કૃષ્ણદેવ—(આલિંગન દઇ) પ્રિયા ! જે માગવું હોય તે માગી લે. (એમ કહી સત્યભામાના શરીરની ચોટેલી રજ ખખેરી નાખેછે)

સત્યભામા—જો માગ મન માન્યુ આપના હો તો આપો ગર તો પારિજાતનું ફૂલનાળુ ઝાડ જોઇએ છીએ અને તે લાવી મારે મારા ચોકમા રોપવુ છે (કૃષ્ણદેવ સામુ જોઇ) કેમ તોબરો ચઢયો ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તુ તો કહીશ કે સાવનાને લાવી મારી સોકય ના ઉગાડો ! કઇ મોમા માય એવુ બોલે તોજ માગ્યુ અપાય મે કહ્યું માગો ત્યારે માગી માગીને માગ્યુ તો ઠીક !

સત્યભામા—શુ ત્યારે નહિ આણી આપો ? જો એ આણી આપવાનુ ના કહ્યુ તો સૂરજ ઉગ્ય આ સત્યભામાનુ મોઢુ તમે જુઓ ગે વાતના તો ફોગટ સમજશો કેમ આણી આપોછો કે નહિ ?

---

૯ શ્લોક—સ્રગ્ધરા ભક્ષશે ઈ૦—મરાળા (હંસ) હિમકણ જળના મોતીને ભક્ષશે કે શુ ? ચરાળા—ચરનાર—મોતીચર (હંસ) હંસ તારા અશ્રુને મોતી જાણીને ગ્રહણ કરી જશે કરાળા—(ક્લેશનુ વિશેષણ) અથવા, હે કરાળા !—વિકરાળ સ્ત્રી !

કૃષ્ણદેવ—આ બધુ નભ ાચે લાવવાનુ કેમ ન માગ્યુ ? ભૂલ થઇ હોય તે સુધારી ફરી માગી લે

સત્યભામા—(કેશપાશ છોડી) મુ (માગ્યુ આપીશ ન્હી હવે નહિ આપાય એમ કહો એટલે તમારા દેખતાજ હુ દા૧ દોરી થઇ મારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરૂ

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આમ સ્ત્રીહઠ કરવી તે શા કામ ા ? પારિજાતક દ્રુમ સ્વર્ગમા છે, એ તે હુ તને અહીં શી રીતે લાવી આપુ ?

સત્યભામા—ગોપીઓના મન મમતા અને ગુરૂપત્નીના છોકરા જેમ આણી આપ્યા હતા, તેમ મને આણી આપો મે કઇ એથી વધારે માગ્યુ નથી !

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) વારૂ ત્યારે આણી આપીશ

સત્યભામા—તમને અહીંથી જવા દેનાર કોણ છે ? અહીં બેઠા બેઠાજ આણી આપો

કૃષ્ણદેવ—ગયા વગર તે કઇ આવે ? એ લેવા તો મારે સ્વર્ગ સુધી જવુ પડશે

સત્યભામા—તમે સ્વદેહે મારે કાજે પારિજાતક લેવા સ્વર્ગમા જશો અને અમે અહીં ચઢથા ઉતર્યા મુખ જોવા નરકમા પડયા રહીશુ ! તમને મારે કાજે ગયા સાભળી તમારા માબાપને ફુગરાવી જો હુ એકલી હઉ તો મને પૂરીજ કરી નામે તો હુ તો કદીએ તમારા વના રહેનારી નથી મને સાથે રાખી મુખ માગ્યુ આપવુ પડશે

કૃષ્ણદેવ—(પૂર્ણ પ્રભાત થયો જોઇ) વારૂ પ્રિયા ! તારૂ મન પ્રસન્ન કરવા હુ તને સાથે રાખીશ (ખા)

સત્યભામા—પણ તે ક્યારે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! પ્રેમાભિગ ! દે ત્યારે

સત્યભામા—(લજવાતી લજવાતી કૃષ્ણદેવને આલિંગન દઇ ચુબન કરી આઘી જતી રહેછે) આર્યપુત્ર ! હવે કેટલી વાર છે ?

(ખા) સત્યભામાનો રાવ શમાવવારૂપ મુખ્ય કાર્યસિદ્ધિનુ અહીંકથન કર્યું છે માટે આ ગર્ભસધિનુ આદાન નામે અગ વર્ણાવ્યુ છે

, કૃષ્ણદેવ—(ગરૂડનું સ્મરણ કરી) પ્રિયા ! સ્વર્ગમાં શોભે એવો શૃંગાર કરી આવો એટલી.

સત્યભામા—આ હું તો સજ થઇ આવી (એમ કહી હરખાતી હરખાતી શૃંગાર સજવા જાયછે).

ગરૂડ—(કૃષ્ણદેવને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! મને શી આજ્ઞા છે?

કૃષ્ણદેવ—ભામાસુન્ને ભેટી સ્વર્ગમાં જવું છે માટે સજ થા (ગા)

ગરૂડ—દેવશ્રી આરૂઢ થાય એટલુજ સજ થવામાં બાકી છે.

(એવે સત્યભામા આવેછે)

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! હુ તો આ આવી, હવે તમારી વારે વાર.

કૃષ્ણદેવ—(શસ્ત્રાસ્ત્ર સંભાળી વસ્ત્ર ઠીકઠાક કરી સજ થાયછે) ચાલો પ્રિયા કઇ પણ વાર નથી. (એટલું બોલી સત્યભામાને અંકે બેસાડી ગરૂડારૂઢ થઇ ગોવિંદ પ્રિયાસહ ગમન કરેછે).

પષ્ઠાંક સમાપ્ત.

અંક ૭ મો.

(વિષ્કંભક)

(રંભા અને તિલોત્તમા પ્રવેશ કરેછે). (અ)

તિલોત્તમા—અલિ રંભા ! તને તો સીનાની પેઠે શુદ્ધ કરી લેવા દિવ્ય કરાવવું પડશે.

રંભ.—તેં પણ વનના મુનિઓને ભ્રષ્ટ કર્યા છે માટે તનેય કઇ શાસન કરવાનું શક્દેવ કહેતા હતા.

તિલોત્તમા—મુનિને ભ્રષ્ટ કરવા કાજે તો અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન થઇઓછે મુનિ કને રહેનારી કયીને શાસન થયું છે કે મને થવાનું છે ? પણ તું તો અસુર કને રહીછું, તે તારો છૂટકો થવાનો નથી. હશે જે થવાનું હશે તે થશે, પણ તું કહે તો ખરી કે મન માન્યું સુખ મળવા છતાં તું આમ સૂકાઇ કેમ ગઈ ?

રંભા—સખિ ! શેનું સુખ ? અરસિક અસુર આગળ કાળ નિર્ગમન કરવો તેના કરતાં આ વનમાંથી પેલા વનમાં વિચરી કાલ ગત કરવો તેને હું અતિ ઉતમ માનુંછું. બેની ! શક્રસ્વામીની નિંદા, બ્રાહ્મણોનો ઘાત, સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓના વિલાપ, એવાં એવાં અનેક દુઃખ આંખેજ જોવાનાં હતાં. પરમેશ્વર કૃષ્ણદેવનુ કલ્યાણ કરશે કે એમણે મને દુઃખદરિયામાંથી ડૂબતી તારી સ્વર્ગસદનમાં મોકલી દીધી ! (આ)

(અ) નાટકની કથાનો કેટલોક ભાગ એવો હોય છે કે તે રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવામાં આવતો નથી. ત્યારે તે કથાભાગ બે પાત્રોની વાતચિતદ્વારા શ્રોતાઓને કહી જવામા આવેછે. એવીજ રીતે કૃષ્ણે ભૌમાસુરનો પરાજય કર્યો તે વાત રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ બાહાર હોવાથી રંભા અને તિલોત્તમા રૂપી મધ્યમ પાત્રોવડે તે વાત શ્રોતાઓને સંભળાવી દીધી છે અને પાછી કૃષ્ણનો સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરાવી ત્યાંથી અંક શરૂ કર્યો છે. આવી રીતે વાત કહેવરાવીને અહીં કવિએ વિષ્કંભક કર્યો છે. વિષ્કંભકનું લક્ષણ દશરૂપમાં લખેછે કેઃ—

वृत्तवर्तिष्यमाणाना कथाशानां निदर्शकः ।

सक्षेपार्थस्तुविष्कंभो मध्यपात्र प्रयोजितः ॥

જે કથાનો ભાગ થઇ ગયો છે તથા હવે પાછો થવાનો છે તેને સંક્ષેપમાં મધ્યમપાત્રદ્વારા બતાવી આપવો તેને વિષ્કંભક કહે છે. (आ) સ્વર્ગસદન—સ્વર્ગ રૂપી ઘર

તિલોત્તમા—સખિ ! એ દુષ્ટે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓ શા કાજે રોકી કરી'તી ? અને એટલી બધી ક્યાથી લાવ્યો'તો ?

રંભા—મૂઆને સોળસહસ્ર સ્ત્રીઓનો સત્ર કરી મહાકાળીને પ્રસન્ન કરવી'તી જે ગમ્મતી કન્યા દેખતો તેને ઉપાડી લાવતો અલિ તિલોત્તમા ! એ સ્ત્રીઓએજ આપણને આ સુખની ઘડી આણી આપી છે (ર)

તિલોત્તમા—તે કેમ કરીને તે મને મધુ કહે જોઇએ ? એમ નાથી તે શુ થાય ? આ તો બધું નારદમહર્ષિએ કર્યાનુ કહેવાય છે

રંભા—(હાથ હલાવી) એ કુવારાથી શુ કરમ થાય ! એ તો એવુ થયુ કે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓએ એક છાનો પત્ર લખી કાચનપુરીમા કૃષ્ણ કને મોકલ્યો તેમણે સ્ત્રીઓના સત્ર ના સમાચાર જાણતા કે ગરૂડારૂઢ થઇ તર્તજ આવી રણાંગણને વેદી કરી સત્રાજીત્ સુતાસહ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો અને જોતજોતામા ભૌમાસુર રૂપી પશુનુ બલિદાન આપી દીધુ ! (ઈ)

તિલોત્તમા—હે હે શુ સખિ ! ભૌમાસુરને કૃષ્ણદેવે જોતજોતામાજ મારી નાખ્યો ! ત્યારે તો એ આપણા સ્વામી શક્ર કરતા ઘણા જોરાવર ! પણુ અલિ કહે તો ખરી, એને કૃષ્ણદેવે કેમ કરી ગર્યો ? મૂઓ વૈષ્ણવાસ્ત્રનો પ્રયોગ ભૂલી ગયો તો કે શુ ? અને વળી એણે તો પિતામહ પાસે એવુ વરદાન મેળવ્યુ હતુ કે જો મારી માતા મરાવે ત્યારેજ હુ મરૂ તે બ્રહ્મદેવનુ વચન શી રીતે સાચુ થયુ ? અને એનો મુખ્ય મંત્રી પંચમુખી મુર મરાયો કે જીવ લઇ પાતાળમા નાશી ગયો છે ? (ઉ)

(ર) સત્ર—યજ્ઞ સુખ પ્રાપ્તિ વર્ણાઈ છે માટે **આસિ** નામે મુખસંધિનુ અંગ

(ઈ) કાચનપુરી—દ્વારકા ગરૂડારૂઢ થઇ—ગરૂડ ઉપર સ્વારી કરીને રણાંગણ—સંગ્રામભૂમિ સંગ્રામભૂમિ રૂપી વેદી (ચોરી) કરી સત્રાજિત્સુતા (સત્યભામા) સહિત કૃષ્ણ પોતે યજ્ઞ કરનારા થયા, એ ભાવાર્થ છે

(ઉ) અજેય વીર ભૌમાસુરનો વધ કથન કરીને અદ્ભુત રસનો આવેશ વર્ણ્યો છે માટે **પરિભાવના** નામે મુખસંધિનુ અંગ

રંભા—સખિ ! સાંભળઃ કૃષ્ણદેવના ગુણાનુવાદ ગાવા મને બહુ ગમે છે. પંચમુખી સુર પાણીમાં પોઢી રહ્યો હતો, તેને કૃષ્ણદેવે પંચજન્યની ગર્જનાવડે જાગ્રત કર્યો. જાગ્રત થયો કે ત્રિશૂળ લઇ લડવા દોડયો. તેને આવતો જોઇ પ્રતાપી પ્રભુએ ચક્ર લઇ તેના પર નાખ્યું કે મૂઆનાં પાંચે મુખ પટોપટ પૃથ્વીપર પડી ગયાં. તે મૂઓ સાંભળી તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન તથા અરુણ એ ભામાસુરના સાત સુત યુદ્ધ કરવા આવ્યા તેમને પણ કૃષ્ણદેવે ચપટી વગાડતામાંજ ચીરી નાખ્યા ! (ऊ)

તિલોત્તમા—વાહરે બેન વાહ ! કૃષ્ણદેવ તો કોઇ અલૌકિકજ પુરૂષ દેખાય છે ! પણ પેલા મહિષનુ બાલદાન કેમ કરી આપ્યું તે તું મને જરૂરજર કહેજે હો.

રંભા—મુર મંત્રી અને સાત સુત મરાયા સાંભળી નરકાસુરનો નરકપતિ જેવો સેનાની સકળ સૈન લઇ યુદ્ધ કરવા ગયો. શું સખિ ! મોટા મોટા ગિરિ જેવડા કૃષ્ણકેસરી !! હાકો કરી ઊડયા અને એટલામાં તો ચક્ર ચરેડાટ કરતું કે જે પડયું કની કે તેણે મર્યેનો કમ્મરપાસું કાઢી નાખ્યો ! (ऋ)

તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભામાસુર એકલોજ રહ્યો કે ? મૂઆની કને વૈષ્ણવાસ્ત્ર હતું એટલે અન બીજા કશાની શી ગરજ છે ? વારૂં બેન ! પછી શું થયું તે તું ત્વરાથી વેહલી કહી દે.

રંભા—મૂઓ કામી તો હતોજ કની. તે સત્રાજિતસુતાને જોઇ મોહિત થયો, અને એવામાં અનવાકાળ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિયતમને કટાક્ષીને કહ્યું કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હું નિરાંતે તમારી સાથે વાતો કરતી જ્યાં જવું છે ત્યાં જઉં !

તિલોત્તમા—(તાળી આપી) સખિ ! વાહ તો ઠીક આવ્યો. મૂવા !! માગેજ મૂઆને મરાવ્યો ! પણ પછી શું થયું તે ઉતાવળી કહી નાખ. (ॠ)

(ऊ) પંચજન્ય—કૃષ્ણના શંખનું નામ. (ऋ) નરકાસુરનો—ભામાસુરનો નરકપતિ—યમરાજ સેનાની—સેનાપતિ ગિરિ જેવડા—(હાથી રૂપી હાથી) કૃષ્ણકેસરી—કૃષ્ણ રૂપી સિંહ. (ॠ) માગેજ—સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે એમ આગમાં જણાવી હતી માટે)

રંભા—પછી શુ ? એટલુ કહેતાનાજ કૃષ્ણદેવ ચક્ર મૂકી મૂઆના બે કટકા કરી નાખ્યા. એ સઘળી વાત જ્યારે સત્યભામા દેવી સમજ્યા ત્યારે તેમણે અતિ શોક કર્યો તેમનું મન મનાવવા ભૌમાસુરના સુત ભગદત્તને રાજ્યાસન આપ્યુ અને પછે મને, માતલીને, અમૃતને, ઐરાવતને અને અદિતિ માતાનાં કુંડળને ગુરુસુત કચ સાથે અહીં મોકલાવી દીધા કચ પણ બિચારો મહાકષ્ટમાથી છૂટયો. અમાગ કરમની કહાણી એવી હતી. પણ અરિ તિલોત્તમા ! ક્યાં સુધી તો ભૌમાસુરનું રાજ્ય હતું અને એટલામા સ્વામી શક્ર શચી આદિ તમે સર્વે શી રીતે આવી પાતપોતાની જગાએ ગોઠવાઇ ગયા ? (ल)

તિલોત્તમા—ત્રિકાળદર્શી ત્રિદશોને જો એટલુંય નહિ જણાય તો પછી સુરમા અને નરમા શો અંતર રહેવાનો છે? પણ સખિ! પેલી સોળ સહસ્ર રાજકન્યાઓનુ ક્યમ થયુ તે તે કંઇ કહ્યુ નહિ. (ल)

રંભા—ઘનવટા જોઇ કંઇ વિદ્યુતના ઝબકારા બીજી જગાએ થાય. (ए)

તિલોત્તમા—શું ત્યારે તે મહૂ કૃષ્ણદેવ વેરેજ વરીઓ કે શુ ?

રંભા—અનાયાસે અલૌકિક પુરૂષ તેમને મળી આવ્યા નરકમાથી નિકળતાંજ સ્વર્ગસુખ મળે તો તે સખિ કોણ ન ભોગવે ? એનો હુ જ આકર્ષણ ક કૃષ્ણદેવે સોળ સહસ્રનો સ્વીકાર કરી તેમને દ્વારકામા વળાવી દીધી અને મને અહી મોકલી.

તિલોત્તમા—સખિ! કૃષ્ણદેવ તેની સાથે કેમ ન ગયા ? સખિ! ચાહય જા તુ આજ તો જ્યાં કૃષ્ણદેવ હોય ત્યાં તેમને જઇ જોઇ આવીએ વારૂ તે વાત કરી તેનો એટલોય લાભ તો લઇએ

રંભા—ગુરુપુત્ર કચે જ્યારે કૃષ્ણદેવને સ્વર્ગમા તેડી લાવવા અતિ આગ્રહ કર્યો ત્યાર તેમણે કહ્યુ કે તમે જાઓ હુ આ રાજકન્યાઓને દ્વારકાપુર ભણી વળાવી સત્વર સ્વર્ગમા આવી શકુ ! ગણુ છુ

(ल) માતલીને—ઈંદ્રના સારથિને.

(ल) ત્રિદશોને—દેવોને. (ए) અર્થાત મેઘ જેવા કૃષ્ણને વીજળી જેવી તે સઘળી સ્રીઓ વરી

તિલોત્તમા—(ગભરાયલે ,વશે) સખિ! આ સુસવાટ શેનો થાય છે ? (શરીર ધ્રૂજાવી) હાય હાય! મારૂ તો કાળજુ ફફડી જાય છે ! (ऐ)

રંભા—(સ્થિર નજરે નીચું જોઇ) સખિ ! એ તો ગરૂડારૂઢ થઇ ગોવિંદભગવાન આવેછે. ચાલ ચાલ ઉતાવળે જઇ શક્રસ્વામીને એમનુ આગમન વિદિત કરીએ (એમ કહી બને જણીઓ ઉતાવળી ચાલી જાયછે) (ओ)

(વિષ્કંભક સમાપ્ત)

(પાવક અને પવન પ્રવેશ કરેછે) (औ)

પવન—વિભાવસુ ! વસુધરેશને પધારતા કેટ વાર લાગી હશે ? તાર્ક્ષ્યના વેગને પોંચી શકે એવુ કોઇ પણ પ્રાણી અદ્યાપિ શ્રવણ કરવામા આવ્યું નથી. (क)

પાવક—સમીર ! રખેને શબ્દશ્રવણમા ભૂલ તો નહિ કરી હોય ! જો એમ કંઇ થયુ હશે તો આ મુખ્ય માર્ગમા આપણે ઉભા છીએ તે, અને અસુરારિસંનિકટ કુમુદારિ તથા કુંજારિ ઉભા રહ્યાછે એ સકલ શ્રમ મિથ્યા થશે (ख)

(એવે હૃદયને વિદારી નાખે એવો ગરૂડની પાંખનો શબ્દ સંભળાયછે અને અલ્પકાળમા ગરૂડારૂઢ સુંદરશ્યામ સ્વામી સહ જોવામા આવેછે).

પવન—વન્હિ ! જુઓ જુઓ અને તાર્ક્ષ્યને કહો કે હવે અહીંજ સ્થિર થાય.

(ऐ) તિલોત્તમાનો ગભરાટ વર્ણવ્યો છે માટે ગર્ભસંધિનુ **સંભ્રમ** નામે અંગ

(ओ) નીચુ જોઈ—(પૃથ્વી પરથી સ્વર્ગમા ચઢી આવતા કૃષ્ણને જોવાને)

(औ) વિષ્કંભક પછીનો સાતમા અંકનો પહેલો પ્રવેશ અહીંથી શરૂ થાયછે. પાવક—અગ્નિદેવ.

(क) વિભાવસુ—અગ્નિ વસુધરેશને—પૃથ્વીના રાજા કૃષ્ણને તાર્ક્ષ્યના—ગરૂડના અહીંથી દિવ્યપાત્રોનો આરંભ થાય છે માટે કવિએ સંસ્કૃતમય **ભારતી-વૃત્તિનો** ઉપયોગ કર્યો છે

(ख) સમીર ! હે વાયુદેવ ! શબ્દશ્રવણમા—ગરૂડની પાંખનો અવાજ સાંભળવામાં અસુરારિસંનિકટ— ઇંદ્રના ભવનની પાસે કુમુદારિ— સૂર્ય. કુંજારિ—ચંદ્ર

પાવક—(ગરૂડ સામું જોઇ) અહો ખગેશ ! હવે અહીંજ સ્થિર થાવ, સ્થિર થાવ. (એ વચન સાંભળી ગરૂડ ઊભો રહેછે અને ગોવિંદ પ્રિયા સહ નીચે ઉતરી ઉભયદેવને નમન કરેછે). (ग)

કૃષ્ણદેવ—પાકારિપ્રભુ અધુના ક્યાં વિરાજે છે ? (घ)

પાવક—વસુધરેશ વાસુદેવ ! અધુના શક્રસ્વામી તમારા આગમની નિરીક્ષા કરતા સુરસભામાં વિરાજે છે અને અમો ઉભયને તમોને તહીં લઇ જવા અહીં મોકલ્યા છે. (ङ)

કૃષ્ણદેવ—(શિરસા નમન કરી) પુરંદરપ્રભુની મારા પર અત્યંત કૃપા છે; કિંતુ ભગવંત ! મારે કાજે તમો ઉભય દેવે આટલો બધો શ્રમ લેવો ઘટિત નથી. (च)

પવન—આપની અનુકંપાથીજ આ વનથી પેલે વન ભમતા મટી સુખી થયા છીએ ! (એમ વાતો કરતા સદ્મના દ્વાર નિકટ આવી પહોચે છે અને કુમુદારિ તથા કંજારિ ઊભા જોઇ કૃષ્ણદેવ નમન કરે છે.) (छ)

કુમુદારિ—વાસુદેવ ! શક્રસ્વામી નિકટ જવાનો આ માર્ગ છે. આમ આવો, આમ આવો.

કંજારિ—દેવકીનંદન ! જુઓ વૃત્રારિ આસનથી ઊઠી તમને તેડવા આવે છે. (એવે બૃહસ્પતિ, ઇંદ્ર, ઇંદ્રાણી, યમ, અષ્ટવસુ, ધનદાદિ તેત્રીસ કોટિ દેવો પ્રવેશ કરે છે). (ज)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રિયાસહ સર્વ સુરને શિરસાષ્ટાંગ કરી) પ્રભુ અમરેશ ! હું આટલા વધુ માન્યને યોગ્ય નથી. (झ)

(ग) ખગેશ—પક્ષીપતિ ! (घ) પાકારિપ્રભુ—પાક નામે દૈત્યના શત્રુ ઇંદ્ર મહારાજ. અધુના—હમણા.

(ङ) વસુંધરેશ વાસુદેવ—પૃથ્વીના સ્વામી કૃષ્ણદેવ ! શક્રસ્વામી—ઇંદ્ર મહારાજ નિરીક્ષા કરતા—વાટ જોતા.

(च) પુરંદર પ્રભુની—ઇંદ્ર મહારાજની. (छ) અનુકંપાથી—દયાથી સદ્મ—ઘર (ज) વૃત્રારિ—વૃત્રાસુરનો શત્રુ—ઇંદ્ર. ધનદાદિ—કુબેર વગેરે.

(झ) અમરેશ—દેવોના ઈશ્વર—ઇંદ્ર !

ઇંદ્ર—જો યદુનંદન અમને આ સર્વ અર્પનાર છે તો તે આથી પણ અધિક માનને યોગ્ય છે.

દેવાચાર્ય—સત્યં સત્યં; યાદવેંદ્રને ઘટિત માન અર્પી શકાતુંજ નથી ! (ण)

શચી—(સત્યભામાને માથે હાથ ફેરવી) સત્રાજિતસુતા ! તમારી સહાયતા વડેજ અમે આ વૈભવનાં ભોગદારી થયાં છીએ !

ઇંદ્ર—(અર્ધા ઇંદ્રાસન પર કૃષ્ણદેવને સત્યભામાસહ બેસાડી અર્ધા પર પોતે શચીસહ બેસે છે) વાસુદેવ ! વસુંધરાનું અને સ્વર્ગાદિ સર્વ લોકનું સંકષ્ટ તમારા વિના કોઇ ટાળનાર નહોતો. (ट)

કૃષ્ણદેવ—એમાં મેં શું અધિક કર્યું છે ?

પાવક—હે શક્રસ્વામિ ! તાર્ક્ષ્યપક્ષનો સુસવાટ શ્રવણ કરી સ્વર્ગવાસીઓએ નાસાનાસ કરી મૂકી હતી. તેમને અમે સમજાવ્યું કે ભૌમાસુરનો વધ કરી ગોવિંદ ગરૂડારૂઢ થઇ આવેછે. ત્યારેજ સર્વનાં મન શાંત થયાં. એવું દુઃખ ટાળનાર આ નરનું જે સન્માન કરીએ તે સ્વલ્પજ ગણાય ! (ठ)

દેવાચાર્ય—અહો વન્હિ ! યાદવેંદ્રના દર્શનમાં ભયનો લેશ પણ નહોય, તથાપિ " दुग्धतो दग्धो बालो दधि पुनः फुत्कृत्य पिबति. " (એવે નારદમુનિ " નારાયણ હરે, નારદ કાર્ય કરે, જો ચિત્તવિચ ધરે. નારાયણ નારાયણ નામીનાથ હરે ! " એમ ગાન કરતા અને વીણા વગાડતા પ્રવેશ કરેછે). (ड)

ઇંદ્ર—(સકલ સુરસહ ઊભા થઇ નમન કરેછે) બ્રહ્મકુમાર ! પધારો પધારો આ સર્વ સુખ અમો સકલ સુરને તમારાથીજ પ્રાપ્ત થયું છે !

નારદ—" यस्य अभ्र तस्य पुण्य रथकारस्य धूमक " (એવે સભા-

(ण) સત્ય સત્યં—સાચું સાચું. (ट) સંકષ્ટ—દુઃખ.

(ठ) તાર્ક્ષ્યપક્ષનો—ગરૂડની પાંખનો. (ड) દુગ્ધનો ઇ૦—" દૂધથી દાઝેલો બાળક દહીંને પણ ફુંકીને પીએ છે. " અર્થાત ભૌમાસુરના ત્રાસથી ભય પામેલા દેવો ગરૂડની પાંખના અવાજથી પણ ભય પામે છે.

પાલિકાએ આણી આપેલા અર્ઘપાદ્યાદિક સાહિત્ય વડે શક્ર શચી પ્રથમ નારદમુનિનું અને પછી કૃષ્ણ સત્યભામાનું પૂજન કરે છે). (૬)

કૃષ્ણદેવ—(સંકોચાયલે વેશે) તમે અમારા પૂજ્ય છો અને અમે તમારા પૂજક છીએ.

દેવાચાર્ય—સ્વગૃહિ પધારેલા અતિથિને જોઈ પૂજ્યપૂજક ભાવ અધમોત્તમ કોઈ પણ પ્રાણીએ મનમાં ન આણવો એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે, માટે જે શક્ર કરે છે તે યથાર્હતિજ કરે છે અને તેનાથ તમારું પૂજન પ્રાપ્ત થવું એ તો શક્રના ધન્યભાગ્ય સમજવા.

નારદ—(નારદ પૂજનાદિ થઈ રહ્યા પછી) દેવાચાર્ય! આ શી અનુપમ શોભા દર્શી રહી છે?

શ્લોક.

શી શોભા મેઘ મધ્યે સજળ સઘન આ, અભ્ર ના વારિ ક્ષારે,
વિધુનો શી ઝમૂકે સ્થિર પણ નિરખું, ચંદ્ર તારા સુહાવે;
રંગે રાતા તથા આ પિત વિધવિધના વ્યર્થ થાશે ન ભાવે,
હે દેવાચાર્ય! દાખો અવનનું અતિશે, દષ્ટિએ કેમ આવે? ૧

દેવાચાર્ય—યદુકુમાર! એ આશંકા આવવા જેવું છે, તથાપિ-

શ્લોક.

પૃથ્વીની દૃષ્ટિ છે મેઘે, મેઘ ચંદ્ર જુએ સહીં;
વિધુનો રોહિણી ભાળે, આવુ સર્વ લહો તહીં. ૨

(એવે તુંબરૂ ઉર્વશ્યાદિક મૃદગાદિ નૃત્યમાદિત્ય લઇ પ્રવેશ કરે છે)

સુરસભાસદો—અહા! આજ તો શું ઉર્વશીનુ નૃત્ય અને ગાન શ્રવણ કરવામા આવશે! શક્રસ્વામીએ કૃષ્ણદેવને રીઝાવવા આ રાખ્યુ તે ઠીક થયુ સર્વસ્વ અર્પણ કરનારને કાજે જે કરે તે ઓછુ.

(એવે વીણામૃદંગના શબ્દ થાય છે અને ઉર્વશી ઊભી થઇ હાવભાવ સાથે ગાવા માડે છે).

રાગ ગુર્જરી.

નિર્ઝર નિર્ઝર દુખ મોચન શોચન વરનયન અયન સુખકારી;
યદુનંદન વંદન ચંદન અર્ચિત સ્યંદન પારથ રથ સારી. ધ્રુવપદ૦
મન્મથ મદખંડિત માધવ મંડિત મદકલ કર કંદુક ધારી;
મંજુલ કચ સારક વંજુલ વેચ ધારક રતિપતિ પીડ વિદારી. નિર્ઝર૦ ૧
વંચક દધિ મંચક રાજિત સાજિત આભૂષણ ભૂષણ ભારી;
અનુપ મધુપ અખિલેશ્વ- ઈશ્વર મધુવન પુષ્કર વિપુલ વિહારી. નિર્ઝર૦ ૨
ચંચલ દગખંજન મંજન અંજન ભવભંજન સ્વાશ્રય નારી;
પરિમલ અમલ કમલ સુખ સુખકર સુગન દઇ દઇ ચતુરા તારી. નિર્ઝર૦ ૩

---

૨ શ્લોક—અનુષ્ટુપ—જ્યા પૃથ્વી (સત્યભામા) ની દૃષ્ટિ મેઘ (કૃષ્ણ) ઉપર છે, અને મેઘ (કૃષ્ણ) ચંદ્ર (ઇંદ્ર) ને જુએછે, તથા જ્યાં વિધુનો (દેવાંગનાઓ) રોહિણી (શચી) ને ભાળેછે, ત્યા આવીને આવીજ શોભા થાય છે! અથવા કૃષ્ણ પૃથ્વીના રાજા હોવાથી પૃથ્વીની દૃષ્ટિ કૃષ્ણ ઉપર છે અને કૃષ્ણ તથા વિધુનરૂપી સત્યભામા ક્રમે કરીને ઇંદ્ર તથા શચીને (કૃપાદૃષ્ટિથી) જુએછે, ત્યા આવીજ શોભા થાય છે રૂપક

૩ રાગ ગુર્જરી—જયદેવકૃત અષ્ટપદીમાં આ રાગ પ્રખ્યાત છે **માગધી** નામે માત્રામેળ છંદમા પણ આ વાણી રાકારો" માગધીનુ લક્ષણ પિંગલાચાર્યકૃત છંદ શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે વર્ણ્યુ છે "દ્વાષ્ટકચતુષ્પદીમાગધી" — "ચાર ચાર માત્રાના આઠ ગણ કરી એવા ચાર ચરણ કરવા તેને માગધી છંદ કહે છે" એમા

સુરસભાસદો—(માથું ધૂણાવી આંખ મચમચાવી) આહાહા ! ઉર્વશી તે ઉર્વશીજ ! શા એના હાવભાવ ! શું એના અભિનય ! નેત્રકટાક્ષની વાત તો કોણજ કહી શકે ! તાલમાનનો તાલ તો એજ જમાવી જાણે છે ! કિંકિણીનો રણત્કાર, પાદનો ઠણત્કાર અને ઝાંઝરનો ઝણત્કાર એ તો વિદ્યુત્તેજ હરાવી નાખે તેવો છે ! તુંબરૂ જેવો વાદ્ય વગાડનાર પણ એને પહોંચી શકતો નથી ! માનવલોક જો સ્વર્ગમાં સુખ

ધ્રુવ માત્રા બત્રીશ છે તથા ૧ લી માત્રાથી માંડીને દર ચાર માત્રાએ તાળ છે ૯૬ રાગમાં પણ એનું ગાણું કૃષ્ણવર્ણનને લગતું ઉદાહરણ લખ્યું છે —

" માધવ વિદ્યુરિવ ગગને તવ કલયતિ પીતવસનમભિરામ
जलधरनीलगगनपद्धतिरपि तव तनुरुचिमनुसरति निकामम् ।
इन्द्रशरासनमपि तव वक्ष सिभासितवरवनमाल्यशोभ
कुरु मम वचन सकलय हृदय राधाधरमधुविरचितलोभम् ॥ "

માનતા હોય તો તે આ ઉર્વશીનૃત્યરૂપીજ સુખ છે! (એવે નંદનવનપાલિકા પ્રવેશ કરેછે). (ण)

નંદનવનપાલિકા—(ઇંદ્રાદિને નમન કરી) દેવાધિદેવ! સુરશિરમણિને જય જયકાર હો! પ્રભુ શક્રસ્વામિ! આપની આજ્ઞાનુસાર નંદનવનમાં સર્વ પ્રકારની સજાઇ સજઇ રહી છે. સ્થળનાં અને જળનાં વિહારસ્થાન પ્રભુના આગમનું અવલોકન કરી રહ્યાં છે. (त)

ઇંદ્ર—નંદનવનપાલિકે! કલ્પદ્રુમ અને પારિજાતકાદિ અલૌકિક દ્રુમો નીચે વિશ્રામસ્થાન થઇ ચૂક્યા છેને? (थ)

નંદનવનપાલિકા—પ્રભુ! યામદેવે કહ્યું છે કે આવો 'અતિથિને' લઇ શક્રસ્વામિ પધારે એટલીજ વાર છે. (द)

કરનારા છો(કાલિય નાગ નાથવા વગેરેનો). તમે સ્ત્રીઓનાં ચચળ એવાં દૃગ (નેત્ર) રૂપી ખંજન (દીવાળીઘોડા)ને મજન (સ્વચ્છ કરનાર) અને અંજન કરનાર છો. સ્વાશ્રયનારી (તમારે પોતાને આશ્રયે આવેલી સ્ત્રી) ઓના ભયનું તમો ભજન કરનાર છો પરિમળ (સુગંધ) વાળા અમલ (નિર્મળ) કમળ સરખા સુખકર મુખવડે ચુંબન દેઈ દેઇને તમે (વ્રજની) વનિતાઓને તારી છે આ પદની પહેલી લીટીમાં કૃષ્ણનું દેવથી અધિકપણું તથા દયાળુપણું વર્ણ્યું છે, બીજી લીટીમાં શૂરત્વ અને ભક્તપ્રિયત્વ વર્ણ્યું છે, ત્રીજી લીટીમા, જીતેંદ્રિયત્વ અને વિનાસીત્વ વર્ણ્યું છે, ચોથી લીટીમા ભક્તાધિનત્વ વર્ણ્યું છે, પાચમી લીટીમા સુંદરત્વ વર્ણ્યું છે, છઠ્ઠી લીટીમાં ઇશ્વરત્વ વર્ણ્યું છે, સાતમી લીટીમા કળાનૈપુણ્ય વર્ણ્યું છે, અને આઠમી લીટીમા અખંડ પ્રેમીપણું વર્ણ્યું છે આ ગાયન દેવસભાનુ છે એમ જણાવવાને ભારતીવૃત્તિ રાખી છે તથા અર્થગાભીર્ય પણ યોજ્યુ છે સ્ત્રીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરનારા છો, એમ વર્ણવવા વડે તમે સત્યભામાનો મનોરથ પૂરશો, એવા નિર્વહણસંધિના કાર્યની સૂચના કરી બીજાનુ ફરીથી કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું સંધિ નામે અંગ પણ વર્ણાયુ છે.

(ण) કિંકણી—ઘુઘરી. રણત્કાર—રણકારો. ઠણત્કાર—ઠમકારો. ઝલ્લેના—કાંતિનો. ઝણત્કાર—ઝણકારો. અહીં ઉર્વશીના ગુણનું વખાણ કર્યું છે માટે ગુણકીર્તન નામે નાટયાલંકાર

(त) નંદનવનપાલિકા—નંદનવનનુ રક્ષણ કરનારી સ્ત્રી (थ) વિશ્રામસ્થાન—ઓટો. (द) યામદેવ—નંદનવનનો રક્ષક એક દેવ.

ઈંદ્ર—એમ! સર્વ સાજ સજ્જ રહ્યો છે? જા તું જઇ કહે કે કૃષ્ણાદિ સહવર્તમાન અમે ત્યાં સત્વર આવીએ છીએ.

નંદનવનપાલિકા—(નમન કરી) વારુ દેવાધિદેવ! (કહી ચાલી જાય છે).

ઈંદ્ર—વાસુદેવ! ચાલો અને પ્રિયાસહ નાકનું નંદનવન નિહાળો. (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) શક્રસ્વામીએ મારા પર અપાર ઉપકાર કર્યો!

સત્યભામા—(બીજું કોઇ ન સાંભળે તેમ) આર્યપુત્ર! મારે તો પેલા વૃક્ષનું ઝાડ જોઇએ છીએ. તે સાથે ન લેતાં મને આવું તેવું દેખાડી ઠગશો નહિ હો! (ન)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! તે દ્રુમ નીચેજ આપણે વિહાર કરવાનો છે. (પ)

સત્યભામા—જોને! આડી આડી વાતો કરેછે; પણ એમ કહેતા નથી કે તે સાથે લેવાનું છે!

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! તું ઉતાવળી થઇશ મા; તે દ્રુમ નિહાળ્યા પછે હું તારા મનના મનોર્થ પૂર્ણ થાય તેમ કરીશ. (ફ)

શચી—કેમ સત્રાજિત્‌સુતા તમારા તહીંના જેવું અહીં કંઇ છે કે નહિ? અહીં રે'વાનું હોય તો તમને ગમે કે નહિ? ચાલો ઉઠો હવે નંદનવનમાં જઈ વિહાર કરીએ!

સત્યભામા—(નમન કરી) ભગવતિ! અહીં ન ગમે તો ક્યાં ગમે! અમારે ત્યાં તો આવું સુખ ક્યાંથી? તમે તો દેવ અને અમે તો માનવ. તમારી વાત તે તો તમારીસ્તો!

ઈંદ્ર—(ઊઠી ઉભા થઇ) વાસુદેવ! કેમ હવે ચાલીશું ને? (શક્રસ્વામી ઊભા થયા જોઇ સર્વ સુરસભા ઊભી થાય છે. અને શક્ર મકુમા-

(ઘ) નાનું-સ્વગત. (ન) અહીં પારિજાતરૂપી બીજનું ફરી કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું સંધિ નામે અંગ.

(પ) વિહાર કરવાનો છે—ક્રીડા કે રમતગમત કરવાની છે. (ફ) કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનો પરસ્પર સંવાદ વર્ણવ્યો છે માટે નિર્વહણસંધિનું **પરિભાષણ** નામે અંગ.

ણીનો હસ્ત ઝાલી તથા શચી સત્યભામાનો હાથ ઝાલી સર્વે ચાલ્યાં જાય છે. તેમ સુરસભા પણ દેવાચાર્ય અને ધનદ વિના વાતો કરતી કરતી વિસર્જન થઇ જાય છે.) (ब)

દેવાચાર્ય—કેમ ધનદ ! કંઇ પશ્ચત્ પડી ગયા? (म)

ધનદ—જેમ તમે તેમ અમે !

દેવાચાર્ય—અમારે તો આ કૃષ્ણને આપવા કાજે દિવ્ય વસનાદિક લઇ નંદનવનમાં જવાનું છે માટે વાર થઇ; તમેય કંઇ તેવાજ કાર્યને માટે રોકાયા છો કે શું? (म)

ધનદ—મને કંઇ કલ્પના થઇ આવી તે ભગવંતને કહેવા માટેજ હું ઊભો રહ્યો છું.

દેવાચાર્ય—કહો તમને શી કલ્પના થઇ આવી છે? તમને સફળ કલ્પનાવાળા જોઇનેજ ધૂર્જટિએ કોશાધ્યક્ષ નીમ્યા છે. (य)

ધનદ—ના ના, ભગવંત ! એવું કંઇ નથી; તથાપિ મારા મનમાં એક એવી આશંકા થઇ આવી કે શક્રસ્વામીએ જે કલ્પદ્રુમ તથા પારિજાતક માટે અલૌકિક પદની યોજના કરી એ સુખાવહ નથી. (र)

દેવાચાર્ય—સત્યં સત્યં; મને પણ એ પદ ઘટિત લાગ્યું નહોતું (એવે પુરજનનો મોટો પોકાર સાંભળી બંને જણ ચકિત થાય છે). (ल)

ધનદ—ભગવંત આ શું ? અચાનક ભયનો પોકાર ક્યાંથી ! (એવે કંજારિ શિથિલ વિથિલ વેશે આવી અભેદ્ય અમરસભામાં સંતાઇ જવા જેવા અભિનય કરતો પ્રવેશ કરેછે).

(ब) ચક્રપાણિનો—કૃષ્ણનો દેવાચાર્ય—બૃહસ્પતિ. ધનદ—કુબેર. (म) પશ્ચાત્—પાછળ (म) વસનાદિક—વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે

(य) તમને ઇ૦—તમારી કલ્પના હમેશા સફળ (આવી પડે એવી) હોય છે માટેજ તમને ધુર્જટિએ (મહાદેવે) કોશાધ્યક્ષ (ભંડારી) નીમ્યા છે

(र) 'અલૌકિક' એવા પદની (શબ્દની). અર્થાત્ તેમને અલૌકિક કહીને વર્ણ્યાં, તેથી કદાચ કૃષ્ણ લોભાઇને તે લેઈ જાય, એમ મને શંકા થાય છે. દેવની કલ્પના સત્ય હોય છે માટે આ જાતે કવિએ થવાના કાર્યનું આગળથી કથન કર્યું છે.

(ल) ચકિત—આશ્ચર્ય સાથે ભયભીત.

દેવાચાર્ય—અભય અભય ! આમ સભય કેમ દર્શોછે ?

ધનદ—(કંજારિને હૃદય સરસ્યો ચાંપી) ભ્રાત ! આ શું, આ શું ? શો ભય ? આ ભય શો ?

કંજારિ—(સભય) તાર્ક્ષ્ય ! તાર્ક્ષ્ય ! ખગેશ ખગેશ—

દેવાચાર્ય—અરે ગરૂડ તો ગોવિંદની સાથે આવ્યો છે, તો પછે તેનાથી આમ ભયભીત થવાનું શું પ્રયોજન છે ?

કંજારિ—(ધ્રુજતે વેશે) પારિજાતક ! પારિજાતક ! દ્રુમ ! દ્રુમ ! લઇ તે જતો રહ્યો, જતો રહ્યો !

ધનદ—કિન્તુ તમારે તેમાં ભયગ્રસ્ત થવાનું શું પ્રયોજન છે ? શાંતપણે વીતી વાત કહો; દેવાચાર્ય નિકટ સતે તમારે હવે શો ભય છે! (ય)

કંજારિ—(આમ તેમ જોઇ) ભગવંત ! શ્રવણ કરો; નંદનવનમાં જઇ પારિજાતક દ્રુમ નીચે સર્વેએ વિશ્રામ કર્યો. પછે તે દ્રુમ જોઇ સત્રાજિત્સુતાએ કહ્યું કે આર્યપુત્ર ! આ સાથે લ્યો. તે શ્રવણ કરી શકસ્વામીએ કહ્યું કે આ તો સુરદ્રુમ છે, એ પૃથ્વીમાં લઇ જેવાય નહિ; તમારે એનાં પુષ્પ જેટલાં જોઇતાં હોય તેટલાં લ્યો. પ્રભુ ! એટલામાં (સકંપ) તો તાર્ક્ષ્ય વજ્રથી સહસ્ર ઘણી ગર્જના કરતો આવી પહોચ્યો અને પારિજાતકને ચંચુમાં ગ્રહણ કરી તથા કૃષ્ણ સત્યભામાને પક્ષપર ચઢાવી લઇ ઉડવા મંડયો ! (ર)

દેવાચાર્ય—શું તે પારિજાતક દ્રુમ લઇ ચાલ્યો ગયો અને શક્રે કંઇ પણ ન કર્યું ?

(ય) ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ડૂબેલા. ગરૂડ પારિજાતને ઉપાડીને લેઇ ગયો એ વાત અહીં અદ્‌ભુતપણે વર્ણિને કવિએ નાટયશાસ્ત્રનો નિયમ સાચવ્યો છે. સાહિત્યદર્પણમાં કહે છે કે " कार्योनिर्वहणेद्भुतः—નિર્વહણસંધિમાં અદ્‌ભુતરસ કરવો. " તે પ્રમાણે અહીં થયું છે. યદ્યપિ કંજારિ(ચંદ્ર) નો ભય વર્ણવાથી અહીં ભયાનક થાય છે તથાપિ ભૂલોકનો ગરૂડ ઇંદ્રના વનનું પારિજાત ઉપાડી જાય, એ કાર્ય અલૌકિક હોવાથી અદ્‌ભુતજ અહીં મુખ્ય છે. વળી સત્યભામાને પારિજાત વૃક્ષ આપી પ્રસન્ન કરવા રૂપ કાર્ય સિદ્ધિનું અહીં કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણ સંધિનું ગ્રથન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(ર) કંજારિના કંપ વગેરે અનુભાવ વર્ણ્યા છે માટે ભયાનક.

કુંજારિ—ભગવંત! આવો અવિનય જોઇ શક્રસ્વામીએ ક્રોધાવેશમાં આવી તાર્ક્ષ્યપર સત્વર વજ્ર ફેંક્યું; કિંતુ કૃષ્ણના પ્રતાપબલે વા ગરૂડના ગતિપ્રભાવે તે કંઇ પણ કરી શક્યું નહિ! (પ)

દેવાચાર્ય—શું વજ્રનું પડવું નિષ્ફળ થયું?

કુંજારિ—નિષ્ફળ નહિ તો શું? માત્ર તાર્ક્ષ્યના એક પીંછાનો તેણે નાશ કર્યો. અને તે પીંછું અમરાવતીમાં આવી પડ્યું તેણે કરી અમરના અવાસાદિકનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો, અને આખા પુરમાં નાસાનાસ થઇ રહી. (ષ)

ધનદ—ભગવંત! કયમ અત્યંત કર્યું કની? કિંતુ કૃપાળુ! ચાલોચાલો સત્વર જઇ પુરજનને સાંત્વન દઇ શક્રસ્વામીને મળીએ. (દ)

દેવાચાર્ય—વત્સ કુંજારિ! ગરૂડ તો ઉડી ગયોકની? (ફા)

ધનદ—કયમ ભ્રાત! એ યુદ્ધ કરવા તો પાછો વળ્યો નહોતો?

કુંજારિ—ભગવંત દેવાચાર્ય! એની કેટલી ત્વરિત ગતિ કે અમે તો આમ જોતાજ રહ્યા અને તે તો કાંચનપુરમાં કુશલક્ષેમ જઇ પહોચ્યો. તથાપિ તે ઢુંગ મુકી પાછો યુદ્ધ કરવા આવશે એમ માની સર્વેનાં અંતર ઉછળી રહ્યાં છે અને મોટા મોટા વીર પુરૂષો નાસાનાસ કરી રહ્યાં છે!

દેવાચાર્ય—ધનદ! ચાલો ચાલો જઈ પુરજનનો પોકાર શાંત કરીએ અને શક્રને મળી ખગેશનું સામર્થ્ય તેને વિદિત કરીએ. (એમ કહી બે જણ એક માર્ગે અને કુંજારિ બીજે માર્ગે ચાલ્યા જાય છે).

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—આપણી બુદ્ધિનો ગર્વ તે ગોવિંદજી આગળ ઝાકળના જળ જેવો છે; એક સત્યભામાનો સંબંધ જોતાં મને મહામહા મેહેનત પડી અને કહાનજીએ સોળસહસ્ર સુંદરીઓ આંખ્યના મીચકારામાં આણી આખું સુવર્ણપુર સ્યામાઓના રાજ્ય જેવું કરી મૂક્યું! અરે વળી એમ

(પ) ગરૂડનું અલૌકિક કાર્ય વર્ણવ્યું છે માટે અદ્ભુત.

(ષ) અવાસાદિક—મેહેલ વગેરે. (દ) ધનદ ઉ૦—ધનદની સફળ કલ્પના બતાવી ચાલતા પ્રકરણનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

(ફા) ગરૂડનું ભય દેવાચાર્યના મનમાં પણ છે એમ સૂચવેછે ગરૂડ ઉ૦

પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પ્રાગજ્યોતિષપુરથી પ્રભુ પ્રિયાસહ અમરાવતી ગયાછે. જો ત્યાંથી દેવાંગનાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ, કિન્નરીઓ, અપ્સરાઓ ઇત્યાદિ લેતા આવશે તો તેને વસવાનો ઠામ પણ ક્યાં અપાશે ? અને મને ગોવાળિયાને તે ગણશેય શેનીઓ ? હશે, જે થવાનું હશે તે થશે; પણ હવે તો પ્રભુ વેહેલા વેહેલા આવી દર્શન દે તો આ હૃદે રૂપી પદ્મ પ્રભાકરને જોતાંજ પ્રફુલિત થાય. (એવે અંતઃપુરપાલિકા પ્રવેશ કરેછે). (લા)

અંતપુરપાલિકા—ગોપબંધુ ચાલ્ય ચાલ્ય વેહેલો ચાલ્ય. સાંભળતોય નથી કે શું ? આવે છે કે નહિ ?

શ્રીદામો—અલિ ! શું છે ? કોણ બોલાવે છે ? દેવની અંતઃપુરપાલિકાને બીજાનાં વેતરાં કરવાનાં કર્મે લખાયાં કે ? "ધણી વિના ધરાળ બેઠું." જા અમે તો બીજા ભૂપજીએ બોલાવ્યા હશે તોય આવનાર નથી ! (ગા)

અંતપુરપાલિકા—અરે જા જા, ગોપબંધુ ! અમે તે બીજાનું કામ કરતાં હૈશું ?

શ્રીદામો—શું ત્યારે કહાનજી આવ્યા ન્કહાનજી ! ચાલ્ય ત્યારે હું તારી સાથેજ આવુંછું !

અંતપુરપાલિકા—કહાનજી કિયા ! એતો કંઇએ આવ્યા નથી ! અને હું તેમની મોકલી તને બોલાવવા આવી નથી.

શ્રીદામો—(નિઃશ્વાસ નાખી) "જા ભેંશ પાણીમાં !" મને આશા આપી નિરાશ કરનારનું કિયે ભવ સારું થવાનું છે ? કહેતી હોય તો કહી નાખ્ય ત્યારે મને કોણ બોલાવે છે ! લોકનાં વેતરાં કરવાં અને ડહાપણમાંથી તો હાથ કાઢવો નહિ ! (શા)

અંતઃપુરપાલિકા—(સસ્મિત) મહારાજા કૃષ્ણદેવ સ્વર્ગમાંથી પારિજાતક દ્રુમ લઇ આવ્યા છે અને તે દેવી સત્યભામાના ચોકમાં રોપ્યું છે તે જોવા જવા તને બોલાવેછે.

શ્રીદામો—(સદર્પ) હેં હે ખરી વાત, ત્યારે તેં કહાનજી આવ્યાનું ના કેમ કહ્યું ! (ઢ)

અંતઃપુરપાલિકા—હું તો હજીએ કહું છું કે કહાનજી આવ્યા નથી અને તે તને બોલાવતાય નથી. પણ અમારા આર્યપુત્ર આવ્યા છે અને તે તને બોલાવે છે.

શ્રીદામો—અરેરે ! ચરણાર્વિંદ અને ટાંટિયા એ બે એકના એકજ, એટલુય તું જાણતી નથી કે ? વારૂ ચાલ્ય ચાલ્ય; પછે તારી વાત છે. (એમ વાતો કરતા બંને જણ ચાલ્યાં જાયછે).

(પારિજાતક દ્રુમના કુસુમ જોતાં નાગરિકા તથા સત્યભામા પ્રવેશ કરેછે).

નાગરિકા—વયસ્યા ! કેવું અવનવુ કે આવડા મોટા ઝાડને એક જગાએથી ઉખેડી લાવી બીજી જગાએ રોપ્યુ તોય જરાએ કરમાયું નથી ! આહા ! શી એની શોભા છે ! આવું ઝાડ ત્યાં એકજ હશે ? અરેરે ! એ જગા તો આના વગર ખાવા ધાતી હશે !

સત્યભામા—સખિ ! આવું એક તો શું પણ જ્યાં દેવનું નંદનવન છે ત્યાં આવા ને આવા અનેક છે. વનના અનેક હરણાંમાથી જેમ વછુટું પડેનું એક હરણું દીપે નહિ, તેમ આ ઝાડની દશા જોઇ મને બહુ લાગે છે, પણ મારો હાથ ઉપર રહેવા મેં એ બિચારાને દુઃખી કર્યું છે !, અરેરે ! એ પાપમાંથી હું કયારે છૂટીશ ! (ચા)

નાગરિકા—એમાં તે શાનું પાપ ? પણ જ્યારે આવાં ત્યાં ઘણાં ઝાડ હતાં ત્યારે એક બે વધારે કેમ ન આણ્યાં ? બળ્યુ બેન ! તુ ત્યાં જે જે જોઇ આવી તે કહે તો ખરી.

સત્યભામા—પાપ તો ખરૂંસ્તો. સખિ ! આના જેવું તો ત્યાં આ એકજ ઝાડ હતું પણ બીજાં એનાથીએ સારાં ઝાડ ઘણાં

(ઢ) અહીં શ્રીદામાના ઈષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ વર્ણાઈ છે માટે **આનંદ** નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

(ચા) સત્યભામાએ સ્વર્ગમાં અનુભવેલા અર્થનું કથન કર્યું છે માટે **નિર્ણય** નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

હતાં ખરા. સખિ ! તહીં કોઇ ઘણડું તો મળેજ નહિ ! જેનાં તેનાં લુગડાં સૂરજ જેવાં ચળકતાં. અલિ ! હું તો આર્યપુત્ર સાથે ઇંદ્રાસનપર બેઠી'તી; એવું આસન મેં તો શમણામાંય દીઠું નથી. કોઇની આંખ્યો મચમચતી જણાય નહિ. અને જ્યાં ત્યાં સુગંધીનો તો પારજ નહિ. આપણા બાપા કને જે એક મણિ હતો એવા મણિ તો ત્યાં ભોંય ઉપર પાથરેલા ! એવું એવું તો હું તને કેટલું કહું, પણ મને તો તહીં વળી એક બીજુંજ થઇ આવ્યું ! (છા)

નાગરિકા—સખિ ! તે કે'કે'; વારૂ બેન ! તું જોઇ આવી અને અમે સાભળીએ તો ખરાં. (જા)

સત્યભામા—(ખભે હાથ મૂકી) સખિ ! એમાં શું કહેવાનું છે. તહીંની અપછરાઓ જોઇ મને તો એમ થયું કે હું આર્યપુત્રને અહીં શું કરવા લાવી ? પણ હુંય કયાં કાચી છું ? મેંય તરતજ આ ઝાડ કાજે આર્યપુત્ર સાથે ઝઘડો કરવા માંડયો. (એવે સાંભરી આવ્યાથી) સખિ ! તું જા જા, જઇ ગમે તેમ કહી અહીં રૂક્મિણીને બોલાવી લાવ. (ઝા)

નાગરિકા—વાહરે સખિ, વાહ ! વાત કરતાં વળી એ કંઇ સાંભરી આવ્યું ! હું તો કદીએ જતી નથી; મને જોયું હોય તે જરેજર કહે તો હું હવડાં જતીક ગમે તેમ કરી બોલાવી લાવું.

સત્યભામા—(સરોષ) અલિ વાહ રે ! નથી જતી એટલે શું ? મારે કે'વું હશે તો કહીશ; હું તે કંઇ તારા બાપની વેચાણ છું. બોલાવી આવે છે કે નહિ ? જતી હોય તો જા, નીકર તું નહિ ને તારો કાકો બીજો; કંઇ મારૂં કામ અડયું રે'વાનું છે ? એક કરતાં અનેક ! હું જ્યારે વાત કહું ત્યારે તું બોલાવા જનારી, ખરીકની ?

નાગરિકા—(ખિન્ન પડી જવા જેવે વેશે) વયસ્યા ! તું નવું

(છા) નિર્ણય નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ. (જા) સાંભળવાની વસ્તુ રમણિક હોવાથી તે વિષે નાગરિકાની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યાલંકાર.

(ઝા) સત્યભામા તથા નાગરિકાનું કાર્યને ઉદ્દેશીને પરસ્પર ભાષણ વર્ણ્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ.

જોઇ આવી અને તે અમે પૂછ્યું તેમાં તે આટલી બધી છેડાઇ પાટલે જઇ શું બેસે છે ! તું કહીશ તો અમારે સાંભળવાનું છે. હે બાઇ! હું તો મારે આ જઇને અહીંનો સંદેશો તહીં કહી આવું છું. (એટલું કહી આસું ટપકાવવા માંડે છે).

સત્યભામા—પીટ્યું પાણી આવતાંય કયાં વાર છે ? મેકું હું તને પછે જરેજર કહીશ, ત્યારે કે' હવડાં ને હવડાજ કહે. (હૃદયસરશી ચાપી છાતી રાખી) સખિ જા જા, હું તને પછે કહીશ; પણ જોજે, બોલાવીને આવજે હો ! (મા)

નાગરિકા—એ તો અમે જાણીએજ છીએ તો કે જ્યાં સુધી ગાયું ગવારો ત્યાં સુધી નભાશે; બાકી તારે તો બીજી ઘણીઓ છે ! (એમ કહેતી કહેતી ચાલી જાય છે).

સત્યભામા—જો એને ધધડાવીને કાઢી નહોત તો એ કદીએ જનારી નો'તી. પણ વારૂ જો એ આવશે તો મારે એને શું કે'વું ? (વિચાર કરી) હાં હાં, પેહેલા તો હું એની સાથે જાણે લહીજ નથી એમ બતાવી બોલાવી પછે આ ઝાડ બતાવીશ. એટલુંય કર્યા છતાં જો નહિ સમજે તો કહીશ કે હવે તમારે જેટલાં આનાં ફૂલ જોઇતાં હોય તેટલાં કરારે લઇ જજો; આ ઝાડ તમારૂંજ છે. એમ કહ્યા છતાંય જ્યારે નહિ સમજે ત્યારે હું તો મોડામોડ કહી નાંખીશ કે તમને આર્યપુત્રે એક ફૂલ આપ્યું અને મારે કાજે આખું ઝાડ લાગ્યા ! (ટા)

(એવે આગળ નાગરિકા અને પાછળ રૂક્મિણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભાને આવતાં જોઇ હરખાઇ ઠીકઠાક કરી બેસે છે.)

રૂક્મિણી—કેમ બેન સ્વર્ગના વૈભવ એકલાં એકલાંજ માણી આવ્યા કે ?

સત્યભામા—આર્યપુત્ર સાથે હતા એટલે એકલાં શાનાં ! બેન ! આ—(એટલું કે'તામાં રૂક્મિણી સમજી જઇ બીજું પૂછે છે).

(મા) સત્યભામાનો સખી પ્રતિ સ્નેહ વર્ણવ્યો છે માટે વાત્સલ્ય સત્યભામાએ સ્નેહ ભરેલાં વાકયથી અર્થ સાધ્યો છે માટે અનુનય નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ટા) સત્યભામાના વિચારદ્વારા તેના મનનું સમાધાન થવા રૂપ કાર્યસિદ્ધિનું કથન કર્યું છે માટે ગ્રથન નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

રૂકિમણી—પણ અમને સાથે તેડી જવાને મોં'નિયું કર્યું નહિને ! આર્યપુત્ર સાથે હતા તેમાં તે એકલાં શેનાં ?

સત્યભામા—" મારૂં તારૂં સહિયારૂં અને મારૂં મારા બાપનું" એવું કરવાનું મને મોટાએજ શીખવ્યું છે ! પણ બેન ! આ ઝાડ— (રૂકિમણી બોલતાં અટકાવી જવાબ દેછે.)

રૂકિમણી—મોટાં તે તો પોટાં મનાયાં છે; તો પછે તે કરે તેમ કરતાં કોનાથી નાનાં મા'જાપનાં ન થવાય ? મોટાનું એવું કંઇકે કરેલું કોણ બતાવનારૂં છે. (ઠા)

સત્યભામા—બેન ! મેં તમને એટલા માટે બોલાવ્યાં નથી. આ ઝાડ (આંગળી વડે બતાવી) હું સ્વર્ગમાંથી લેતી આવી છું તે જોવા તમને બોલાવ્યાં છે !

રૂકિમણી—(ઝાડ તળે જઇ જોઇ) અલિ બેન સત્યભામા ! આ ઝાડમાં તો કંઇ વીસામણ નથી ! પણ એને આ ફૂલ આવ્યાં છે તે બરાબર સોળ હજાર છે ! અલિ બેન ! જો જો, પેલો ભમરો આ ફૂલ ખોટું છે એમ સમજી પેલે ફૂલે બેસે છે, અને પેલું ખોટું માની એલ્યા ભણી ઉડી જાય છે ! હું તો ક્યારનીએ ઉભી ઉભી જોયા કરૂં છું તો જૂનાં થઈ ગયેલાં ફૂલાં ભણી ભમરો જરાકે જતો નથી. (ઠા)

વાનો હોય તો જુએ અને ન જોવાનો હોય તો ન જુએ, પણ કોકને એક ફૂલ તો મારે કાજે આખું ઝાડ આવ્યું !

રૂકિમણી—હા હા બેન ! નાક કપાય તો કપાય પણ અપશુકન તો જેને કરવાં હોય તેને કરાય ! ! વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગોરનું તરભાણું ભરો એમ કરતાં તને બરાબર આવડે છે ! ! (ઘ)

સત્યભામા—(સખેદ) પેટનાં બળ્યાંને કંઇ બોલવાનું જોઇએને ! બેન ! મેં તમને વઢવા બોલાવ્યાં નથી.

રૂકિમણી—મારાય .મહ ગામ ગયા નથી કે એક વાર વઢવા બ્યાવી સોળ સહસ્ર સાલ વો'રાવ્યાં અને બીજી વાર લડવા આવી કંઇનું કંઇ કરાવું ! આ તો તું જ્યારે ઝાડ દેખાડવાને એકે પગે થઇ રહી'તી ત્યારે જે બે ખરા બોલ હતા તે કહેવા પડ્યા ! (એવે આઘે ઘણી સ્ત્રીઓને આવતી જોઇ) લે બેન ! આ તારાં આણેલાં ફૂલાં ફાલ્યાં ? હવે સુંઘાય તેટલાં સુંઘ. (.એવે કૃષ્ણદેવે નવીન આણેલી સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓ એક પછી એક પારિજાતક દ્રુમ જોવા આવે છે). (ણ)

સત્યભામા—(તે સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) આવો બેનો ! આવો બેસો, અહીં બેસો, આ અહીં જગા છે. અલિ નાગરિકા ! જા જઇ પણે ઠીક કરય આવો આવો ! (એમને એમ બોલાવ્યા કરતી જોઇ).

રૂકિમણી—બેન ! તારો ધાંરો બેસી જશે ! તું બેશ; આ કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા અને નાગરિકા એમને સહુને બેસાડશે.

સત્યભામા—(ભમર ચઢાવી રૂકિમણી સામું જોઇ બીજું કોઇ ન સાંભળે તેમ) તમે મને અતિશે કરશો તો તમારી અને મારી બધાં વચ્ચે ફજેતી થશે.

રૂકિમણી—ફજેતીના ફાળકા તો આ ચારે પાસે ફરી રહ્યા છે !

(ઘ) અહીં રૂકિમણીએ સમાન અર્થવાળા વાક્યથી દ્દષ્ટાંત આપી પોતાને કહેવા રૂપ અર્થ સાધ્યો છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટચલક્ષણ.

(ણ) સત્યભામા તથા રૂકિમણીનું પરસ્પર ભાષણ વર્ણીયું છે માટે પરિભાષણ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

જે બાકી હોય તે કરારે બોલો. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો સ્વર્ગની વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(રૂકિમણી આદિક સ્ત્રીઓને સત્યભામા કને જોઇ) વ- યસ્ય આજ તો કંઇ અવનવું જોવામાં આવે છે ! જો જો,

શ્લોક.

માધવ રતિધવ યોગે, વનરાજી આ પ્રફુલ્લ પેખાયે;
મદકલ વિણ નવ શોભે, લોભે શુક શા કદાપિ લેખાયે. ૪

શ્રીદામો—પણ વયસ્ય ! મદકલનું મદ જોઇ ભૃંગીઓ ભણ- ભણ કરી ઊડશે તો કેમ કરશો ? (ત્તા)

કૃષ્ણદેવ—જારે જા, શું ભૃંગીઓના ભણભણાટથી મદકલ ગદનો ત્યાગ કરશે કે ?—

શ્લોક.

સાગરની ગંભીરતા, તજાવવાને તરંગ અફળાયે;
અબ્ધિ ન લેખવનો કંઇ, મર્યાદામાં સદાય સુહાયે. ૫

૪ શ્લોક—ગીત. માધવ ઇ૦—માધવ (વસંતઋતુ) અને રતિધવ- (કામદેવ) ના યોગથી જેમ આ વનરાજી (વનની વેલીઓ વગેરે વનસ્પતિ) પ્રફુલ્લ થયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ અહીં રૂકિમણી અને સત્યભામાના યોગથી (બન્ને એક જગોએ હોવાથી) આ વનરાજી રૂપી સોળ હજાર સ્ત્રીઓ પ્રફુલ્લ થયેલી જણાય છે। એ વનરાજીને જોઇને શુક (પોપટ) સરખા પ્રાણીઓ કદાચ લોભાતા દેખાય છે તથાપિ મદકલ (મસ્તાન હાથી) વગર શોભતી નથી, તેમ આ સીમંતજને જોઇને શુકમુનિ સરખા ત્યાગી મહાત્મા પણ લોભાય, તેમ છતાં મારા સરખા પતિ વિના તેઓ શોભતી નથી। રૂકિમણી આદિમાં માધવ વગેરેનો આરોપ કરી વર્ણન કર્યું છે માટે **અભેદતાદ્રુપ્યરૂપકાલંકાર.** વ્યંજન સમુદાયની આવૃત્તિ છે માટે **છેકાનુપ્રાસ.** કઠોર વર્ણ નથી માટે **માધુર્ય** નામે ગુણ. ઘણા અર્થનો ટુંકામાં સમાવેશ કર્યો છે માટે **સમતા** નામે ગુણ. અર્થની સ્પષ્ટતા છે માટે **પ્રસાદ** નામે ગુણ. એ રીતે અલંકાર તથા ગુણનો યોગ હોવાથી **ભૂષણ** નામે નાટ્યલક્ષણ. શૃંગારસંબંધી કથન છે માટે **કૈશિકિ વૃત્તિ.**

(ત્તા) મદકલનું—હાથીનું. ભૃંગીઓ—ભમરીઓ (અનેક સ્ત્રીઓરૂપી).

૫ શ્લોક—ગીતિ. ગંભીરતા—ઊંડાપણું. અબ્ધિ—સમુદ્ર જેમ અનેક

(એવે કૃષ્ણદેવને આવતા જોઇ રૂક્મિણી આદિક સર્વે સ્ત્રીઓ ઊઠી ઊભી થાય છે).

શ્રીદામો—કહાનજી ! જેમ કાળિયારને જોઇ કાનનની હરણીઓ ઉંચાં ડોકાં કરી કરી જુએ એવું પણે શું જણાય છે ? (ઘા)

કૃષ્ણદેવ—જે તને જોવા આણ્યો છે તે એજ સ્વર્ગદ્રુમ છે એટલુંય જાણતો નથી કે પૂછે છે ? (દા)

શ્રીદામો—સ્વર્ગનું ઝાડ એવું હોય કે ?

(એવે રૂક્મિણી કને આવેલા કૃષ્ણને જોઇ)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્રનાં દર્શન સ્વર્ગના દ્રુમ નીચે થયેલાં જોઈ હૃદયકમળ ખીલી જઇ ખરી પડવાનું કરે છે ! (ઘા)

શ્રીદામો—(કેડે બાંધેલો પટકો છોડી) દેવિ ! હું આનાથી ચપરીને બાંધી લેઉં છું; પછે ક્યાં ખરી પડવાનું છે ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયાએ આ અવસર એવો આણેલો છે કે જો કમળ ખરી પડશે તો કુમુદને વિકાસતાં વાર થવાની નથી. (પા)

તરંગ છતાં સમુદ્ર મર્યાદા અને ગંભીરતા તજતો નથી, તેમ અનેક સ્ત્રીઓ છતાં હું પણ ગંભીરતા અને મર્યાદા તજીશ નહિ; અન્યોક્તિ અલંકાર.

(ઘા) કાળિઆર—કાળો હરણ. કાનનની—જંગલની. (દા) હું મારો કામસહાય છે માટે તને પારિજાતક દેખાડવા નથી તેડી આણ્યો પણ સોળ હજાર સ્ત્રીઓ જોવા તેડી આણ્યોછે.

(ઘા) કૃષ્ણનો મેળાપ થયો માટે હૃદયકમળને ખીલેલું વર્ણ્યું છે પણ તે મેળાપ સ્વર્ગના દ્રુમ (ઝાડ) તળે થયો—સોળ હજાર સ્ત્રીઓ પરણી લાવ્યા તે સાથે થયો માટે અંતઃકરણનો શોક જણાવવાને તેને ખરી પડતું વર્ણવ્યું છે.

(ના) સ્નેહ રૂપી બંધનથી બંધાયલું તમારૂં હૃદયકમળ ખરી પડવાનું નથી, એ વ્યંગ્ય છે.

(પા) તું આ વખતે અહીં આવીને ઊભી રહીછું માટે તેંજ આ આનંદનો પ્રસંગ આણ્યો છે તે તી પ્રતાપી કૃષ્ણને જોઈને વિકાસ પામનારૂં હૃદયકમળ ખરી પડશે—યુધ્ધમાં જય મેળવીને આણેલી સ્ત્રીઓને જોઈને તારૂં હૃદય ખિન્ન થશે, તો હું શીતળ કૃષ્ણચંદ્ર થઇ તારા હૃદયને કુમુદ (ચંદ્રવિકાસી કમળ) કરી નાખી તેને ખીલાવીશ મતલબ કે તું શોક્યપણાનો દ્વેષ તજી

કૃષ્ણદેવ—(અર્ઘપાદ્યાદિ અર્પી નમન કરી) ભગવંત મહાપુરૂષો એમજ માને છે.

શ્લોક.

નિરમળ જળ અરપીને, મેઘ સુશોભિત કરે જુઓ અબ્ધિ;
ક્ષારપણું ધારીને, મિષ્ટપણુ દે ઉદારતા લબ્ધિ. ૮

નારદ—વાસુદેવે એમ કહેવું એજ ભૂષણ છે. કિન્તુ આ શું?—

શ્લોક.

આ ગોપિકા નયનથકી હું, દ્વારકા મધ્ય દેખું,
સંખ્યા એની સગ થઇ રહી, આ કદંબાર્ક પેખું.
રાધા ચંદ્રી તડિત તરૂણી ચંદ્રભાગા ઉવેખું,
આ શ્રીદામો મનમદ કરે. શ્રેષ્ટ ના શક્ર લેખં. ૯

કૃષ્ણદેવ—જેનાપર નારદ મહર્ષિની કૃપાદૃષ્ટિ હોય તેને શું પ્રાપ્ત ન થાય ?

નારદ—વાસુદેવ ! કહો શું તમારું એથી અધિક પ્રિય કરૂં ?(યા)

કૃષ્ણદેવ—હવે આથી અધિક શું પ્રિય કરવાનું છે તથાપિ ભારતવાક્ય સપ્રમાણ થવા આટલું થાવ—(રા)

શ્લોક.

સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદેપાદ રસાળ ભૂષણવતી, થાઓ સખિ ઉપરી;
જે ગિર્વાણગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ હ્યો વરી,
પામે શ્રેષ્ઠ સહુ સખિજનથકી, એ આશ પરો હરિ ! ૧૦

સપ્તમાંક સમાપ્ત.

પ્રસ્તાવના પછી આખા નાટકમાં નટની ઉક્તિ હોતી નથી તેથી છેવટે પ્રેક્ષકોને નટ આ નિમિત્તે આશિર્વાદ આપે છે, અને તે પછી નાટક સંપૂર્ણ થયેલું મનાયછે.

૧૦ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. સાંગોપાંગ ઈ૦—ગુર્જરીગિરા (ગૂજરાતી ભાષા) અંગ સહિત અને ઉપાંગ સહિત અતિશય વ્યંગ્ય ધારો. શબ્દના વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ, એવા ત્રણ પ્રકારના અર્થ હોય છે, તેમાંથી વ્યંગ્યાર્થમાં અતિ ગૂઢ અને પ્રૌઢ અર્થ રહેલા હોય છે તે રસજ્ઞના હૃદયને વેધે છે. એ વ્યંગ્યાર્થનાં અંગ તથા ઉપાંગ સાહિત્યગ્રંથોમાં વર્ણેલાં હોય છે, તે સઘળાં અંગ તથા ઉપાંગ સહિત સુરંગ (સારી રીતે રંજન કરનારાં) વ્યંગ્ય ગૂજરાતી ભાષામાં પુષ્કળ થાઓ, એમ કવિની ઇચ્છા બતાવનારૂં આ વાક્ય છે ! પાદેપાદ ઇ૦—વ્યંગ્યાર્થવાળી થાઓ એટલું જ નહિ, પણ તે પાદેપાદ (શબ્દે-શબ્દ) રસાળ (રસવાળી) અને ભૂષણવતી (અલંકૃત) થાઓ. અને એ સઘળા સાહિત્યવડે તે પોતાની સખીઓ (હિંદી, મરાઠી, મારવાડી વગેરે) થી ઉપરી (ચઢિયાતી) થાઓ. કેટલે સુધી ચઢિયાતી થાઓ તે કહે છેઃ જે ઈ૦—ઉચ્ચમાં ઉચ્ચસ્થાન ગણતાં જે સ્થાન ગિર્વાણગિરા (સંસ્કૃતભાષા)એ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સ્થાન એ (ગૂજરાતી ભાષા) વરી (પસંદ કરી) લ્યો. ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્તમતા થવા માટે કવિ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છેઃ થાયે ઇ૦—હે હરિ ! આ ભાષા પોતાની સહુ સખીજન (અન્ય સમાન પ્રાકૃત ભાષાઓ) થી શ્રેષ્ઠ થાય એટલી મારી આશા પૂરો. ગૂજરાતી ભાષાનું શ્રેષ્ઠ થવાનું કવિએ આ શ્લોકમાં બે વાર કહ્યું છે તેથી કવિની તે વિષેની અતિશય ઉત્કંઠા ધ્વનિત થાયછે.

ગૂજરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે કવિએ પણ લીધું હતું એ વાત તેમના ચરિત્રમાં સૂચવી છે ભાષાનો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉત્કર્ષ થતા સુધી પાઘડી ન પહેરવાની તેમણે બાધા રાખી હતી અને ભાષા ખીલવવા યત્ન મરણ પર્યંત જારી રાખ્યો હતો. તેમની ઇચ્છા કેવી હતી તે આ શ્લોક બતાવી આપે છે. કેવી ઇચ્છા, કેવો ઉદ્યમ, ને કેવું દેશાભિમાન ! અને તે પણ વળી ૧૭ મી સદીમાં કે જ્યારે દેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિના ભાષણો નહોતાં થતાં, સુધારાનો મુદ્દો નહોતો ઉઠ્યો અને ભાષા ખીલવવાના તો શું તથાપિ તે શીખવાના પણ ઉપાય નહોતા લેવાયા ! શ્લોકમાં વ્યંગ્ય, રસ અને અલંકારનું કથન કર્યું છે માટે આ ગ્રંથમાં તથા પોતાના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ કવિએ તેની ઉત્તમતા આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ ધ્વનિ છે. ગૂજરાતી ભાષારૂપી વાણીદેવીની પ્રશંસા કરી છે માટે પ્રશસ્તિ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણવ્યું છે. તેનું લક્ષણ આદિભરતે કહ્યું છે કે—" देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनम् ॥ " દેવ, બ્રાહ્મણ, રાજા વગેરેનાં વખાણ કરવાં તેને પ્રશસ્તિ નામે અંગ કહે છે. "